

ИНСТИТУТ
ЗА ПРОУЧАВАЊЕ КУЛТУРЕ
СРБА, ЦРНОГОРАЦА, ХРВАТА И МУСЛИМАНА

ГЛАСНИК

БАШТИНА

СВЕСКА 6.

ПРИШТИНА, 1995.

Приредио
Редакциони одбор

др Милосав Вукићевић (српски језик),
др Милош Ђорђевић (књижевност),
др Милован Секулић (историја),
мр Петар Ђуза (историја уметности),
мр Миленко Јевтовић (култура)

Главни и одговорни уредник
мр Миленко Јевтовић

Корице
мр Петар Ђуза

Лектор
др Љубиша Рајковић

Коректори
Јелена Стевић
Славица Марковић

Техничко уређивање и компјутерска обрада текста
Соња Ковачевић

Издавач
Институт за проучавање културе
Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана,
38000 Приштина, Ваљевска 2, поштански фах 338

Штампа
„ПЕРГАМЕНТ” Приштина

УДК 00(05)
YU ISSN 0353-9008

Вињета на корици: Призренско четворојеванђеље, јеванђелист Марко

ИНСТИТУТ
ЗА ПРОУЧАВАЊЕ КУЛТУРЕ
СРБА, ЦРНОГОРАЦА, ХРВАТА И МУСЛИМАНА

ГЛАСНИК

БАШТИНА

СВЕСКА 6.

ПРИШТИНА, 1995.

САДРЖАЈ

СРПСКИ ЈЕЗИК

Желько Ђупић

Боје у косовскометохијској топонимији	9
Цвета в косовометохийской топонимии	18

Љубиша Рајковић

Творба антропонимијских хипокористика у говору источног дела метохијског Подгора	19
Построение антопонимических хипокористик в говоре восточной части метохийского подгорья	38

КЊИЖЕВНОСТ

Слађана Которчевић

Драги као девер на свадби своје драге у српској усменој лирици	41
Sweetheart as a brother in law at the wedding of his darling in serbian unwritten lyrics	48

Небојша Лазић

Теорија мита и косовски мит	49
The theory of myth and the myth of Kosovo	58

Чедомир Ребић

Света тајна покајања као скуп духовних и умјетничких вриједности дјела	59
The holly sacrament of penitence as a totality of spiritual and artistic values of writings	81

Бранко С. Ристић

Никодим С. Савић или повратак из заборавља	83
Nikodim S. Savić ou la rentrée d' oubli	92

Милош Ђорђевић

Свет детињства и поезика завичаја у роману „Трагови” Вука Филиповића	93
Мир детства и поэтика отечества в романе Вука Филипповича „Следы”	110

ИСТОРИЈА

Новица Лекић

Просветно-културне прилике у Старој Србији од Берлинског конгреса до 1912.	113
---	-----

Les circonstances relatives à l'éducation et à la culture de la Vieille-Serbie depuis le Congrès de Berlin jusqu'à 1912	136
--	-----

Љиљана Чолић

Исламски мистицизам на нашем тлу	137
--	-----

Исламский мистицизм на нашей территории	148
---	-----

ЕТНОЛОГИЈА

Мина Дармановић

Савремене промене у народној култури печалбарског региона Гора . .	151
--	-----

Современные изменения в народной культуре печалбарского региона Гора	157
---	-----

Новица Арсић

Вучарски обред у Средачкој Жупи	159
---	-----

Вучарский обряд в Средачкoй Жупе	163
--	-----

ПРИКАЗИ

Драшко Дошљак

О почецима књижевног језика код Срба (Борис Унбегаун: Почеци књижевног језика код Срба, Вукова задужбина — Матица српска — Орфелин, 1995.)	167
--	-----

Здравко Делетић

Преглед историје црногорске библиографије (Др Душан Мартиновић: Црногорска библиографија, Централна народна библиотека „Борђе Црнојевић”, Цетиње 1992.) . .	171
---	-----

Милосав Вукићевић

Широка панорама истраживања (Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката, Зборник радова, Ниш, 1994.)	175
---	-----

СРПСКИ ЈЕЗИК

БОЈЕ У КОСОВСКОМЕТОХИЈСКОЈ ТОПЕНИМИЈИ

Живећи у простору, човек га организује и на тај начин што га именује. То именовање увек се ослања на неку особину простора, околине. А једна од тих особина је боја. У овом раду позабавићемо се управо именовањима мотивисаним „обојеношћу” локалитета на косовско-метохијском подручју. При томе, покушаћемо да утврдимо у каквом су односу називи и терен који именују (да ли нпр. *бело* увек има своје основно значење — „боја млека или снега”, или су могућа и друга, односно да ли се ради о стварној боји локалитета или о утиску који о његовој боји имамо, у складу са Витгенштајновим мишљењем да „постоји, на изглед, оно што се може назвати 'бојама материје' и оно што се може назвати 'бојама површине’¹. Такође ћемо покушати да установимо има ли именовања са симболичком улогом, и ако их има — да ли та симболика одговара и другим народима, односно ради ли се о општеархетипским значењима. Видећемо и које се боје најчешће јављају у косовско-метохијској топонимији.

У боје су укључене и црна и бела (иако су то „неутралне” боје), јер, како каже Витгенштајн, „ми се овде не бавимо физиком, већ бело и црно сматрамо бојама баш као зелено и црвено”². Биће речи и о називима насталим асоцијативним путем, као и онима коју упућују на светлину/тамноћу локалитета.

Нису узети у разматрање називи секундарног постања — настали од других назива (нпр. Црновршка река, хидроним настао од ојконима Црни Врх) и они антропонимског постања (нпр. Црвенков камен). Екскерпирана грађа се односи на косовско-метохијски терен,³ с тим што је у једном од радова обухваћен и део територије Црне Горе — њен део Проклетија.

1 Л. Витгенштајн, *Опаске о бојама*, 1994, 63, т. 254.

2 Л. Витгенштајн, исто, 10, т. 25.

БЕЛО. — Различити су мотиви именовања локалитета називима који у себи садрже придев *бео/бели*. Код микротопонима најчешће се ради о локалитетима који су „боје снега или млека”, што је и основно значење белог, односно који одају утисак белог: назнаке у грађи које ближе описују локалитет садрже следеће епитете: бела (бели), белуњав(а), беловит(а), сив(а), пепељаст(а) — земља (камен), или слично. На питање зашто је у микротопонимима искоришћен само епитет *бела/бели*, а не и остали, одговор би вероватно могао бити да остале нијансе нису биле довољно изражене да би биле основ за назив, односно преовладао је утисак белог. Како каже М. Ивић, „у науци је већ разним поводима саопштавано како се *белим* зову и неке појаве које то нису”⁴ (а, видећемо, то посебно, у области топонимике, важи за хидронимију).

У грађи налазимо:

а) Двочлани (и вишечлани) микротопоними: Бели брег (3/394, 5/327, 397), Бела земља (4/230, 5/316, 327, 338, 9/520, 10/371, 446), Бели прао (4/230), Бело камење (7/249), Бели камен (4/299, 9/321, 445, 456, 457 — х3, 10/387, 401), Бео камен (9/435; једино у овом микротопониму налазимо овај придев у неодређеном виду), Бијели крш (7/405), Бијеле стране (7/353), Бели рид (9/302, 323 — х2), Бела ројна (9/302, 391), Беле ровине (10/476), Бели лаз (1/308), Велико бело камење (4/455), Мало бело камење (4/457); уз ово, налазимо и два ојконима: Бела Црква (5/433) и Бело Поље (1/237); у мањем броју двочланих микротопонима ради се о фитонимским постањима: Бела слива (5/340) — код Гл. Елезовића⁵ налазимо одредницу *белослива*, врста крупних белих шљива, која је добра за јело, а не цени се за печење ракије; Бела борика (9/298) — код Симоновића⁶ *белобор*; Бело дрво (5/521, 572, 9/321, 10/413, 431) — код Симоновића налазимо *бело дрво* „багрем”; међутим, овде се пре може говорити о апелативском постању, односно о описном називу (а то делимично потврђују и назнаке уз називе) — наиме, белим дрветом се назива свако дрво светле коре: топола, багрем, бреза итд. (Наравно, на локалитету не мора да буде белог дрвета, али га је сигурно било у тренутку именовања; тако нпр. в. 5/521, где је називом Бело дрво именована њива).

3 Потпуни подаци о грађи објављеној у Ономатолошким прилозима дати су у 3, 4. и 5. свесци Баштине, а овде наводимо само ауторе радова: С. Стијовић (1, 2, 3. и 5. књига), М. Букумирић (2, 3, 5. и 9. књига), А. Цоговић (4, 6, 7. и 8), М. Божовић (4), В. Цветановић (9), Љ. Ћирић (10).

4 М. Ивић, *О разликовању људи по боји*, ЈФ XLIX, 1993, 3.

5 Уп. Гл. Елезовић, *Речник косовско-метохиског дијалекта*, 1932, I, 40.

6 Уп. Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 1959, 518.

Како рекосмо, мотив именовања у овим примерима (изузимајући називе фитонимског постања, где је диференцијални члан — придев добијен на апелативском нивоу) јесте бела боја локалитета. Но, да ли се може размишљати и о неким другим значењима? Врло је инспиративан чланак М. Филиповића *Називање страна света и народа по бојама*, где налазимо да је „и код Јужних Словена било прилично у обичају да се стране света означавају по бојама”. И даље: „На Косову ’белим ветром’ зову ветар који дува са запада (...) у Новобрдској Кривој Реци ’бели ветар’ је онај који дува са северозапада”; најзад, „у земљама словенских језика, кад се ради о ближем одређењу места с истим главним именом, не употребљавају се изрази источни, западни, северни или јужни. Место таквих атрибута, код нас се сусрећу: горњи, доњи и сл., а нарочито често придеви: бели, црни, црвени и сл.”⁷. Могло би се, дакле, помишљати на то да понегде придеви у називима какви су Бели брег или Бијеле стране или сл. представљају, у ствари, ознаке за страну света (па и онда када објашњење уз назив упућује на боју локалитета)⁸.

б) Једночлани микротопоними: Белобрег (5/434), Белиш (1/308, 2/360; Трубачов⁹ помиње *бјелиш* „растение с белыми пятами из сем. Umbelliferae), Бјелич/Бјелица (4/283), Белан (3/406), Белаја (4/235, 5/434), Бјелаја (4/283), Белица (5/314), Бијел’ак (4/454), Белов (5/367), Бљеласица (4/315; назив настао од прасловенског *bělasyjъ*), Белевик (2/201, 7/259), Бељевине (7/269), Бељевац (3/296), Белопошњице (5/397, уз назнаку — њиве у страни; у Албанско-српско-хрватском речнику налазимо *poshtme* „падина”, а код Гл. Елезовића *пош*, арнаут. прид. и прил. „доле”; могуће је, дакле, да се ради о сложеници са српским и албанским (примљеним код нас) елементом, са значењем *бела падина*; Бјелутац (4/270); Белуха¹⁰ (4/308, 7/296), Бјелуха (4/253), Белуа (5/422, 480), Бљелуа/Бљелуе (4/259) — код Гл. Елезовића налазимо *бељуга*, врста корова, код Трубачова, између осталих значења, исто, уз навођење и словачког облика — *beluha* „название животных и растений белого цвета”, настало од прасл. *bělōga/bělōgъ*, а мало даље „руск. белуха ’песчаная почва’”, настало од прасл. *běluha*; претпостављамо да су четири претходна назива

7 М. Филиповић, *Називање страна света и народа по бојама*, Зборник МС за друштвена питања 29, Н. Сад 1961, 69, 72, 74.

8 Ewa Jakus-Borkowa, *Semantyka przymiotników właściwościowych w hydronimii polskiej*, *Hydronimia słowiańska*, 144, помиње могућност да, у полској хидронимији, опозитни парови притока, нпр. *Biała i Czarna Orawice*, имају функцију означавања десне односно леве притоке.

9 В. Этимологический словарь славянских языков, Москва 1986, II, 83.

10 У полској хидронимији налазимо *Białucha*, у склопу хидронима насталих по називима за боје, в. Ewa Jakus-Borkowa, оп. цит., 143.

мотивисана бојом земље, а образована су суфиксацијом основе *бел-*. У називу Белушница (10/387) такође бисмо могли потражити фитонимско постање (нпр. од белушина, бјелушина и сл.), у називу Бељевине апелатив *бељевина* „некаква рађена земља која се разликује од крчевине” (в. Скок¹¹, под *био*), а у називу Бардовац (5/461) алб. придев *bardhë* „бео”. Називи Беличница (5/315) и Белопаћ (4/322), изгледа, секундарног су постања (први настао од ојкони-ма, а други од антропонима).

Што се тиче хидронима, треба подсетити да је придев *бео/бели* настао од „инд. *bhālam* „блеск”, *bhāti* „svetiti, sijaset” (Fasmer)¹², тј. од „іс. коријена *bhe-*, односно *bho-/bha-* који је значіо „свијетлити се” (Скок). У РСАНУ налазимо следећа значења: а) који се издваја светлом бојом од околине, позадине; б) сребрн; сјајан; в) видан, светао, бљештав; г) бистар; провидан, прозиран. Дакле, овде није реч о „боји снега или млека”, већ о светлини, а, како пише Витгенштајн, „светлеће тело може да изгледа бело, али не може да изгледа ни смеђе ни сиво”¹³. А „белину” речни токови (или стајаће воде) добијају од врсте, састава, боје земљишта којим теку, или од околине (воде су *беле* углавном у нешумовитим крајевима; шума им даје тамнију боју). Не треба искључити, како смо рекли, ни могућност да *бело* означава страну света — запад.

Хидроними: Бела вода (1/338, 353, 366, 2/215, 366, 372, 5/529, 556, 7/260, 270, 9/271, 356, 10/462), Бијела вода (7/249), Беле воде (1/299, 2/215, 4/235, 7/260, 10/371, 387), Бијеле воде (4/308), Бела чесма (4/235), Бијели поток (4/239, 283), Бели извори (4/246, 7/249), Бели Дрим/Бели Дрин (3/240, 299 итд.).

ЦРНО. — „’Бело’ и ’црно’ се перцептивно и психолошки доживљавају као два међусобно супротстављена екстрема у низу постојећих колористичких датости, а индивидуалитети ових су устројени и по критерију растуће/оппадајуће светлине, односно тамноће”¹⁴. При овоме, „тамноћа” локалитета може имати немали опсег да би се овај назвао црним. Како нам назнаке у грађи показују, црном се доима стена која је стварно црна, али и осојна страна брда, и вода која своју тамноћу добија од дубине, да не говоримо о фитонимима са овим придевом. Наравно, назнаке добијене од информатора могу бити плод предања, тако да нпр. Црни поток (8/294, са објашњењем да је то „стрменица” у којој је, по предању, изгинула некаква

11 П Скок, Етимологијски рјечник хрватскога или српскога језика, I, 1971.

12 М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка, Москва 1986, I, 149.

13 Л. Витгенштајн, нав. дело, 59, т. 215.

14 М. Ивић, нав. дело, 5.

војска) може „имати и другачије објашњење, везано (...) за семантику коју има придев *црн*, рецимо, у примерима типа *црни петак*, *црни дани* и сл”¹⁵.

Уз микротопониме су углавном објашњења да се ради о црној земљи¹⁶ или црној стени: Црни крш (1/299, 3/347, 4/256, 7/274), Црни крши (4/256), Црн камен (5/575; једино се у овом називу придев јавља у неодређеном виду), Црна стена (1/321, 7/279), Црна чука (9/325), Црни брег (2/362), Црне њиве (5/558), Црни вр (4/294, 5/491, 7/267, 9/320, 356, 378, 388, 411), Црни врх (7/250, 297), Црни забео (7/273); Црница (2/272), Црнице (6/490), Црнобрег (6/476, уз објашњење да је назив вероватно настао по храстовима на брежуљку, пошто је ту земља *црвена*; но можда је дошло и до преименовања, односно до фонетских промена које су га условиле), Црноглаве (9/320; могуће је и фитонимско постање), Црнолиска¹⁷ (10/389). Налазимо и два ојконима: Црни Вр (3/208) и Црна Доља (4/294). Фитонимског су постања микротопоними Црни бор (4/282), Црни граб (5/464), Црна борја (4/324). Што се тиче микротопонима Црни луг (2/272) и Црна шума (4/303), којима су именовани локалитети на којима расте црногорица, зимзелено дрвеће, нејасно је, како пише Љ. Раденковић, да ли „визуелни утисак” боје (условљава) назив вегетације, или назив вегетације боју”¹⁸.

Хидроними: Бела река/Црна река (7/409; овде је дошло до преименовања), Црна вода (3/201, 4/234, 7/250), Црни поток (8/225, 294), Црни потоци (6/493), Црно језеро (4/252), Црња (4/307). Осим емпиријских разлога за именовање неког локалитета *црним*, не треба заборавити ни то да је „негативно психолошко доживљавање ‘црног’ исконска човекова особина”¹⁹.

Неколико је назива којима је у основи турска реч кага „црн”: Карађиза (5/496), Карамагазе (4/296, 3/198), Карапоток (9/428), Карађонка (5/481). У називима Карацанац (10/413, 469, 477), Караце (7/405) и Карадина (9/412, 427) можда се пре ради о секундарним постањима — антропонимским, или зоонимским (имајући у виду да је на Космету *караца* име црном волу).

15 Г. Вуковић, *Симболика боје у лексици и ономастици*, Фолклор у Војводини 8, Н. Сад 1994, 88.

16 Како пише С. Петровић, *Симболика боја*, Фолклор у Војводини 8, 14, „посебно (је) занимљиво то да се ‘земља’, према нашој архетипској номенклатури боја, доживљава као ‘црна’”.

17 Вероватно је назив настао од *црнолеска*, дакле фитонимског постања. Уп. Чорнолиска (Чернольска) у: Словник гідронімів України, Київ 1979, 613.

18 Љ. Раденковић, *Символика цвета в славянских заговорах*, Славянский и балканский фолклор, Москва 1989, 128.

19 М. Ивић, нав. дело, 6.

ЦРВЕНО. — Овде, изузев једног, немамо занимљивијих именовања. Називи настају по боји тла: Црвени крш (1/310, 321, 2/210, 4/256, 282, 7/263, 274), Црвени брег (1/321, 2/305, 3/406, 5/353, 544, 6/477, 10/478), Црвена стена (1/362), Црвена кука (2/210, 7/263), Црвене стијене (4/268), Црвени камен (9/300), Црвена карпа (9/321, 389), Црвене ровине (10/445, 447), Црвени пут (10/489, 3/201), Црвено прло (3/211), Црвена чкала (4/324), Црвеник (3/373), Црвенике (9/277), Црвеница (5/440, 464, 10/403), Црвенице (5/387). У микротопонимима Црвена врба (3/352) и Црвена јабука (1/327, 7/273) могло би се радити о чисто фитонимском постању (дакле, двочлани фитоним → двочлани микротопоним) а не о вези описног придева и једночланог фитонима (придев + фитоним → двочлани микротопоним). Уз хидрониме Црвено језеро (4/252), Црвени поток (4/314, 7/381), Црвена вода (7/267, 271, 2/218) и Црвене воде (7/381) стоје назнаке да је земља око локалитета црвен(каст)а. Но, како на невеликом терену налазимо Црно језеро и Црвено језеро, односно Белу воду, Црну воду и Црвену воду, могло би се помишљати да су употребљени придеви били ознака за стране света: бела за запад, црна за север, црвена за југ.

Најинтересантнији микротопоним је, свакако, Чормени брег (10/390), назив шуме у Д. Кормињану. Ако се ту не ради о називу антропонимског постања (у близини је локалитет Чорменов брег; наставак -ов у првом члану назива би могао да упућује на то да се ради о присвојном придеву насталом од хипотетичког антропонима Чормен), онда бисмо овде могли потражити „свеславенски придјев из прасл. доба на -ѣн чѣрмьнь 'црвен' (код старих писаца) чрман, чрмна (13-17.в.) и у топониму Чрман Кал у Винодолу (15.в.) 'црвено блато'. Придјев је до данас очуван у поименичењу на -ица: Црмница = Црвница, управо 'црвена земља'" (в. Скок).

ЖУТО. — Ни код назива насталих од придева жут нема посебно занимљивих: Жути крш (2/216, 7/263), Жути кам/Жути камен (4/257), Жути камен (5/439, 4/257), Жута литица (7/300), Жута земља (4/286), Жуто прло (4/231), Жуте прљаге (4/257), Жута вода (3/362, 372, 5/316) — све су то називи настали по боји земљишта; микротопоним Жутељица (9/378) могао би бити фитонимског постања, али би могао бити и у вези са лошим квалитетом земљишта, а то исто можемо рећи и за микротопоним Жуја (7/351, са знаком — пасиван предео).

ЗЕЛЕНО. — Зелена је боја растиња, вегетације, симбол сталног обнављања — Зелена рупа (2/216, 7/265), Зелени брег (2/366), Зелени вр (4/248) — називи су локалитета који се, вероватно, за разлику од других рупа, брегова, врхова у околини, у пролеће зазелене. Но, у неким именовањима можемо видети и више — продужено, ако не и стално, трајање. Ако се нека ливада

(Зелена ливада, 10/432) назове зеленом (а ливаде су по природи својој у одређена доба зелене), онда је то вероватно отуда што је зелена и кад друге нису (због сталне влажности терена или чега другог). Исти је случај и са називом Зелѣни (иначе би се свака вегетација назвала зеленом), 4/305, 7/288. У именовањима Зелениши (10/489), Зеленишта (9/273) и Зељовље (3/209) мотивација је другачија: настали су по биљу које се гаји за потребе куће. Наводимо и остале називе: Зелена јова (4/257; назив настао по боји коре дрвета, јове), Зелени крш (3/209), Зелени камен (4/295, 10/388), Зелени пут (5/543). Налазимо само два хидронима: Зелена река (8/299) и Зелени вир (3/382) — оба настала по растињу на локалитетима.

МОДРО. — Налазимо три локалитета у чијем је именовању употребљен придев *модар*. Модра је углавном „људска боја”, али „на дијалекатском терену слика бива и другачија, тј. понегде се *модар* употребљава и 'ван сфере човека'”²⁰. Један је хидроним — Модрик (3/352; назив је у вези с дубином воде), а три су микропонима: Модра глава/ Модраљка (3/347, у вези с локалитетом који обилује каменом модрикасте боје) и Модар крш (4/233)²¹.

ПЛАВО. — Само за један топоним бисмо рекли да је настао од придева *плав* — Плавуша (4/297, брдо на планини Паклен). Као што нека брда одају утисак тамног, односно изгледају нам сура, тамнозелена, тамна, тако нека имају плавкасту, плавкастосиву боју, коју добијају од небеске плавети, осветљења, а што, изгледа зависи и од величине узвишења, растиња на њему, околине итд.²². За микропониме Плавуша (3/211, ливада), Горњо плавило (9/359) и Догњо плавило (9/359) пре би се рекло да су настали од глагола *плавити* „поплављивати” (последња два су везани за локалитете поред реке, а први може бити у вези са барљивим тереном)²³.

20 М. Ивић, исто, 17, нап. 26.

21 М. Ивић, *Плава боја као лингвистички проблем*, ЈФ Л, 1994, 106, пише да је „маргинализација употребе српских придева *сињи* и *модар* непосредна последица одбојности према ономе што та два придева означавају — реч *сињи* је врло рано постала одредба која појаве детерминише као злослутне, или злокобне, или злосрећне, док је реч *модар* дуго служила као основни назив за 'плаво' (...) али се онда, у знатнијем делу народних говора, почела специјализовати за исказивање боје убоја, промрзлина, болесничког и мртвачког сивоплавичастог бледила, што је утицало на драстично сужавање њене употребе (...)”

22 Уз овај назив нема никаквог објашњења (поближег), па не знамо ни то да ли локалитет има икакве везе се плав(каст)ом бојом.

23 Постоји ли могућност да у овим називима имамо, као основу, придев *плав*? М. Ивић, *Плава боја...*, 107, пишући о помињању *плавих њива* у тексту Зографског јеванђеља, каже: „Њиве, наиме, чији су усеви дозрели до жетве нису више зелене као што су пре тога биле (...) већ им је својствена боја сламе, тј. изразито светао колорит, оличен у бледо жућкастој нијанси”. Како се у Зографском јеванђељу говори о њивама *плавим пред жетву*, а не о нпр. *стално плавим њивама*, требало би добро познавати локалитет да би се, можда, утврдио мотив за именовање.

СИВО. — Нашли смо само један назив — Сиви камен (10/388, 402).

РУЈ. — *Руј* има два основна значења: 1) биљка *rhus cotinus*, 2) црвена или жута боја, црвенкаста или жућкаста. Тако, називе настале од ове речи сврстали смо раније у микротопониме фитонимског постања. Међутим, треба претпоставити да је понеки од назива настао од придева *рујан*. Како год да било, именовања са основом *руј-* су у вези (или су били) са локалитетима који одају утисак црвенкастог, жућкастог. Наводимо их и овде: Рујиште/Рујишта/Рујница/Орујница (7/277), Рујице (1/320), Рујеви лаз (3/373), Рујевик (2/374), Рујева страна (x2; 5/370).

РУД. — Петнаестак је микротопонима са основом *руд-*, међутим тешко је утврдити да ли је то *руд* стари придев „рђ, црвен, црвенкаст” или је настало од прасловенског *рдѣ* „растресит, мек”; код Скока налазимо *рудина* (можда географски термин „трatina, утрина, поље, пољана” = (Космет) „мека земља”, а наводи и бугарски *рудина* „планинско пасиште”. У Црној Гори *рудина* је страна узвишења): Рудеж (1/308, 2/214), Рудежи (2/214), Рудина (1/310, 4/274, 328, 5/464, 7/274, 9/276, 391), Рудине (1/362, 3/347, 4/245, 262, 9/391, 10/402, 464, 489), Руденица (2/367, 4/238, 5/353), Руденице (4/238), Рудак (7/255, уз објашњење да се локалитет овако зове по ситној и густој трави; код Симоновића налазимо *рудак* „врста јавора”), Каменита рудина (2/386), Лијепа рудина (4/272), Рудо поље (4/292), Велика рудина (7/277), Мала рудина (7/277), Руди лас (7/377). Објашњења уз називе су недовољна да се утврди да ли им је, дакле, у основи придев *руд* или прасловенско *рдѣ* (Скок наводи топониме Рудопоље (Лика), Руда Буква (Ужице), Руда главица, Рудо Брдо (Црна Гора) — као називе настале од придева *руд*), али претпостављамо да је бар понеки од ових назива настао по боји локалитета (а то бисмо посебно могли да кажемо за двочлане називе у којима се јавља придев у одређеном виду — Рудо поље, Руди лас).

ОСТАЛЕ „БОЈЕ”. — Навешћемо овде метафоричке називе и називе настале асоцијативним путем, „повезивањем са неким појмом или предметом у чијој семантичкој сфери боја заузима једно од централних места”²⁴. Гавраник (9/271, 320, 356), Гавран (9/520), Гавран (10/463) — називи локалитета у присојним странама односно на којима је земља „црна као гавран”. На тамноћу односно црну боју упућују и називи Гарановица (10/388, 401), Гарачки поток (4/455), Врањевац (3/372, 5/368), Вранштине (5/438), Темњаци (4/272), Темњаци (4/281) при чему, готово сигурно, називи са основом *вран-* (као и претходно *гавран*) јесу зоонимског постања, али су метафорички називи (односно, мотив за именовање нису биле саме птице, већ њихова

24 Г. Вуковић, нав. дело, 88.

боја). Као што у тим називима имамо преношење са живог на неживо, на појам, тако, у складу са Квинтилијановом поделом, имамо и преношење са неживог на неживо: Бисерница (4/308), Златни крш (4/310), Златана (10/401), Златаревац (5/316; осим ако ово није назив настао од *nomina agentis*, Златина (10/454; осим ако није у питању антропонимско постање, према Злата).

У грађи налазимо и микротопониме у чијој основи није неки од назива за боје, већ се ради или о општем називу — Боја (7/332), или су називи у вези са локалитетима које карактерише већи број конкретних боја — Пирге (10/389), Шарен камен (5/464), Шареник (9/429).

Десетак је албанских именовања мотивисаних бојом локалитета²⁵: Kërshi Bardh' (4/321), Vrellat Bardha (4/322), Kërshi Bardhan's (4/325), Maja e Bardhe (4/250) — према *bardhë* „бео”; Kërshi Kuq (4/333), Kërshat e Kuq (4/388), Guri i Kuq (4/247) — према *kuq* „црвен”; Guri i Zi (4/247), Maja e Zezë (4/250, 301) — према *zi* „црн”. У микротопониму Srrnobra (4/335) вероватно се ради о српском именовању прилагођеном албанском творбеном систему.

ЗАКЉУЧАК. — Ако би се закључивало на основу објашњења датих у грађи уз називе, рекло би се да је већина именовања настала по стварној боји локалитета (боји земљишта), и то имајући у виду основна значења назива за боје. С разлогом се може претпоставити да је то заиста тако — информатори су људи који живе на тим теренима, познају свој крај. Ипак, и код њих се понекад може јавити „накнадна мотивација”, објашњење назива на основу назива а не на основу особина терена, или су пак објашњења плод предања. Доказа за симболичку улогу неких именовања нема, али се она у њима може тражити, и то онаква каква је и у већини других индоевропских народа: бело као симбол светла, зелено као симбол сталног обнављања, итд. Дакле, сигурно је да се бар у неким називима боја јавља као симбол, односно да бар неки називи имају симболичку улогу.

Што се тиче фреквенције, најчешће се у топонимима налази бела боја (тј. придев *бели* односно основа *бел-*), двоструко мање црна, толико и црвена, док се остале боје јављају ређе. У двочланим именовањима придев који означава боју је увек први члан, и то скоро увек као придев у одређеном виду. Код једночланих микротопонима најчешћи суфикс је *-ица*.

25 При чему су идентификациони чланови *kërshi* односно *vrellat* српски апелативи, прилагођени албанском творбеном систему. Иначе, ни у овим називима нису узети у обзир они секундарног постања.

ЦВЕТА В КОСОВОМЕТОХИЙСКОЙ ТОПОНИМИИ

В работе рассматриваются топонимы, собранные в косовометохийской области, в чьем образовании участвуют названия цветов. Из работы видно, что большинство названий произошло от действительного цвета локалитета, но есть и такие, которые имеют символическую роль. Что касается передач, самой частой в названиях является белый цвет, в два раза меньше-черный, и столько же, красный. Остальные цвета появляются значительно реже.

В одночленных названиях самый частый суффикс -ица.

ТВОРБА АНТРОПНИМИЈСКИХ ХИПОКОРИСТИКА У ГОВОРУ ИСТОЧНОГ ДЕЛА МЕТОХИЈСКОГ ПОДГОРА

Данашње српско становништво Метохијског Подгора (северног дела Метохије, између Пећи и села Рудника) чине Срби староседеоци и досељеници из старијих или новијих времена, међу којима је највише оних из Црне Горе (око 400 домова). Известан број досељеника потиче из Ибарског Колашина, околине Новог Пазара, Прокупља, Куршумлије и Враћа, као и из других крајева Србије, те је говор српског живља на овом подручју неуједначен, што се огледа и на ономастичком материјалу, па и на творби хипокористика.

Хипокористичке особености и њихову творбу сагледали смо на обимној ономастичкој грађи садржаној у раду Светозара Стијовића „Ономастика источног дела Метохијског Подгора”¹. Реч је о хипокористичким из следећих 17 села (сврстаних овде по азбучном реду): Бање (административни назив – Бања, у даљем тексту Б); Бѐло Пòл’е / С̀рпско / Бѐло Пòл’е С̀рпско – Бело Поље, – БП; Вѐрић / Вѐрић / Вѐриће – Верић, – В; Драгол’ѐвац / Драгол’ѐвце / Драгол’ѐвци – Драгољевац, – Д; Дубра̀ва – Дубрава, – ДУ; Ж̑а̀кòво / Ж̑а̀кòва / Ц̑а̀кòво / Ц̑а̀кòва – Жаково, – Ж; Ковра̀ге – Ковраге, – К; Мòјстир / Мòјстир – Мојстир, – М; Ра̀кош – Ракош, – Р; Р̑у̀дник – Рудник, – РУ; Сина̀је – Синаје, – С; Со̀гр̀ло / Сòгр̀ло / Гòр̀ње Со̀гр̀ло / Гòр̀ње Сòгр̀ло – Суво Грло, – СГ; Су̀ви Лу̀кавац – Суви Лукавац, – СЛ; Су̀шица / Шу̀шица – Сушица, – СУ; У̀кча – Укча, – У; Ц̑̀ро̀л’ез – Црколез, – Ц; Ша̀пиће / Со̀гр̀ло / Сòгр̀ло – Суво Грло, – Ш.

1 Светозар Стијовић, *Ономастика источног дела Метохијског (Пећког) Подгора*, Ономатолошки прилози I. САНУ. Београд, 1979, стр. 237-380.

Као што се већ из назива појединих села види, говор мештана ових села зна за меко *л* (*л'*), које се чује и код старинаца и код досељеника.

Дошљаци су се, констатовао је Стијовић, у језичком погледу брзо стапали са старинцима. „Тако се” — вели он — „може објаснити чињеница да су, иако се променила огромна већина становништва, остале све битније особине говора старинаца”². Ово се у извесној мери запажа и кад је у питању творба хипокористика.

О палаталном изговору сонанта *л* испред вокала предњег реда (*е* и *и*) Стијовић је пружио следећа обавештења; „У говору Срба староседелаца *л* је испред *е* и *и* палатализовано (Мил’ева, Мил’ица), док је фонема *љ* донекле отврдла и изједначила се са овим *л* (Л’ил’ана, Л’убица). Ова особина присутна је и код новијих досељеника из Црне Горе чији се стари завичај граничи с албанским говором, док се у говору осталих досељеника чувају без измене и *л* у свим позицијама и *љ* (Милева; Љиљана)”³.

У говору живља о којем је овде реч јавља се и *с* меко (*с'*). „Палатални глас *с'* — запазио је Стијовић — „обичан је у хипокористичима у говору новијих досељеника из Црне Горе (Ба*с*о, Со*б*о), али се среће и код Срба староседелаца (Ги*с*а, О*с*а)”⁴.

У основи својој, Метохијски Подгор у лингвистичком погледу припада косовско-ресавском говору, као једном од два старија говора новоштокавскога дијалекта, и има троакценатску систему (\\, ^, /). Краткоузлазни акценат (\\) среће се само код најновијих досељеника (Горан, В; Душан, ДУ), који чувају и друге одлике својих матичних говора.

Што се прозодијске ситуације код антропонима тиче, може се рећи да је она веома неуједначена. Запажа се, наиме, велико шаренило, које је и разумљиво с обзиром на хетерогени састав становништва, а и иначе. У вези с тим Стијовић је напоменуо: „Акценат код имена понекад варира не само од села до села него и од куће до куће. Чак ће некада једно име у истој породици различито изговарати млади и стари. Понекад се може стећи утисак о недоследности у акцентовању. Међутим, такве недоследности постоје на самом терену”⁵. Акценатска неуједначеност присутна је и код хипокористика.

Хипокористике је Стијовић с тешком муком прибрао. „До хипокористика сам” — пожалио се он — „понекад тешко долазио и због тога што информатори нису схватили њихову важност. У овом случају, а посебно кад

2 Ibidem, стр. 239.

3 Ibidem, стр. 242.

4 Ibidem, стр. 242.

5 Ibidem, стр. 241.

су у питању модерна имена од миља (Мики, Зоки, Неги и сл.), која се изузетно ретко могу чути у говору старијих особа, податке сам записивао од деце”⁶.

СТИЈОВИЋ је хипокористике давао и од секундарних имена, а под секундарним именом подразумевао је „појаву да особу која је крштена под једним именом сви зову другим именом, и то таквим које се не може свести на хипокористик”.

У вези с деклинирањем мушких хипокористика на -а или -о (Стева, Стево) СТИЈОВИЋ је утврдио следеће: „Код Срба староседелаца у номинативу основног хипокористичког образовања долази наставак -а, а само понекад -о. У говору старијих особа ови хипокористици редовно се мењају по старој а-деклинацији (ген., дат. и лок. *Перѐ*, ак. *Пѐру*, вок. *Пѐро*, присвојни придев *Пѐрин*). Код младих, међутим, све више продира деклинација по првој врсти (ном. *Пѐро*, ген. *Пѐра*, дат. *Пѐру*), или стара а-промена (дат. и лок. *Пѐрѐ*) уступа пред новом (*Пѐри*). По а-деклинацији мењају се у овом говору и хипокористици типа *Раде*”⁷. Ова ситуација, међутим, није јединствена. „Код новијих досељеника из Црне Горе православне вероисповести, као и код „Бошњака” (муслимански живаљ досељен из Полимља — прим. Љ. Р.)” — прецизира СТИЈОВИЋ — „ситуација је друкчија. Код њих се хипокористици на -о и -е у номинативу (*Пѐро* и *Раде*, односно *Мљјо* и *Мљле*) редовно мењају по првој врсти”⁸.

Од скоро сваког имена, било мушког или женског, има више хипокористика (од *Алекса́ндар*, на пр.: *А́ца*, *А́цо*, *Са́ша*; а од *Душа́нка*, рецимо: *Ду́ла*, *Ду́ле*, *Ду́шка* итд), а од неких и по пет-шест (од *Ми́одраг*, на пр.: *Дра́га*, *Дра́ган*, *Мљги*, *Мљ́а*, *Мљл’е*, *Мљшко* итд), што показује да се они граде на различите начине, а некада су — видећемо — у питању и секундарни хипокорисници. Супротно од овога, читав низ имена, било мушких или женских, има један те исти хипокористик, што значи да се он од свих њих гради на исти начин (узимањем исте основе и додавањем истог наставка). Тако је, на пример, већ наведени хипокористик *Мљл’е* не само хипокористик од *Ми́одраг* (М, РУ, СЛ) но и од следећих имена: *Мљомир*, К; *Ми́омир*, С; *Микаљл’е*, СГ; *Мљлан*, У; *Мљла́н*, К, Ц; *Мљл’ѐнко*, Д; *Мљл’ѐта*, Д, СГ; *Мљл’љво’е*, БП, К, Ц, Ш; *Мљл’љја*, В, К; *Мљл’љсав*, Д; *Мљл’љић*, Д; *Мљло’е*, С; *Мљломир*, Б; *Мљлорад*, РУ; *Мљлорад*, В, С; *Мљлосав*, Ж, М, С, СГ; *Мљлош*, Р, СГ; *Мљлутљн*, М; *Мљлутљн*, РУ; *Мљрко*, Д; *Мљрослав*, Д, Ш), а *Раде* је хипокористик од: *Мљлорад*, БП, К; *Мљлорад*, В, С, М; *Обрад*, РУ; *Раде́нко*, С, СГ, Ш;

6 Ibidem, стр. 243.

7 Ibidem, стр. 242.

8 Ibidem, стр. 242.

Радета, БП; Радиво^е, Д; Радмило, М, С; Радован, БП, К; Радован̄, ДУ; Рад^ое, ДУ, Ж, СЛ; Радол'уб, Б; Радомир, В, Д, К, С, СГ; Радосав, БП, ДУ; Радослав, БП, ДУ, Ж, Ш; Радослав, ДУ; Радош, Ц; Рајко, Б; а с дугосилазним акцентом (Раде) то је и женски хипокористик (од Радица, РУ; Радмила, РУ).

Није усамљен случај да се мушки хипокористици поклапају са женским не само гласовно него и акценатски, напротив. Ево примера: Ве́ра (Верислав, К; Ол'ивера, В, РУ), Ви́да (Видо^е, Б, РУ; Вйдосав, БП; Вйдосава, Б, Ж, К, С, СУ; Вйдна, СУ), Во́ја (Во^иин, Ц; Во^ислав, Б, К, С, СЛ; Живо^иин, Б, Ц; Јаворка, С), Га́га (Драгу́тин, Драгути́н, СЛ; Драга́на, Д), Го́ра (Го́ран, Го́ран, В; Горда́на, БП, Ж; Го́рица, Б, Д, Ж, К, СГ, СЛ, Ц; Грозда́на, Д; Заго́рка, Б), Го́ца (Го́луб, К; Го́њан, Ш; Горда́на, Б, БП, Ж, К, РУ, С, СЛ, Ш; Го́рица, Ц; Драго́јла, Д), Де́са (Де́спот, СГ; Деса́нка, Б, БП, В, Д, ДУ, Ж, К, Р, РУ, С; Десими́рка, Ц), Добра (Добри́во^е, Б, Ж, К, Ш; Добрѝсав, Б, Д, СГ; Добри́ла, Б, Ж, М, У), Дра́га (Драго́л'уб, Д; Драго́мир, Б, Д, ДУ, Ц; Драгути́н, Ц; Ми^ио-драг, Б, Д, К, СЛ; Драга́на, РУ; Драги́ња, Ж, С; Драги́ца, Д, М, С, СГ; Драго́јла, Д; Драгоми́рка, СЛ; Драгу́на, БП, Ш), Лу́ба (Драго́л'уб, Ж; Лу́бисав, Б, В, Ж, С; Лу́биша, В, Д, РУ; Лу́бомир, Б, Д, СГ, Ш; Лу́бомир, С, СЛ; Ми́рол'уб, К; Лу́бица, Б, БП, Д, К, М, РУ, С, СЛ), Ми́ра (Вел'и́мир, РУ; Вуко́мир, Ж; Ми́рослав, БП; Радомир, Ж, Ш; Стани́мир, Ж; Ми́омирка, ДУ; Мирја́на, Д, ДУ, К, РУ, С, СУ; Ми́рка, БП; Станими́рка, Б) Ми́ка (Микайл'е, Ж; Мил'иво^е, РУ; Ми́лован, Р; Ми́рко, Д; Михайло, Д; Стани́мирка, Б; Милија́на, ДУ; Ми́лица, СУ; Ми́лосава, СЛ), Мо́ма (Мо́јсија, С; Мо́мир, Б, Д, М; Мо́мчило, Мо́мчило, Д; Мо́мчило, В; Мо́мирка, Б, БП, Д, К), Ра́ша (Радѣ́нко, СЛ; Ра́дета, К; Ра́диво^е, Ж; Ра́дован, РУ, СЛ; Ра́домир, Д; Ра́дош, Д; Ра́нка, ДУ), Сла́ва (Слави́ша, РУ; Сла́вко, Д; Славо́л'уб, БП, С; Славо́мир, Д, К; Славо́јка БП), Сла́ђа (Слађан, Р, Ц; Слађа́на, Б, В, Д, ДУ, С), Сло́ба (Слободан̄, Б, БП, Ж, К, М; Слободан, К; Слободан̄ка, К, СГ, СЛ, СУ), Срѣ́та (Срѣ́тен, Б, Ж, Ц; Срѣ́тко, С, СЛ; Срѣ́тна, РУ, Ц), Сто́ја (Стојади́н, Ж; Стоја́н, Ш; Стоја́нка, В, ДУ, СЛ), Сто́л'е (Стоја́н, ДУ; Стоја́на, Б), Та́на (Ста́номир, СЛ; Крста́на, М, Ц; Ста́мена, Д, СГ; Ста́на, М; Стани́ца, Д, К, Та́нкосава, Ц), Ти́на (Милути́н, Ж; Кристи́на, Ц) итд.

Сваки од наведених хипокористика, дакако, заслужује да се о њему понешто каже, као и о имену од којег је настао, но овде ћемо се, за сада, задржати само на антропониму Видна, СУ (чији хипокористик гласи Ви́да), јер он, и облички и акценатски и свакојако, потврђује мишљење Радосава Бошковића да су имена тога типа по правилу локализми. „Мислимо“ — вели, наиме, Бошковић — „да би непосредни и посредни континуанти прасловенских личних имена женскога рода на *ъла* < балтичко-словенскога *inā* — понављамо: именичкога и деминутивног — могла бити имена типа

Видна, Радна, Чудна (Даничић, Основе 189) у српскохрватском језику. Данас, та су имена, мање више, регионалнога, покрајинског карактера. И по правилу — нису хипокористици, него обична имена. Сем тога, та се имена у нашем језику од поодавно праве — под импулсом секундарне интерпретације језичкога осећања — од хипокористика женскога рода на а Исп: *Јокна, Микна, Докна* (:Јока, Мика, Дока), с новом фонолошком констелацијом (са задњонепчаним *к* испред *-на* од *-ьна*), и *Јана* < *Јан-на*: Јана, *Стана* < *Стан-на*: Стана”⁹

Некада је разлика између мушких и женских хипокористика само у акценту, тако да се у тим случајевима акценат јавља као семантичко-диференцијални знак: *Ве́ра* (Верѝслав, К) : *Ве́ра* (О́л’ивера, Ж); *Ве́са* (Весел’и́н, Б, С); *Ве́са* (Ве́сна, СЛ); *Га́га* (Драгу́тин, Драгути́н, СЛ) : *Га́га* (Дра́гица, Р, Ц); *Га́на* (Мил’а́н, Д) : *Га́на* (Драга́на, Ц); *Го́га* (Го́луб, Ц; Го́ран, В) : *Го́га* (Горда́на, Б, Д, Го́рица, Б); *Го́ца* (Го́луб, К; Огња́н, Ш) : *Го́ца* (Заго́рка, Д); *Дра́га* (Драго́луб, Д; Драго́мир, Б, Д, ДУ, Ц; Драгути́н, Ц; Ми́одраг, Б, Д, К, СЛ) : *Дра́га* (Дра́гица, Д); *Ду́ле* (Душа́н, ДУ) : *Ду́ле* (Душа́нка, РУ); *Ко́са* (Ву́косав, С) : *Ко́са* (Ву́косава, БП); *Л’а́ка* (Владѝмир, В) : *Л’а́ка* (Јова́на, СЛ); *Ми́ка* (Микаѝл’е, Ж; Мил’и́во’е, РУ; Ми́лован, Р; Ми́рко, Д; Михаѝло, Д) : *Ми́ка* (Мил’и́јана, РУ, СЛ; Мил’и́ка, Д; Мил’и́ца, Ж, СЛ, Ц; Станомѝрка, Д, М, С), *Ми́на* (Марѝнко, Д) : *Ми́на* (Мил’и́ца, Д); *Ми́са* (Ми́лосав, Б, БП, Д; Ми́лош, Ц) : *Ми́са* (Ми́лосава, Б; Ми́росава, Б); *Ми́ца* (Ми́рол’уб, Ш) : *Ми́ца* (Ми́лица, Р; Мил’и́ца, В, Д, Ж, СГ); *Сла́ђа* (Слађа́н, Р, Ц) : *Сла́ђа* (Слађа́на, РУ) итд.

Такође има случајева да се антропоним и његов хипокористик разликују само по акценту: *Стàна* (име) — *Ста́на* (хипокористик).

Хипокористици *Ба́та* (Ба́то), *Се́ка* и *Бе́ба* у неку руку су општи хипокористици: употребљавају се за исказивање милоште према особи (најчешће детету) било којег имена, с тим што се хипокористик *Бе́ба*, већ по природи ствари, односи и на мушки род: 1. *Ба́та* (Брати́слав, Ш; Л’уби́ща, РУ; Нѝна́д, СЛ; Радо́мир, СЛ; Сини́ща, Д; То́фѝло, Б). Лик са *-о* јавља се само једном: *Ба́то* (Радо’и́ца, ДУ). Иначе, уобичајени хипокористик од *Брати́слав*, којим се исказује милошта само према особи с тим именом, гласи: Бра́та (К). 2. *Се́ка* (О́лга, РУ). *Бе́ба* (м.: Десѝмир, Ц; Мака́ри’е, Ц; Мило́рад, СГ; Ж: Јова́нка, СЛ; Крста́на, Ц; Мили́јана, РУ, Сла́вица, К; Станомѝрка, Б).

У току развитка нашега језика класични хипокористици на *-а*, *-о* и *-е* прешли су у категорију обичних имена. То показује и ономастички материјал који је у источном делу Метохијског Подгора прикупио Светозар Стијо-

9 Радосав Бошковић, *Старословенска adiectiva possessiva* на њѣ (у књизи *Одабрани чланци и расправе*, ЦАНУ, Титоград, 1978, стр. 365.

вић; а) Ђа, РУ; Бѡжа, С, Ц; Ђура, Ц; Јѡва, Ц; Крста, РУ; Мѡка, С; Нѡва, СГ; Сѡѡта, Д; Тѡма, Ж; Б) Бѡжо, ДУ; Вѡдо, Д; Влѡдо, СУ; Вѡко, К; Дрѡго, ДУ, Ђѡко, К; Рако, СУ; Тѡмо, К; В) Вѡл'е, Д; Мѡл'е, Ц; Раде, Д, Ж, К, С, У (Раде, РУ).

Средњевијековна српска и хрватска имена *Владѡ, Мирѡ, Радѡ, Станѡ* и др., као најстарији тип прасловенских скраћених имена (Kurznamen), нису били хипокористици (Kosenamen), а то су постали тек додавањем хипокористичкога суфикса *-јѡ*: *Rad (<Radoslavъ + -јѡ = *Radъ. Облику *Radъ (Rad'ъ) већ у позном прасловенском почели су да се додају хипокористички суфикси фамилијарнога порекла *-а* или *-о*, те су добијени облици: Рад'а и Рад'ѡ, при чему је овај последњи облик дао Рад'ѡ (с вокалом, дакле, предњег реда с обзиром на претходни палатални консонант). Уопштавањем суфикса *-е* и за тврде основе (Рад'ѡ) и каснијим померањем силазног акцента на предњи (иницијални) слог с дугим вокалом добијен је, сасвим природно, хипокористик с дугоулазним акцентом Раде, посве обичан и у антропонимији источног дела Метохијског Подгора.

Прасловенски хипокористички суфикс *-е* (Мѡѡе, настао од *-о* после палаталних сугласника) у току развитка словенских језика почео се, дакле, преносити и на тврде основе (Раде). Облици на *-е* доцније су замењени хипокористичким облицима на *-о* (Мѡѡо) или на *-а* (Мѡѡа). И за један и за други од ова два хипокористичка лика зна говор становништва источног дела Метохијског Подгора: 1. Мѡѡо (Мѡѡлош, СУ), 2. Мѡѡа (Мѡѡл'ѡсав, Д; Мѡѡл'ѡић, Д, СЛ, СУ; Мѡѡлован, Б, БП; Мѡѡломир, РУ; Мѡѡлорад, РУ; Мѡѡлосав, БП, Мѡѡлун, Ж, Мѡѡрослав, ДУ).

За разлику од М. Решетара, В. Вондрака, А. Вајана и И. Поповића, Радосав Бопшковић суфикс *-а* код двосложних мушких хипокористика (Влада), идући за А. Шлајхером и Ђ. Даничићем, не сматра за примарни суфикс, а суфикс *-о* (Влада) за секундарни, каснији, добијен из вокатива (и разлика у акценту — вок. Влада!, ном. Влада — не допушта могућност Влада < Влада). По њему, пре се јављају хипокористици на *-о* него хипокористици на *-а* (бар што се писаних споменика тиче). У прилог те своје тврдње он наводи хипокористик *Дрого* (*Драго*), настао од имена велетскога кнеза Драговита, који је регистрован у франачким аналима већ 789. године.¹⁰

Мушки хипокористици типа Бѡда (<Будимирѡ), Бѡжа (<Богославѡ, Божидарѡ), Дѡса (<Десимирѡ и сл, настали дакле од сложених имена (тзв. композита), у латинским изворима на западу срећу се још у 11. веку (F. Rački, Documenta, VII), а доста рано и у ћириличким споменицима на истоку: већ у Пѡшињском поменику (Ст. Новаковић, *Споменик*, XXIX, 14-18) имамо хипо-

10 Archiv für slavische Philologie, Berlin, XXVII, 475.

користике Вла́да и Вла́де, као и друге истог типа (Влајке, Дојке, Ненке, Рајке итд.), а у првој дечанској хрисовуљи (Милојевићевој) хипокористик *Граде*, који је у источном делу Метохијског Подгора и данас сасвим обичан: Гра́де (Гра́димир, Ц; Гра́димир, Б, СГ).

У овом делу Метохије, као и шире, мушки хипокористици на -а срећу се најчешће код ћутуклијског српског становништва, а на -о код досељеника (и старијих и новијих) из Црне Горе (одакле су они ту говорну црту и донели).

Ево најпре примера за двосложне м. хипокористике на -а: А́ца (Ал'ек-сáндар, М, Ц; А́рса, Р), Ба́да (Обрад, М), Бе́ја (Бе́лко, Б) — хип. од имена деминутивног порекла који се и сам јавља као хипокористик, Би́ћа (Бор'иво-и́е, Ш), Бла́га (Бла́го'и́е, БП, Д, Ж; Бла́гомир, С; Бла́гота, Ц, Ш), Бла́жа (Бла́го'и́е, Б), Бо́га (Бо́гол'уб, С, Ш; Бо́гомир, Б; Бо́госав, Б, БП), Бо́жа (Бож'идар, БП, В, Д, ДУ, С, СГ, Ц; Бо́шко; БП),¹¹ Бо́ма (Л'убо́мир, РУ), Бо́ра (Бор'ислав, Д, Р, С, СЛ; Вел'йбор Ц), Бу́да (Буд'имир, Ж, Р, РУ, С; Ла́буд, Д), Ва́са (Ва́сил'и́е, В, К; Васи́л'и́е, Ж, СГ), Ве́л'а (Вел'ймир, К; Вел'йчко, РУ), Ве́ша (Вел'йбор, БП), Ви́а (Слави́ша, СЛ), Ви́та (Ви́томир, Д, С, Ц), Вла́да (Влад'имир, В, Д, Ж, К, Р, С, СЛ; Влад'ислав, Б), Вла́ста (Власт'имир, Ж, Р), Ву́ја (Вујад'ин, Ж, Ц), Ву́ка (Ву́ко'и́е, В, ДУ, К, СГ), Ву́гра (Ву́кић, Д), Ву́ча (Вуч'ина, Ц), Га́ша (Га́врило, Б, Ц), Гво́зда (Гво́зден, Ц), Ги́га (Гли́го'ри́е, Б; Драгу́тин, СЛ), Ги́ћа (Драги́ша, Б; Дра́гомир, преко хип. Дра́ги, В), Ги́ша (Драги́ша, Б, БП, РУ, С, СЛ, Ц), Го́га (Го́луб, Ц; Го́ран, В), Да́ка (Дани́ло, РУ), Да́на (Дани́л'е, Ж, С), Да́ша (Радос'ин, Б), Де́ја (Де́јан, БП, Д, Ж, К, СГ, СЛ; Неде́л'ко, РУ), Де́ка (Неде́л'ко, Б, Д), Де́л'а (Неде́л'ко, Б, РУ), Ди́да (Вукади́н, БП), Ди́ка (Мила́дин, Д), Ди́ма (Димитри'е, Б, К), Ди́на (Милади́н, Б), Ди́са (Влад'ислав, СЛ; Рад'исав, В, Д, М), Ди́ћа (Радомир, СЛ), До́ја (Рад'ојко, Ц), До́ка (Рад'ојко, Ж), До́са (Радо́слав, Ж, СГ),¹² Дра́го (Дра́ган, Дра́ган, К; Дра́гомир, ДУ),¹³ Дра́жа < Драг + -јь + -а (Дра́гомир, Б; Ми'о́драг, С), Ду́ја (Душ'ан, Д), Ђе́ка (Анђе́лко, Б, Ц), Ђо́ка (Ђорђе, БП, Д, ДУ, РУ, С, СГ, Ц), Ђу́ка (Ђурђе, Ц; Ђу́ра, Ђу́рђе, С), Ђорђе, С), Жи́ва (Жи́во'ин, В; Жи́вомир, Ш; Жи́вомир, Ц; Жи́воград, Б, Д, Ж, СГ; Жи́вота, С), За́ра (За́рија, БП, Ц), Зи́да (Из'идор, Б), Зо́ра (Зо́ран, В,

11 Антропоним Бошко и сам је хипокористик (Бож + -ко > Бошко), а јавља се и као секундарни хипокористик: Бо́шко (Дра́гол'уб, БП).

12 То што је овде за основ хипокористика узет неакцентован (средишњи) слог (-до-), с консонантом наредног слога (с), показује да је раније (у време настанка тог хипокористика) тај слог био под акцентом (Радо́слав). Да је то одиста тако, показује пример: До́ша (Радо́слав, М).

13 Већ сáм акценат хипокористика (Дра́го) показује да он није настао механичким узимањем прва два слога основног имена: (Дра́го)мир. И ту је процес текао овако: Дра́го > Дра́го.

Д, Ж, С), Їва (Їван, В, К, СЛ, Ц; Ївко, М, С), Їка (Їван, К),¹⁴ Їца (Ил'їја, Д),¹⁵ Јага (Јагош, Д, СЛ), Јагра (Јанїћи'е, Ц), Јака (Јаков, Д; Јакомир, БП), Јова (Јован, Д; Јован, К, С, СЛ, Ш), Јоца (Јован, Д; Јован, С)¹⁶, Југа (Југослав, Б; Југослав, Ж, Ц), Каја (Вукџл'е, Ж), Ки'а (Ракић, С), Кика (Крста, РУ), Кол'а (Никџла, С, Ш), Крста (Крстїво'е, Б), Лаба (Лабуд, СГ, Ц), Лака (Власта, Б; Милан, Ш), Лаза (Лазар, РУ, Ц, Ш), Ласа (Властїмир, К), Л'ака (Владїмир, В), Л'ека (Ал'екса, К; Ал'ександар, Ж, Ц; Мил'енко, Д), Л'їса (Мил'їсав, Д), Л'їћа (Милић, Б, Ж), Л'їца (Мїлош, Ж), Л'уба (Драгол'уб, Ж), Маша (Мџрко, СЛ)¹⁷. Ми'а Ми'одраг, БП, В, Ц; Ми'омир, Д, СЛ; Мїломир, С; Мїлосав, Ц), Мїта (Мїлосав, РУ)¹⁸, Мїша (Мил'їсав, М; Мїлосав, БП, В, Ж, М, С; Мїлош, Б, В, Д; Милутин, К; Мирџслав, Ц), Мџта (Тимџти'е, Б), Мџша (Мџмир, РУ, Ц), Нџћа (Нџбојша, БП; Недџл'ко, Р, С, Ц), Нџна (Нџбојша, РУ, СГ; Нџнад, БП, Д, ДУ, Ц), Нџра (Нџстор, С), Нџша (Недџл'ко, Б; Нџнад, РУ, С), Нїна (Станџо'е, Д), Нїћа (Јанїћи'е, Б; Нїћифор, РУ), Нїша (Станїша, Ж), Нџва (Новџк, Д, Ш; Нџвица, Б, Д, ДУ), Нџја (Нџвџк, К), Паја (Пџвл'е, Б, С), Пџша (Пџвл'е, Ц), Пџда (Прџдраг, СЛ), Пџра (Пџтар, Б, В, Д, РУ, С, СЛ, Ц; Пџтко, СЛ; Петрџни'е, ДУ), Пџша (Пџтко, Д, К, С; Прџдраг, РУ), Прџда (Прџдраг, Ж, СГ, Ц), Раја (Раџован, Д; Раџо'е, С; Раџосав, К; Рајко, СГ, Ш), Рака (Раџета, М; Раџиво'е, Ж, Ц; Раџован, С; Раџо'е, Б; Раџол'уб, Ц; Раџомир, Б; Раџоња, Б, Д; Раџосав, Б, ДУ; Раџослав, К), Рана (Ранко, Д), Раџа (Раџомир, Б, С), Раџа (Раџмил'е, Д; Раџо'е, РУ; Раџомир, Ж; Раџосав, Д, СЛ), Раџа (Ранко, Ц), Руџа (Руџфим, РУ, СГ), Свеџа (Светїслав, М; Свеџол'ик, СЛ), Свеџла (Светїслав, Ц; Свеџомир, Б, СГ), Сиба (Сїбин, Ц; Срџбол'уб, С), Сїма (Симїџн, К, СГ), Ѓџба (Слобџдан, Д), Спаџа (Спаџо'е, В, Д, Ж, , С, Ц), Срђа (Срђан, С, СЛ), Срџћа (Срџћко, СЛ), Стеџа (Стеџван, Б, Д, Ж, С; Стеџфан, С), Таја (Стџл'ета, Д), Таџа (Стџномир, СЛ), Тиџа (Братїслав, Ц; Светїслав, БП, В, Д, Ж, С, СЛ), Тиџа (Тїхомир, К), Тџза (Светџзар, В, Ж; Свеџозар, Д), Тџма (Томїслав, Б, Д, К, М, Р, СГ, СЛ), Тџша (Тџдор, РУ, Ц), Триџа (Триџун, Б, Ц), Фиђа (Фил'ип, СГ), Цџа (Славиђа, РУ), Цџја (Славиђа, Б) — можда < Цџа, Цвеђа

14 Хиџкористички облик Їка од Їван дошаџ је, можда, аналогїјом према хиџкористичку Їка од Ївко.

15 Хиџкористички Їца од Ил'їја могаџ је, можда, доћи и преко Раџо'їца (са краткосилазним акценџом сређе се и од анџропонима Раџо'е — Їца). Палатални суџфикс ц (џоји је, иначе, по пореклу деминуџивни суџфикс) у овом хиџкористичку алџтернира понегде — као аџфриката — с такође сложеним гласом и: Ица (Ил'їја, БП, Ж).

16 Верџватно преко Јџвица.

17 Ми смо на терену чули и изговор: Маџа.

18 Могуће да је ово сек. хип. (од Димїтри'е).

(Цвѣтко, Б), Цѣја (Цвѣтко, Д, К, СЛ), Цѣка (Цвѣтко, СЛ), Цѣба (Слободѣн, СЛ) и Чѣда (Чѣдомир, Б, Ж, К, РУ, СГ, СЛ, Ц).

Као што се види, ови хипокористици су понекад с основом од другог слога основног имена: Бада (Обрад), Бѣма (Л'убѣмир), Бѣда (Лѣбуд), Виѣа (Славѣша), Гиѣа (Драгиѣша) итд, а у неким случајевима с основом од елемената и првог и другог слога: Биѣа (Борѣвоѣе) или, пак, с основом од трећег слога: Бѣра (Велѣбор). За основу хипокористика обично се узима слог под акцентом, те ће од Мнадѣн или Радѣнко, на пример, хипокористик бити Дѣна. Примери као Дѣна од Младѣн показују да су старијега постања (из времена кад се Младѣн изговарало Младѣн).

Примери за двосложне мушке хипокористике на -о малобројнији су од оних на -а: Аѣо (Алѣксѣндар, РУ), Бѣбо (Бѣјан, ДУ), Вѣсо (Вѣсиљ, ДУ), Вѣљо (Велѣмир, ДУ; Вѣљко, Р), Вѣшо (Вѣлибор, СЛ)¹⁹. Влѣдо (Владѣмир, Владѣслав, ДУ) — једном и с дугосилазним акцентом: Влѣдо (Владѣмир, РУ), вероватно под утицајем хипокористика попут Влѣјко (Владѣмир, Д; Властѣмир, С), Вѣјо (Воѣслав, ДУ) — и: Вѣјо (Воѣн, РУ), Вѣко (Вѣкић, У), Дѣјо (Дѣјан, Дѣјан, В), Дѣсо (Радѣслав, СЛ), Драѣго (Драѣган, Драѣган, К; Драѣгомир, ДУ), Дѣјо (Дѣшан, В, ДУ), Киѣо (Крѣсто, РУ), Љѣбо (Љѣбомѣр, Р; Љѣбиѣша, РУ), Миѣго (Милѣнко, Р), Миѣо (Мѣлан, ДУ), Мѣло (Мѣладин, К), Миѣшо (Мѣловѣн, РУ), Моѣмо (Моѣчило, ДУ; Моѣмчило, В, К), Нѣно (Нѣбѣјша, Р; Нѣнѣд, Р), Нѣно (Нѣбѣјша, РУ), Нѣшо (Нѣнѣд, Нѣнѣд, ДУ), Ноѣво (Ноѣвица, СУ), Пѣдо (Прѣдраг, ДУ), Пѣро (Пѣтар, РУ), Пѣсо (Пѣтар, РУ), Раѣјо (Радоѣица, ДУ; Радѣмир, К), Раѣко (Радѣвѣн, ДУ), Раѣто (Раѣтомѣр, К; Раѣтомир, У), Саѣјо (Саѣша, Р), Слаѣво (Слаѣвољѣб, Р), Слоѣбо (Слободѣн, Слободѣн, К), Стѣво (Стѣвѣн, СУ), Тоѣшо (Тоѣдор, Р) и Чаѣјо (Чаѣслав, ДУ). О овим хипокористцима, особито из историјског аспекта, подробније се може видети у раду Радојице Јовићевића „О пореклу словенских хипокористика типа Мירו, Драго“.²⁰

Наведени хипокористички облик Дејо (са — о, дакле, после палаталног сонанта) налазимо, први пут забележен, још у повељи краља Милутина Хиландару из 1293. године²¹.

Примери са дугосилазним акцентом (Пѣро од Пѣтар уместо Пѣро) најчешће су само локална одступања.

19 У питању је новији досељеник из Топлице, чије је секундарно име Бобан (СТИЈОВИЋ је и њега дао као хипокористик). Иначе, из напомене дате у фусноти сазнајемо да се хипокористици типа Вѣшо, Лѣло, Дуѣо, Блаѣко и сл. односе на новије досељенике (Црногорце)

20 Радојица Јовићевић, *О пореклу словенских хипокористика типа Миро, Драго*, Зборник шесте југословенске ономастичке конференције, САНУ, Научни скупови, књ. XXXVII, одељење језика и књижевности, књ. 7, Београд, 1987, стр. 227 — 232.

21 Fr. Miklosich, *Monumenta serbica*, Viennae, 1858, стр. 62.

„На целу подручју нашега језика где је нестало хипокористичкога а у номинативу формиран је нов тип мушких хипокористика, с кратким основним вокалом: тип Мића, Ника у Црној Гори...” — вели Радосав Бошковић²². С обзиром на то да у источном делу Метохијског Подгора, као што смо већ видели, има веома много досељеника из Црне Горе, то је сасвим разумљиво што хипокористици овога типа нису усамљени: Ба̀ша (Ја̀блан, Д), Би́ба (Вел’и́бор, С), Би́ша (Л’уби́ша, БП, Ж), Бо̀ба (Слобода̀н, СЛ), Бо̀ћа (Добро̀сав, Ж; Небо̀јша, Ж; Слобода̀н, СЛ), Ве́ша (Вел’и́бор, СЛ), Ги́ка (Драги́ша, Д), Ги́са (Драги́ша, староседелац, БП); Ди́ца (Радо’и́ца, Б, В), Ду́ка (Ду́шан, ДУ; Душа̀н, Ш), Ду́ћа (Ду́шан, ДУ), Ђо́ка (Ђо̀рђе, БП), Ђу́ка (Ђу̀рђе, С), Жи́ка (Жел’и́мир, Ц; Же́л’ко, БП; Жи́вко, К; Жи́вко, Жи́вко, С; Жи́во’ин, СГ; Жи́во’мир, Б; Жи́ворад, Д; Жи́во’рад, Ц)²³, И́ка (И́вко, Ц), Ја́ја (Јо̀ргован, Ц), Ми́га (Мил’и́нко, Ж), Ми́ња (Ми́лован, БП), Не́на (Небо̀јша, Ц), Ни́ша (Сени́ша, РУ), Пе́ња (Пре́драг, Д), Пе́са (Пре́драг, новији досељеник из Црне Горе, Д) и Са́ша (Ал’екса́ндар, К; Слави́ша, СЛ).

О мушким и женским хипокористцима типа Ра́де (м.) и Зо́ре (ж.) и њиховом деклинирању говорио је, исцрпно и поуздано, још Јурај Крижанић у својој граматичкој писаној 1666. у Сибиру, а штампаној тек 1859. године у Москви.

Хипокористици на — е (Ра́де > Ра́де) грађени су регресивном деривацијом и од имена хипокористичкога постања (Ра́дета, Вла́дета, Ми́лета) као хипокористички номинативи уз casus obliqui старе деклинације Ра́дета, ген. Ра́детѣ. То њихово грађење ишло је по рецепту стандардних старих словенских хипокористика типа Вла́да (Вла́д). „Цео тај процес” — запазио је Радосав Бошковић — „у крајњој логичкој дедукцији — значи истискивање деминутивнога е као творачкога суфикса из категорије личних хипокористика; респ. његову замену, у новој морфолошкој категорији, хипокористичким е, које се развијало — од самога почетка као творачки суфикс — напоредо и у конкуренцији са старим и владајућим хипокористичким наставцима а и о”²⁴. Уопште није неочекивано што се хипокористик Ра́де (с генитивом Ра́да и дативом Ра́ду) среће код метохијских досељеника из Црне Горе. Кад је о томе реч, ваља имати на уму следећу констатацију Р. Бошковића: „Што у дијалектима источне Херцеговине и Црне Горе као продужење некадашњег типа Ра́де, Ра́детѣ налазимо Ра́де, Ра́да и нешто чешће хипокористике

22 Одабрани чланци и расправе, стр. 483.

23 Деминутивно-хипокористички облик Жи́кица, као крштено име, такође се сажима у хипокористик Жи́ка (СЛ, Ц).

24 Ibidem, стр. 482.

(имена) типа Вўле, Вўла, Їбле, Ра́ле — није нимало чудно: то је подручје апсолутне доминације типа Їбо, ген. Їбоа, према томе и оштре границе између деклинације мушких и женских хипокористика²⁵.

У источном делу Метохијског Подгора постоје мушка имена *Ра́дета* (М), *Ста́л'ета* (Д) и др. хипокористичкога порекла, као и мушки хипокористици *Дра́кчета* (*Драгйша*, Д) и *Мй́кета* (*Мйрољуб*, С), који су старога постања. У раду „Категорија старих српскохрватских личних хипокористика” Радосав Бошковић саопштава да „турски катастри с подручја старе Рашке — с примерима типа *Miret*, *Djuret*, *Miket* итд. — показују, опет несумњиво, да су такви хипокористици на истоку још били живи, као категорија, у 15. веку”²⁶. Поменути хипокористик *Мй́кета* настао је додавањем хипокористичкога — а спољашњем суфиксу — т. Бошковић напомиње: „Наиме, т је овде такозвани спољни суфикс (за разлику од унутрашњих, етимолошких суфикаса, добијених перинтеграцијом), суфикс сугласник, млађи облик деминутивнога *ѣт* < *ѣт* (= редуковани степен суфикса *оут* у именима *Milut*, *Dragut*), који је очуван у нашим средњовековним хипокористцима (деминутивима) типа *Hrantа* < *Hranъта*, *Milta* < *Milъта* и староруским именима типа *Nѣmtа* < *Nemъта*”²⁷. Узгред бисмо рекли да у Метохији (у Пећи, на пример) има и презиме *Мй́кетић* (од *Мй́кета*), које Стијовић у источном делу Метохијског Подгора није регистровао.

Мушки хипокористици на — е у овом делу Метохије нису у оноликој мери фреквентни као хипокористици на — а и — о, али нису ни тако ретки: Ба́не (Брани́слав, Д, Ж, Р, СЛ; Бра́нко, БП, Д, ДУ, К, С, Ш; Ја́блан, Д, Ж; Ђбрад, БП; Па́нта, Ш), Ба́не (Ја́блан, С), Би́бе (Вел’йбор, Д), Би́л’е (Л’убй́сав, Б), Бра́не (Брани́слав, СГ), Вў́ле (Вўи́ца, ДУ), Вў́л’е (Вў́кан, Б; Вў́кић, Б, Д, У; Вў́кмир, С, Ц; Вў́ко’е, ДУ, Ц; Вукóман, Б; Вукóмир, Ц; Вў́чета, РУ), Га́не (Дра́ган, Р, СЛ; Драга́н, СЛ), Ги́л’е (Гл’игóри’е, БП; Драгй́ша, Б, Ж, С, СГ), Гро́л’е (Гро́здан, Ц), Да́не (Дамња́н, Б), Да́ре (Да́рко, Б), Ди́л’е (Тадй́ша, СГ), Ди́не (Милади́н, СГ), До́л’е (Радóслав, Ц), Ду́л’е (Ра́дун, Д), Ђо́л’е, Ђо́рђе, Б, БП), Жи́л’е (Жи́вко, М), Зо́ке (Зо́ран, Д), Ја́ле (Ја́нко, Р), Ја́л’е (Ја́блан, Б), Ја́ње (Ја́нко, Д), Јо́л’е (Јова́н, БП), Ко́л’е (Нико́ла, Б, РУ), Ла́л’е (Ал’екса́ндар, Д), Лу́не (Милун, Д), Л’а́де (Милóрад, Ж), Л’а́л’е (Власти́мир, С), Л’о́л’е (Милош, Д; Мирóслав, Ц), Л’у́бе (Ве́рол’уб, Ж; Л’убй́сав, Б; Л’уби́ша, Б; Дра́гол’уб, С), Ма́не (Милáн, Ж), Ме́л’е (Мил’ић, Ц), Ми́ле (Мил’й́сав, СЛ; Милош, СУ), Ми́л’е (Мй́лован, Мй́лосав, Ж); Ми́ре (Мирóслав, Ж), Ми́ре (Мй́-

25 Ibidem, стр. 483.

26 Ibidem, стр. 479.

27 Ibidem, стр. 478.

ломир, Б; Мѣрослав, ДУ), Мѣше (Мѣлош, Ж), Нѣл'е (Нѣдан, СГ; Танѣси'е, СГ), Нѣне (Рѣнко, Д; Гѣран, РУ), Нѣл'е (Нѣвица, СЛ), Пѣл'е (Прѣослав, Ж), Рѣл'е (Обрад, Ж; Рѣдо'е, Д; Рѣдосав, С, СГ; Рѣдослав, Б, Ж, Ц; Рѣдул'е, Ц), Рѣл'е (Рѣсомир, С), Тѣне (Мѣлѣтин, Д; Мѣлѣтин, СГ), Цѣбе (Слѣвол'уб, Б). Хипокористиком је код Стијовића оквалификован и облик Ђѣрђе настао од антропонима Геѣрги'е (БП), но ми сматрамо да је ту у питању замена архаизма грчког порекла (Геѣрги'е) народним називом (Ђѣрђе).

Женски хипокористици на – е на овом подручју права су реткост: Вѣде (Вѣдосава, РУ), Зѣре (Зѣрка, РУ), Ђе (Илѣнка, РУ), Л'ѣл'е (Рѣдмила, Ц), Љѣбе (Љѣубица, РУ), Мѣре (Марѣја, РУ) и Њѣре (Рѣдомѣрка, Ш). За оне с дугосилазним акцентом Стијовић је назначио да се односе на новије до-сељенике из Црне Горе.

Деминутивни суфикс – ица као хипокористички формант среће се само код неколико мушких хипокористика: Ђѣкица (Ђѣрђе, СЛ), Ђѣвица (Ђѣван, СЛ), Јѣвица (Јѣван, РУ), Мѣкица (Мѣрослав, РУ), Пѣрица (Пѣтар, РУ, СЛ) и Тѣмица (Тѣмѣслав, Д; Тѣмо, К).

Мушки хипокористици на – ко знатно су чешћи: Бѣнко (Бѣнѣслав, С), Вѣрко (Вѣрѣслав, К), Вѣско (Вѣсел'ѣн, СГ; Вѣселѣн, РУ), Дѣнко (Дѣнѣл'е, СЛ), Дѣско (Рѣдѣсав, СЛ), Дѣшко (Дѣгѣиша, ДУ), Дѣшко (Дѣшан, Д, РУ; Душѣн, СГ, Ц, Ш), Жѣвко (Жѣвѣин, Ц; Жѣвѣмир, БП), Зѣнко (Зѣнѣмир, К)²⁸. Злѣтко (Злѣтибор, Ц; Злѣтомир, Д, РУ), Ђѣко (Ђѣван, СЛ), Ђѣко (Ђѣван, К), Л'ѣл'ко (Мѣлѣрад, СЛ), Л'ѣпко (Л'ѣѣбомир, БП; Мѣрол'уб, СЛ), Мѣнко (Мѣл'ѣнко, Ц), Мѣл'ко (Мѣлован, Р), Мѣћко (Мѣлѣрад, СЛ), Мѣшко (Мѣ'о-драг, К, С; Мѣлан, Мѣлан, Мѣлѣн, ДУ; Мѣл'ѣво'е, С; Мѣл'ѣи, Ц; Мѣло'е, СЛ; Мѣломир, К; Мѣлѣсав, Д, Мѣлош, Д; Мѣрко, К), Нѣшко (Нѣбојша, ДУ; Нѣнад, СЛ), Нѣшко (Сѣнѣиша, СГ), Рѣјко (Рѣдѣта, Д; Рѣдѣсав, С; Рѣдо'е, В, ДУ; Рѣдоѣица, БП), Рѣјко (Рѣдомир, РУ), Рѣтко (Рѣдомир, В; Рѣдосав, В), Рѣшко (Рѣдосав, М; Рѣдош, СЛ), Рѣтко (Мѣлѣрад, Ц), Рѣско (Рѣсомир, С), Сѣнко (Сѣнѣиша, Б) – аналогѣјом према Сѣнѣиша, Слѣвко (Слѣвѣиша, СЛ). Занимљиво је да постоје и два женска хипокористика на – ко (имају, дакле, облик мушког рода): Јѣцко (Јѣвѣнка, СЛ) – четвѣрта девојчица по реду па је њеним укућанима милије да јѣ тепају као да је мушко, Цѣцко (Слѣвица, РУ).

Деминутивно-хипокористичким наставком –че начињени су следећи мушки хипокористици: Дѣнче (Нѣкодѣн, Ж), Дѣрѣче (Дѣрѣомир, Б, РУ; Мѣ'о-драг, ДУ), Лѣнче (Мѣлѣн, В), Л'ѣпче (Л'ѣубѣсав, В; Л'ѣѣбомир, К; Л'ѣѣѣмир, Ж; Слѣвол'уб, Ц), Мѣлѣнче (Мѣлѣн, Д), Мѣл'че (Мѣл'ѣво'е, Ц; Мѣлѣмир, Ж, Ц; Мѣлѣрад, РУ), Мѣрче (Мѣлѣмир, Ц; Рѣдомир, Д), Рѣјче (Рѣдо'е,

28 Зѣнко у сѣлу Кѣвраге постоји и као право име (дато на крштѣњу).

СЛ), Ра̀нче (Ра̀досав, БП) и Ра̀че (Ра̀домир, С). Очигледно је да се код већине ових изведеница, као и код многих других, за почетни слог хипокористика узима онај слог основног имена који је под акцентом. Иначе, наставком — че граде се и женски хипокористици, али знатно ређе: Га̀нче (Драга̀на, СЛ), Да̀нче (Драгѝња, ДУ) и Мѝлче (Мѝлка, СУ).

Од мушких хипокористика на — и, насталих под утицајем страних имена са Запада (Вили и сл.), најстарији је свакако Дра̀ги (Дра̀ган, ДУ, Ж; Дра̀гомир, В, Д; Мѝодраг, Д). Ови хипокористици новијег су датума и срећу се, све чешће, искључиво код младих: Во̀ки (Во̀јкан, Б), Га̀ги (Драга̀н, Ш; Дра̀гослав, Д, РУ), Го̀ки (Го̀ран, Д, РУ, СГ; Го̀рдан, СГ), Да̀ги (Да̀вор, Д; Мѝодраг, СЛ), Да̀ки (Здра̀вко, К), Дѐки (Дѐјан, К), Ду̀ки (Ра̀дул'е, Д), Жѝки (Жѝворад, Д), Зо̀ки (Зво̀нко, Д; Зо̀ран, БП, В, Д, Р, СГ, СЛ, У), Ла̀ки (Ра̀нко, СЛ), Ма̀ки (Ма̀рко, Д), Мѝги (Мѝодраг, Мила̀н, К), Мѝки (Мѝомир, В; Мила̀н, СЛ; Мѝлорад, Д; Мѝлосав, СЛ; Мѝлун, Б; Мѝл'ко, Д; Мѝрол'уб, СЛ; Мѝрослав, ДУ), Нѐги (Негос̀лав, Ж) и Ту̀ки (Ву̀кмир, СЛ). Женски по броју заостају за мушким: Вѐки (Вѐсна, Д), Вѐки (Вѐсна, К), Вѝки (Вио̀лета, БП), Л'ѝки (Л'и́ла̀на, ДУ), Мѝки (Еми́л'ија, К), Мо̀ми (Мо̀мирка, В), Ђѝги (Ђла̀га, Ц) и Ња̀ки (Светла̀на, СЛ) — можда према Ца̀ки.

Има још оваквих случајева (као код Мо̀ми од Мо̀мирка) да се цео хипокористик садржи већ, од гласа до гласа, у основном имену: Го̀луб (Дра̀го-л'уб, Б, С, СГ), До̀луб (Ро̀долуб, Ш), при чему се за почетак хипокористика обично узима акцентовани слог основног имена: Бо̀јша (Небо̀јша, Ц; Нѐбојша, В, К), Го̀ран (Л'исто̀го̀ран, Ц, 1971), До̀јко (Радо̀јко, РУ), Нѝмир (Ста-нѝмир, С) итд.

Овакав начин грађења чешћи је код женских хипокористика: А̀на (Ста̀на, СГ), Бо̀рка (Да̀л'иборка, К; Зла̀тиборка, Ц), Ва̀на (Јована̀, К), Ва̀нка (Јованка̀, Ц), Га̀на (Драга̀на, БП, Д, Ж, М, РУ, СГ, СЛ), Гѝна (Драгѝна, Ц), Гѝња (Драгѝња, Ж; Драгѝња, Ц), Го̀рка (За̀го̀рка, Д), Гу̀на (Драгу̀на, Б, Ц), Да̀на (Богда̀на, Ж, Ц; Влада̀на, РУ; Горда̀на, Б), Да̀нка (Слободанка̀, Д, РУ, С, СГ, Ц), Дѝнка (Милади́нка, СГ; Стојади́нка, СГ, Ц), Ду̀ша (Раду̀ша, Д), Ја̀на (Мил'ија̀на, БП), Јѐла (Дани́ела, СГ), Кѐна (Вукена̀, К), Лѐна (Јелена̀, Ц; Мил'ена̀, С), Л'ѐта (Вио̀л'ета̀, Ж), Л'ѝка (Вел'и́ка, Ж), Мѝрка (Бу̀димирка, Б; Станѝмирка, Б; Станомѝрка, В, Д; Чѐдомирка, СЛ), Нѝка (Стани́ка, СЛ, У), Ра̀нка (Милора́нка, Ж), Ра̀тка (Ми́лоратка, Д), Сѐна (Спасена̀, Д), Сла̀вка (Миросла́вка, Д), Та̀на (Злата̀на, Б), Тѐна (Срете́на, В, Ц) и Те́нка (Срете́нка, Б), али има доста и случајева као Га̀јта (Гајта̀на, С), где су од основног имена за хипокористик узета прва два слога: Би́л'а (Бил'а̀на, Б, В, Д, Ж, К, РУ, С), Би́ља (Бил'ја̀на, СЛ), Бо̀ја (Боја̀на, Д, Ж, М, СГ, Ц), Гл'е́ђа (Гл'еђа̀на, СГ), Гро̀зда (Грозда̀на, М, РУ, СЛ, У), Де́ја (Деја̀на, ДУ), До̀ста (Доста̀на, Б, В, Д,

К, С, Ц), Ђена (Ђенадија, Ц), Звезда (Звездана, Б, СГ), Злата (Златана, Б, СГ), Ката (Катарина, Ц), Лила (Лилаана, СЛ), Лил'а (Лил'ана, Б, БП, Д, ДУ, Ж, К, М, С, СГ), Љиља (Љиљаана, К, СЛ), Мила (Миладија, С; Миладија, Д), Мил'ка (Мил'кана, Б), Ната (Наташа, БП, К; Натал'ија, Натал'ија, Ц), Рбса (Росанда, Б, БП, В, Д, Ж, С), Снежа (Снежана, ДУ; Снежана, Б, БП, Д, Ж, К, РУ, С, СГ, СЛ, Ц) и Цмил'а (Цмил'ана, Б, Д, ДУ).

Некада се, пак, за хипокористик узима само задњи слог основног мушког имена (кад је под акцентом): Ган (Драган, БП), Дин (Миладин, В).

Примери хипокористика које даје Стијовић као Драган (Драгиша, ДУ) и Драган (Драгол'уб, В, К; Драгомир, Д; Ми'одраг, БП, В, Д; Предраг, К) настали су додавањем наставка – *ан* (иницијалном или финалном слогу), а можда представљају секундарна имена, или су бар по првобитној функцији то, као и пример Радо'е (Радослав, Б). Хипокористик Л'иван (Мил'иво'е, СЛ) начињен је додавањем наставка – *ан* медијалном (акцентованом) слогу. Хипокористици се иначе, као што је на много примера већ и могло да се види, и граде узимањем за основу акцентованог слога основног имена: Бокан (Бошко, ДУ), Микша (Мика – по постанку хип. од Микайл'е, С), Ми'тош (Митар, Б) итд, али то није увек случај: Браниш (Бранислав, Ц), Јанкиша (Јанко, Р), Томаш (Томислав, Р), Томша (Томислав, Р).

Из свега овога да се лако закључити да у грађењу антропонимијских хипокористика, и мушких и женских, у говору Срба и Црногораца источног дела Метохијског Подгора, као и другде, влада велико шаренило.

Као што у овом говору има и секундарних имена, тако има, још и више, и секундарних хипокористика, но њих Стијовић није издвајао. Ми бисмо, с мање или више поуздања, за секундарне мушке хипокористике прогласили следеће: Бајо (Вуксан, ДУ), Ба'не (Милорад, Милорад, СЛ), Ба'со (Зоран, новији досељеник из Црне Горе, ДУ), Биба (Радомир, Ш), Бога (Драгомир, ДУ) – од Бо'гол'уб, Бо'гомир или Бог'осав; Бу'да (Мил'енко, Б), Бу'со (Миладин, новији досељеник из Црне Горе, ДУ), Ва'не (Живорад, БП), Вел'а (Марко, Ц), Во'ја (Југослав, ДУ), Во'јкан (Вујадин, М), Га'не (Драгол'уб; преко Драган, В), Гил'е (Слав'иша; преко Г'иша, СЛ), Ги'на (Драган, Ц; Мил'ић, Д), Г'иша (Драгол'уб, М; Ми'одраг, БП, М, СЛ), Голубак (Радо'ица, Б), Гу'ба (Радо'ица; преко Голубак, Б); Ди'ка (Момчило, Б); Ду'да (Милосав, М), Ду'да (Тодоси'е, Б), Ду'ја (Милосав, Д; Момчило, Б; Сава, СЛ) – од Душан; Ду'не (Радослав, Ж), Ђека (Недџ'ко, Р) – од Анђелко; Ђоша (Зоран, Ш) – од Ђорђе; Ђука (Михајло, Б), Зоне (Драгиша, К), Јол'е (Раденко, Б), Кокан (Драгослав, Б), Ла'да (Милован, Б), Л'ал'е (Радован, Б; Радомир, Б; Радосав, Р; Сретко, Б) – од Властимир; Л'ил'е (Рад'иша, Ж), Ло'ло (Милу'тин, СЛ), Лу'не (Вукота, К) – од Милу'н; Ма'ја (Мил'исав, Ш), Ма'те (Драгослав, Ц), Ми'до

(Здра̀вко, К), Ми́ка (Богдл'уб, СГ; Станй́мир, РУ), Ми́ки (Младен, БП; Светислав, Д) — од Мил'ко и др., Мил'е (Вел'ймир, Д; Вукајле, Б; Обрен, СГ; Радо́је, СГ; Све́томир, К; Славомир, К), Ми́рко (Мйлован, СЛ), Мйтош (Милан, Б) — од Мйтар; Мйца (Раденко, Ц; Ра́диво'е, Ц), Мйца (Драгош, БП), Мйце (Радо́је, Ж), Ми́ћа (Добри́ја, Ц), Мйша (Борй́сав, РУ; Вел'ймир, С; Властй́мир, БП; Го́ран, Ж; Јанићи́ја, Р; Младен, Мнаден, БП; Недел'ко, Б; Радо́'е, Ж; Радосав, Д; Радош, Ш; Светй́слав, Б, РУ; Сла̀вко, С), Мйшко (Дра̀гол'уб, РУ; Живо́мир, Ш; Живора́д, Ц; Радо́мир, В; Светй́слав, БП; Сени́ша, Б), Мйшо (Радо́ња, ДУ), Мо́ма (Мил'енко, СЛ), На́на (Радослав, Радослав, ДУ), На́не (Дра̀гољуб, ДУ), Не́но (Владо, СУ), Ра́де (Драгослав, ДУ), Ра́ка (Милан, РУ), Ра́тко (Будимй́р, ДУ), Ро́ћко (Пе́рко, К) — од Родољуб; Слоба (Крста, РУ), Ти́л'е (Вел'ймир, Б), То́за (Антони́'е, Б) — од Светозар; Та́да (Радомир, М), Та́на (Станй́слав, Ж), Ти́ра (Мйрослав, БП), Ца́кан (Станй́слав, Ш) — надимак?; Ца́л'е (Радосав, Д; Спа́со'е, СЛ), Ца́не (Светй́слав, В), Це́ка (Сре́тко, Ж) и Ци́ца (Ј'убй́сав, СЛ; Радо́'е, Б. Није искључено да је неки од ових антропонима, означених као хипокористици, заправо секундарно име.

И женски хипокористици су углавном двосложни, тросложних је врло мало: Бо́жица (Божана, Д) — Бож + —ица, Ву́кица (Вукосава, Д) — Вук + —ица, Го́рица (Заго́рка, Д) — Гор + —ица, Добро́нка (Добри́ла, Б), Јо́кица (Јованка, ДУ), Мила́тка (Милади́ја, Ц) — Милад + —ка, Милу́ша (Мил'ева, Д), Мил'ка́на (Радмила, РУ), Сла́вица (Мйрославка, СГ), Спасе́нка (Спасе́нија, БП), Стани́ка (Станомй́рка, Б), Тија́на (Татија́на, Ц) — можда је посреди супституција имена ради лакшег изговора. Претпостављамо да бар неки од ових хипокористика (ако су одиста хипокористици) фигурира и као секундарно име.

Женски хипокористици се најчешће граде додавањем суфикса —а или суфикса —ка, и то обично акцентованом слогу основног имена или читавом његовом корену (који понекад може бити и окрњен). Ево најпре примера за оне са суфиксом —а: А́на (Јадра́нка, ДУ), А́нђа (Анђели́ја²⁹, СГ; Анђел'и́ја, Ц), Ба́на (Бра́нка, Д, СЛ), Би́ла (Бил'ана, БП), Би́л'а (Бисе́рка, Д, СГ) — преко Бил'ана; Би́ља (Добри́ла, ДУ) — преко Биљана; Би́на (Бра́нка, БП), Би́са (Бисе́рка, Б, У, Ц; Брани́славка, М), Бо́са (Боси́л'ка, Б, М, СГ, Ц; Боси́љка, ДУ), Бра́та (Бра́тимирка, Ш), Бу́ба (Ј'у́бица, Ж), Бу́ца (Будимка, ДУ), Ва́ка (Јованка, СЛ) — можда и редукцијом гласа н у хип. Ва́нка; Ва́на (Јованка, СГ), Ва́на (Јованка, Б), Ве́ка (Вел'и́ка, Д, ДУ, С), Ве́на (Неве́нка, Ц), Ве́ра (Ве́рица, Д, СЛ), Ве́ра (Ве́рица, БП, Д, ДУ, К, Р, СЛ, Ц; Ве́рка, В), Ве́ца

29 Неизмењено л испред вокала предњегг реда (е, и) среће се у именима новијих досељеника.

(Вѣрица, В), Вѣра (Јаворка, СГ), Вѣка (Вучица, СГ), Гана (Јоргованка, Д), Гана (Драгијана, ДУ; Драгица, К), Гања (Драгана, С), Гата (Гајтана, РУ), Гина (Ангел'ина, БП, Д; Горгиња, СГ; Драгиња, Б; Драгиња, РУ), Гога (Гордана, Б, Д; Горица, Б), Дана (Даница, БП, Д, К; Јадранка, Д; Слободанка, К, Ц), Дара (Даринка, В, К, Р, С), Даца (Даница, Д), Дида (Дани'ела, ДУ), Дида (Дивна, В), Дина (Миладинка, СГ; Стојадинка, Ц), Дола (Достана, Б, С), Драга (Драгица, БП), Дула (Душанка, РУ), Дуна (Радунка, Б, К, Ш), Ђућа (Ђурђа, Д), Ђуна (Ђурђа, Ж), Жана (Жакл'ина, Д), Жана (Живана, С), Злата (Златомирка, Д), Зѣра (Зѣрица, В, Д, Ж, К, Р, С, СЛ; Зѣрка, Р, СЛ), Јака (Радомирка, Д) — можда редукцијом од Мирка; Јака (Ил'инка, БП), Јага (Јагода, Д, ДУ), Јана (Мил'ијанка, СЛ) — преко Мил'ијана или редукцијом од Јанка; Јевра (Јеврѡсима, СЛ), Јела (Јел'ена, К, С; Јел'ица, ДУ, Ж, СЛ), Јѣфта (Јѣфтимиа, РУ), Јѡша (Јованка, У), Јѹга (Јѹгославка, РУ), Јѹца (Јѹлка, Ж), Кана (Стојанка, Ж), Кѣта (Крстана, СЛ), Кѣта (Крстана, Д, Ж, К, Ц; Крстиња, Б), Кѡја (Никѡл'ета, Б), Кѡна (Икѡнија, Б; Иконија, Д), Кѡта (Никѡл'ета, Ж, Ц), Лала (Миланка, БП), Лана (Миланка, В, Ц; Мил'ијана, БП, В, Ц; Раанка, Ш), Лѣпа (Лѣпосава, Р), Л'ана (Мил'ијана, СЛ), Л'ѣла (Дани'ела, БП, Ж; Дани'ела, Б; Л'ѣфѣрија, ДУ), Л'ѣла (Јел'ена, Ж; Јел'ица, В, Р; Јеврѡсима, СЛ), Л'ѣпа (Л'ѣпијана, Ц; Л'ѣпосава, В, К, РУ, С, СГ, СЛ), Л'ѣца (Мил'ѣва, СЛ), Л'ида (Л'иѣдија, Б, В, К), Л'ил'а (Мил'ијана, К) — преко Л'ил'ана; Л'ина (Ил'инка, Б, П, М), Л'ѡл'а (Јаворка, БП — преко Л'ѡл'ка; Ѣлга, Д), Љѹба (Љѹбица, СУ), Маана (Мирјана, СЛ), Маара (Марѣја, БП, В, Д, Ж, К, РУ, С, СЛ, Ц; Маара, Р), Мѣна (Стамѣнка, Д; Мил'ѣва, С), Мига (Миланка, Б), Мѣла (Мил'ѣва, В; Мил'ијана, Д, Ж, Ц; Мил'ица, СГ; Миломирка, СГ; Милорѣтка, РУ; Мѣлосава, Р; Радмила, Д), Мѣл'а (Мил'ѣва, С; Станомирка, С), Мѣл'а (Милѣдија, Ж; Мѣл'ица, Ж; Цмил'ана, К), Мѣла (Мѣлица, В), Нада (Надѣжда, К, Ц; Наѣтка, СЛ), Наѣда (Надѣжда, Ц), Наана (Светлана, РУ), Нега (Негосава, СГ), Неѣла (Дани'ела, Р), Неѣна (Неѣница, Д; Снежана, В, Д), Неѣра (Неранца, Б), Ниѣга (Даница, Б), Ниѣка (Нѣкосава, Б), Ниѣна (Станика, С), Ниѣса (Станисава, Ц), Нѡка (Станѡјка, Ж), Нуна (Милунка, Ц), Ѣл'а (Ѣл'ивера, С, СГ), Ѣла (Ѣливера, Д), Ѣса (Ѣлга, БП, староседелац), Пѣка (Перунѣка, СГ; Петкана, С), Пѣтра (Петруша, Д, СГ), Плѣана (Плѣанка, М) — име Плѣанка (деминутивно-хипокористичког облика) дато је девојчици која је рођена у планини; Рада (Раѣница, СЛ; Раѣмила, Б, БП, В, Д, ДУ, Ж, М, РУ, СГ, СЛ, СУ, У, Ц, Ш; Радомирка, К; Раѣосава, СГ), Раѣна (Радованка, С), Раѣка (Раѣосава, ДУ), Раѣла (Раѣосава, Б), Раанѣа (Ранѣија, РУ), Рѣса (Рѣсима, К), Рѣжа (Рѣжица, БП, В, Д, ДУ, С, СЛ, Руѣла (Румѣнка, Б), Саѣа (Сѣѣта, Ц; Сѣѣица, В), Сѣанда (Ал'ександра, Д), Сѣна (Сѣнка, ДУ; Сѣнија, СГ), Сѣла (Сѣѣица, В, Д, ДУ), Сѣѣжа (Сѣѣѣица, СЛ), Стѣана (Станика, СГ; Стѣница, С), Стѡла (Стојана, Д, СЛ) — према хип. м. рода Стѡле

(од Стоја́н), Су́ла (Султа́на, Б), Су́на (Су́нчица, Ж), Та́гра (Ста́ница, БП), Та́гра (Ста́ница, Б), Та́ка (Крста́на, Ц; Ната́л'ија, БП, Д; Та́нкосава, СГ; Ста́ка, Б; Ста́мена, Д; Ста́ница, БП, С), Та́на (Светла́на, Д, С), Та́ња (Светла́на, М; Ста́на, БП; Та́нкосава, Д; Татија́на, Б; Татја́на, Д, ДУ, Ж, К), Та́ша (Светла́на, СЛ), То́да (То́дора, Б), То́на (Стоја́на, Ж), Ту́ца (Су́нчица, Ц), Ћа́ва (Сла́вица, СЛ), Ћа́на (Стани́ја, В), Ћо́га (О́лга, СЛ), Ца́ја (Светла́на, ДУ; Сла́вица, ДУ, Ж, К, С, Ц; Сла́вка, Д; Ста́на, Д; Ца́ка (Миросла́вка, С; Сла́вица, С, СЛ) – према Миросла́вка; Ца́ла (Сла́вка, Д), Ца́на (Ста́нка, СЛ; Сла́вица, СЛ), Ца́ца (Ста́ница, Д), Ци́л'а (Цми́л'ка, СЛ), Ци́на (Крсти́ња, РУ), Ци́та (Цми́л'ана, Ж), Ци́ца (Ми́л'ица, У; Светла́на, Ж; Сла́вица, Р) и Ца́на (Жива́на, Б, Ц). Од имена до имена може се запазити понека специфичност у грађењу хипокористика, али те посебности, ипак, не нарушавају битније опште правило. С тим у вези, ваља нагласити да је и код женских хипокористика основно то (сем ако нису у питању секундарни хипокористички) да они, без обзира на начин грађења, акустички асоцирају на име од којег су постали и на које се односе.

Наставак – ка деминутивнога је порекла (у говорима староштокавског дијалекта одговара књиж. суфиксу –ица) и као такав био је погодан за грађење и антропонимијских хипокористика (милошта се, наиме, најчешће исказује према деци, односно „малим” људима). Женских хипокористика начињених овим наставком на подручју источног дела Метохијског Подгора, као и другде, ипак је знатно мање но оних за чију је творбу употребљен суфикс –а: Би́нка (Бра́нка, БП; Добри́ла, Ц), Бо́шка (Божји́дарка, М, С; Бо́жица, БП, В, Д, ДУ, С) – Бож + – ка (она из Дубраве добила је име Бо́жица зато што је рођена на Божић – 1957. год.), Бра́нка (Брани́славка, БП; Бра́нкица, СЛ), Бу́чка (Буди́мирка, Ш) – преко Бу́ца; Ве́рка (Ве́рица, СЛ), Во́јка (Во́исла́вка, Ж), Да́нка (Дани́ца, Ж, К; Деса́нка, Б), Да́рка (Дари́нка, Б, С, Ш), Ди́ка (Ди́вна, Ж; Ди́вна, РУ), До́ка (Добри́ла, Ж), Дбо́ка (Доста́на, Б, СЛ; Радбо́јка, БП), Ду́шка (Ду́шанка, К; Душа́нка, Б, В, БП, Ж, С, СГ, Ц; Ду́шица, Ц), Ђа́ка (Слађа́на, СЛ), Жи́вка (Жива́на, Ц), Зо́ка (Зо́рица, Д), Зо́ка (Зо́рица, СЛ) – оба лика (и Зо́ка и Зо́ка) пандан су мушком хип. Зо́ки од Зо́ран; Зо́рка (Зо́рица, В), Јо́вка (Јова́на, СЛ), Јо́ка (Јова́нка, Јова́на, ДУ), Ки́ка (Крсти́ња, РУ; Ни́ка, Б), Ла́нка (Светла́на, Ж), Л'а́нка (Слобода́нка, Б; Мил'и́јана, БП), Л'е́нка (Мил'е́на, Б, РУ); Л'е́пка (Л'е́посава, К, Ц), Л'у́пка (Л'уби́нка, Б, ДУ, Ж; Л'у́бица, Б, БП, Д, Ж, СГ; Л'у́бомирка, Б, СГ; Л'убоми́рка, Ц) – Л'уб + – ка; Ље́ка (Ље́посава, Р), Ме́нка (Вукё́на, СЛ), Ми́лка (Владими́рка, Ж) – можда је у питању и секундарно име; Ми́л'ка (Мил'е́на, Б; Ми́л'ица, Д; Ми́лосава, ДУ), Ми́л'ка (Ми́л'ица, В, СЛ), Ми́рка (Мирја́на, Д; Ми́росава, Б), На́тка (На́таша, Б), Не́рка (Нара́нца, С) – према Нера́нца; Не́тка (Не́да, Д) –

Нед + — ка; Ни́ка (Стани́ја, РУ, Ц), О́ка (Оли́вера, Д), Ра́тка (Ра́да, Б, С; Ра́дмила, Ж, М; Ра́досава, Б; Ратоми́рка, Р) — Рад(т) + — ка; Ри́нка (Катарі́на, Ц), Ри́чка (Дра́гица, Ш), Ру́шка (Ру́жица, Д, К) — Руж + — ка; Са́вка (Са́вета, Д), Сла́вка (Сла́вица, Д, К, С), Сне́шка (Снежа́на, РУ, С) — Снеж + — ка; Ста́ка (Стани́ца, Ц), Сте́вка (Стефа́нија, Д), Сто́лка (Стоја́нка, В), Су́ска (Суза́на, СЛ) — Суз + — ка; Та́нка (Стоја́на, СЛ) — према Стоја́нка; Те́нка (Срете́на, Б), Ви́тка (Витоми́рка, Д), Фи́л'ка (Кара́нфила, Ц), Ци́ка (Силва́на, СЛ) — можда преко Цми́л'ка и сл.; Цми́л'ка (Цми́л'ана, Д) и Цми́л'ка (Цми́л'ана, Б, БП, Ж, К, СГ).

На следеће женске хипокористике гледамо као на секундарне (не могу се фонетски извести из имена на која се односе): Бе́ћа (Сла́вица, К) — преко Бе́ба; Бе́ћа (Јова́нка, СЛ) — такође преко Бе́ба; Би́ба (Грозда́на, Д; Сла́вица, Д; Снежа́на, К) — од Би́серка и сл.; Бил'а (Ил'и́нка, Ц) — од Бил'ана; Бо́ја (Божа́на, Ц) — од Боја́на; Бу́ба (Бу́рђа, РУ) — од Лу́бица; Ве́ра (Вел'и́ка, С) — од Ве́рица, Да́на (Гра́на, Д; Жи́вка, БП) — од Дани́ца и сл; Да́не (Са́вка; прво дете — укућани су желели да буде мушко, СЛ), Да́нка (Ја́на, С) — од Слобода́нка; Ди́ка (Мил'е́на, СГ), До́ла (Заго́рка, К) — од Доста́на; Ду́да (Доста́на, РУ; Стоја́на, Ж) — од Душа́нка; Ду́ка (Дани'е́ла, ДУ; Ра́нка, СЛ; Слађа́на, Д; Стоја́нка, Ц), Ду́ка (Ста́нка, ДУ), Ду́ла (Го́рица, Б; Драгосла́вка, Б) — од Душа́нка; Ду́ња (Светла́на, В), Ду́шка (Спасе́нка, СГ) — од Душа́нка; Ђи́ка (Жива́на, Ш), Ђу́ка (Ста́нка, ДУ), Ђу́ла (Деса́нка, ДУ; Злати́ја, Д; Јефти́мија, Ц), Жи́вка (Стани́мирка, Б), Ју́ца (Снежа́на, РУ), Ки́ћа (Сла́вица, БП), Коса́ра (Ву́косава, БП) — ово је вероватно секундарно име; Ла́ла (Вел'и́ка, Д) — од Мил'анка; Ла́на (Јорда́на, Ц; Ра́нка, Д) — од Мил'анка, Мил'и́јана и сл.; Ла́нка (Јова́на, БП) — од Мил'анка; Ло́ла (Јова́нка, Ж), Ло́лка (Ја́ворка, СГ), Лу́тка (Добри́ла, К) — могуће да је у питању надимак (можда ће и овај наш рад показати тачност Вајанове констатације да „експресивне формације немају сигурне историје”) ³⁰, Л'е́ла (Ве́ра, Д); Л'е́на (Вел'и́ка, СГ) — од Јел'е́на; Л'е́пка (Ал'екса́ндра, Ц) — од Л'е́посава; Л'о́л'а (Ра́дмила, Ш), Л'о́л'а (Зо́рица, К), Л'о́л'ка (Ја́ворка, БП), Л'у́л'а (Краљ'и́ца, Б), Ма́кица (Грозда́на, С), Ма́ца (Брати́славка, Ц), Ми́ка (Мил'е́ва, С; Светла́на, С; Ста́нка, Д) — од Мил'и́ка, Станоми́рка и сл.; Ми́кица (Ста́на, ДУ), Ми́л'ка (Бла́гица, Ш), Ми́ра (Милија́нка, ДУ; Милоса́ва, СЛ), Ми́ца (Зо́рица, В; Милади́ја, Ж, СЛ; Мил'е́на, Б; Мирја́на, СЛ; Стани́слава, Д) — од Ми́лица, На́га (Госпа́ва, Ш), Не́да (Не́госава, Ц), Ни́на (Добри́ла, Д) Ну́ша (Ста́нка, Б), Ра́да (Милади́ја, Д), Ра́јка (Божида́рка, СЛ), Ра́нка (А́нка, СЛ) — можда преко Милора́нка; Слађа́на (Жива́на, Ц), Стани́ка (Ста́нка, К) — сва је прилика да је посреди секундарно

30 André Vaillant, Grammaire comparée II, Paris, 297.

(слично) име; Така (Мил'ена, СЛ) — од Танкосава и сл.; Тања (Светлана, К) — од Татјана; Ћола (Стамена, ДУ), Цака (Бранка, К; Стана, У), Цаца (Мил'ијана, СЛ) — од Станица; Цоја (Миланка, РУ; Милоратка, Б), Цђјка (Јаворка, БП; Јагода, РУ), Цана (Милђјка, Ц) — од Живана; Ша́на (Дра̀гица, Б) и Ша́ња (Сла̀вица, РУ).

Изненађује мноштво и мушких и женских секундарних хипокористика, иначе — творба личних хипокористика у говору Срба и Црногораца источног дела Метохијског Подгора, као што је из изложеног и могло да се види, онаква је каква се, у општим цртама гледано, среће не само на читавом подручју Косова и Метохије но и на много ширем простору српског говорног подручја, а понајвише на оном које је географски ближе Метохији.

ПОСТРОЕНИЕ АНТРОПОНИМИЧЕСКИХ ХИПОКОРИСТИК В ГОВОРЕ ВОСТОЧНОЙ ЧАСТИ МЕТОХИЙСКОГО ПОДГОРЬЯ

В статье показаны различные способы построения мужских и женских антропонимических хипокористик в речи сербского населения восточной части Метохийского Подгорья, где эти хипокористики, как и другие, не одинаковы ни во времени, ни по месту происхождения (все зависит от того, к какой миграционной струе принадлежат и как протекали взаимные влияния и переплетения, особенно тогда, когда это касается производительных суффиксов). Обращаясь к специальной литературе (которая, к сожалению, скудна), автор осветил и из диахронической перспективы все, что характеризует способы построения антропонимических хипокористик восточной части Метохийского Подгорья, при чем наибольшее внимание посвящено тому, что является *specifica differentia* этой области.

КЊИЖЕВНОСТ

ДРАГИ КАО ДЕВЕР НА СВАДБИ СВОЈЕ ДРАГЕ У СРПСКОЈ УСМЕНОЈ ЛИРИЦИ

Проучавајући српску народну поезију, Гете је уочио педесет пет разноврсних мотива и обрта у љубавним песмама. Међу њима се налази необичан и занимљив мотив: душевна борба драгога који треба као девер да води своју драгу другоме¹. Љубавна песма са овим мотивом, у којој је средишњи догађај невера драге, поникла је из унутрашње драме, из снаге потиснутих емоција и тежње ка недостижној срећи. Песма о несрећној љубави изневереног драгог сачувана је до данашњих дана у стиховима са тужном мелодијом.

У Ерлангенском рукопису налази се најстарија забележена песма и она је вероватно модел по којем су настајале остале варијанте². Вук Карацић је објавио неколико песама, а на Косову је позната песма: „Симбил цвеће, море, мави и зелено” и њене варијанте. Оне се разликују по неким својим специфичностима. Свака песма садржи појединости које су нове и допуњују слику целокупног догађања. Тако можемо издвојити главне моменте: драга се удаје за другог, драги је позван да буде девер, кум, или само сват, унутрашња борба драгога око прихватања позива, одлука да оде, клетва.

Најдужа песма из Ерлангенског рукописа има сто двадесет стихова и у њеном наслову укратко је све речено: „Момак иде драгој у дјеверство”. Временом је дошло до сажимања ове најобимније и најстарије песме и она је садржајем сведена на десетак најбитнијих стихова, који чине суштину опе-

1 Јохан Волфганг Гете, *Српске песме* (у књизи *Народна књижевност*, приредио Владан Недић, Нолит, Београд, 1972, стр. 30.

2 *Ерлангенски рукопис*, Зборник старих српскохрватских народних песама, Никшић, 1987, песма бр. 62, стр. 128 — 130.

ваног догађаја. То су почетни стихови који су сачувани у осталим варијантама и кроз монолог драгог говоре о изневереној љубави:

„А сад ми се удаје дјевојка
да б' за кога не би ни жалио,
већ у варош за јарана мога.
Сад ме јаран зове у сватове,
а драга ме зове у дјеверство.
Тужан био и жалостан био,
те како би драгој дјевер био!
Како л' ићи, (а) како ли нећу?
Ако одох, нагледах се јада,
ако не одох, (ја) не видих драге”.

„Монолог који би требало да буде најпогоднији облик за непосредно изношење лирских осећања, у народној песми врло често представља само исказивање замишљеног збивања у чијем се оквиру објективизација осећања врши”³. Из монолога драгог сазнајемо да од драге добија позив да јој буде девер, а од младожење — побратима да дође у сватове. За разлику од осталих, једино у овој песми позив стиже од драге, а не од најбољег друга. Узрок таквог понашања и драгине невере можемо наћи у разговору драгих који је дат једино у овој песми. Развојне етапе у којима се догађај одвија јединствене су: монолог драгог, разговор драгог са својом мајком, савет од мајке да прихвати позив, разговор драгог и драге, узрок драгине невере, клетва драгог.

Из разговора драгих, који је кључни моменат за разјашњење настале ситуације, сазнајемо да је драга уплашена болешћу која хара у породици драгог и усмрћује три брата. Ипак, главни разлог њене удаје је невера драгог. Прво је драги занемарио, а затим и оставио драгу. Међутим, оно што нарушава обичајно, у традицији устаљено понашање које оцењује средина, то је девојчино узвраћање невере невером. У народној лирици позната је и дивно опевана девојачка чедност, верност, смерност. Девојка није у могућности да се супротстави утврђеним правилима патријархалне средине и она се препушта судбини без права да сама одлучује. У овој песми појављује се девојка „не на свом месту”, која својим поступком руши устаљено и при том је све време свесна свог понашања. Она не може да чека да се драги

3 Нада Милошевић-Ђорђевић: „О неким видовима изражавања осећања у нашој народној лирици”, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Филолошки факултет, Београд, 1976, књига 42, св. 1 — 4, стр. 179.

смиљује и да јој се врати и удаје се за његовог најбољег друга. То највише боли, јер су га обоје изневерили.

Патња је подвучена директним драгиним позивом да јој буде девер и тако се стиче утисак, да жели да га повреди. На крају песме драги се теши тиме да ће се и он оженити, али ће њихова љубав живети и продужити се кроз љубав према детету:

„Моја драга, јеси л’ се удала?”
А ти ћеш ми говорити, душо,
са твојега висока чардака:
„Јесам, драги, и сина родила,
и од мила твоје име дала.
А кад хоће да га зовне мајка,
од мила га именом не зове,
веће вели ходи име драго”.⁴

У Ерлангенском рукопису налази се још једна песма са овим мотивом⁵. Она је краћа и носи наслов: „Позван у сватове да буде кум својој драгој”. У овој песми, за разлику од претходне, драгог позива потпуно непознати човек да им буде кум. Овога пута драги има улогу кума, а кумство је светиња. Песма је сажета, али тиме ништа не губи и оставља могућност другачијег виђења и разматрања. Прихватању позива и одласка да буде кум драгој претходила је дубока душевна борба драгог у којој се не пита памет, него срце. Разум, који на својој страни има аргументе преко којих се не може прећи, а који су садржани у невери две њему најдраже особе, говори да је тешко и неопростиво повређен. Срце не може одолети. Превелика, права прва љубав са драгом одлучује да прихвати позив, па макар само да још једном види драгу. После здравице, која је у облику клетве, драги напушта сватове. Интересантно је напоменути да се у обема песмама из Ерлангенског рукописа појављује здравица којом драги евоцира успомене на „прво миловање” и проклиње драгино неверство.

У збирци Вукових песама налазимо неколико примера⁶.

4 У Вуковој збирци „Српске народне пјесме I” налази се позната љубавна песма „Радост у опомињању”, бр. 564, чији су стихови скоро истоветни са завршним стиховима песме из Ерлангенског зборника.

5 Ibid, песма бр. 169, стр. 325.

6 Вук Стефановић Караџић: „Српске народне пјесме I”, Просвета — Нолит, Београд, 1987, песме бр. 362, 443, 515, 544.

Песма „Благослов” (бр. 362) у самом наслову иронично представља садржај тешке момачке клетве коју драги шаље драгој и тиме је лишава свог присуства:

„Мушкога чеда немала!
Колико љеба појела,
Толико једа имала!
Колико воде попила,
Толико суза пролила!”

И народна песма (бр. 443), „Момак куне девојку”, садржи клетву упућену неверној драгој. У народној песми познато је проклињање остављене девојке. Девојачке клетве су тешке, јер ни девојкама није лако кад куну:

„Кад уздишу, до Бога се чује;
Кад закуну, сва се земља тресе;
Кад заплачу, и Богу је жао.”⁷

Песма „Не узми ми драгу” (бр. 515) директна је опомена побратиму да му не отима драгу, јер ће доћи до крвавог обрачуна. У напомени стоји да је Вук песму записао у Дубровнику. Песма је јединствена по томе што драги покушава да претњом спречи удају своје драге, не мирећи се са судбином. Драга је очарала својом лепотом, вредноћом и пореклом све његове укућане и постала омиљена у породичном кругу. Побратим ће страдати животом ако се не окане своје намере. У песми остаје слој недореченог и неизвесност даљег тока догађања:

„Јово брате, жао ми је на те,
Моја драга хоће поћи за те,
Сама ми се сабља вади на те,
Не узми је, мој по Богу брате,
Свему ми је роду омиљела...”

Песма „Жалосни дјевер” (бр. 544) слична је косовској варијанти. Од осталих песама се разликује „кара хабером” који стиже драгом. Садржај је углавном исти. Вођен љубављу према драгој, драги прихвата да буде девер и још један нови моменат: прихвата позив побратима да га не би увредио, вољу покварио. Достојанствена уздржљивост драгог који понесен срцем и љубављу према драгој, и у исто време суздржан према побратиму, прикрива право стање унутрашњег проживљавања. „У оквирима саме песме као да

7 Ibid, песма, бр. 368, стр. 242.

недостају два тока збивања, онај унутарњи и онај спољни, онај непознати, који постаје познат захваљујући свођењу на познато”.⁸

На Косову је позната варијанта „Симбил цвеће, море, мави и зелено”, коју је записао Миодраг Васиљевић у Призрену⁹. Она се пева на весељима и уз њу се игра коло. Стихови ове песме пропраћени су елегичном мелодијом која изазива уздахе и севдалинско расположење. Ова варијанта задржала је и у њој су уобличени почетни стихови песме у Ерлангенском рукопису. Песма „Симбил цвеће...” својим кратким и дирљивим стиховима само могла је добити на лепоти јер у њој нема никаквих објашњења и она оставља могућност дубинског разматрања.

Песма је саткана од најтананијих осећања несрећно заљубљеног младића у девојку из суседства. Та љубав драгог, у ствари, само је потајна заљубљеност, „мерак” према девојци која је идеал на домаку, али који зачудно измиче. Младићево предomiшљање да јој приђе и тако оствари своју жељу и свој сан, остаје само то: посматрање и ништа више. Због недостатка храбрости (јер заљубљени себи вероватно налази хиљаду мана или једноставно верује да је она савршенство коме се тежи и самим тим тешко доступно и освојиво) драги оклева. Пресудни корак који треба учинити, запросити девојку, изостаје. И тако, према оној народној пословици „ко први, а њему девојка”, према обичајима који су владали, девојка испрошена од родитеља не сме да се противи њиховој жељи:

„Симбил цвеће, море, мави и зелено,
моје срце, леле моје срце,
јадно и чемерно.
Мерак имам, море, мерак имам,
за прву којшику,
ама ми гу, леле, ама ми гу,
другар запросија,
па ме викам море, па ме вика
девер да му биднем.
Да л’ да идем, леле, да л’ да идем,
да ли да не идем?
Ће да идем, море, ће да идем,
макар да не дођем”.

8 Нада Милошевић-Ђорђевић: Ibid, стр. 185.

9 Миодраг Васиљевић: „Југословенски музички фолклор” I, Београд, 1950, песма бр. 12.

Шаренило боја и цвећа у директном је контрасту са осећањима пригушеног бола и тихе туге. Младић одлази да испоштује обичаје макар се не вратио, и макар му срце препукло. Неостварена жеља да му девојка припадне, подвучена је големим мераком, уз напев „леле — леле“, и тако добија неумољиви судбински призив ком се ништа не може одупрети. Бити заљубљен и први пут волети, то је љубав која се не заборавља и која се ретко оствари. Зато остаје песма и у њој спомен на љубав, на неостварену жељу драгог чије је бегенисање остало и завршило се само тиме. У песми нема помена о томе како се драга осећа и шта се дешава у њеној души. Несрећни спој околности, правила патријархалне средине или по оној народној: „не коме је речено, него коме је суђено“ остало је забележено у песми да се памти.

У књизи Владимира Бована „Народна књижевност Срба на Косову“ налази се варијанта „Мерак имам, леле, за прво комшиче“, која је уврштена у сватовске (обичајне) песме.¹⁰ Она је слична краћој верзији ерлангенске песме у којој је драги окупљен.

У књизи Владимира Цветановића „Вуковим трагом на Косову“ налазимо још једну косовску варијанту.¹¹ Песма је карактеристична по томе што се у њој за разлику од осталих, поврх тога што је драги окупљен, још и његов брат позван да буде стари сват:

„Мерак имам, море, мерак имам,
за прву комшику,
прва беше, мени мила беше,
први ми је другар испросија,
па ме вика на свадбу да идем,
мене кума, брата ми старојка.”

Најбољем другу изгледа да није довољно колико је боли и неправде нанео драгом позивом за кумство, већ безосећајно дрско иде и даље, позивајући чак и његовог брата да му буде стари сват. То је немогућа ситуација коју треба издржати, а при том остати здравог разума и достојанствено се препустити ономе што је живот неминовно донео. Како је младој девојачкој души која је морала на неки начин изневерити, јер нема и не може бити побуне, нисмо сазнали и то остаје као слој недореченог, неисписаног у људској судбини.

10 Владимир Бован: „Народна књижевност Срба на Косову“, Лирске песме I, песма бр. 177 (из рукописа), стр. 114, Јединство, Приштина, 1980.

11 Владимир Цветановић: „Вуковим трагом на Косову“, Рад. Вуков сабор, Јединство, Београд, 1989, стр. 30-31.

Иза тихог и обзирног настојања да се љубав заборави, да се остави пепелу прошлости, та иста љубав наставља да продужено живи у песми. Тужна љубавна песма о промашеној и неоствареној љубави драгог, прожета самосавлађивањем, стрпљењем и одрицањем, без суза, јадиковки, зна за праштање, али не може да заборави.

У поенти песме остаје неизвесност и осећање промашености и недовољности живота.

**SWEETHEART AS A BROTHER IN LAW AT THE WEDDING
OF HIS DARLING IN SERBIAN UNWRITTEN LYRICS**

From a large number of motives of Serbian unwritten lyrics, the author has chosen and threw light on the motive of sweetheart as a brother-in-law at the wedding of the maiden who was his youthful dream. Performing the comparative analysis of the examples taken from a poem containing this motive from the „Erlangen Manuscript“ on one hand, and the poems written down by Vuk Karadžić, as well as Vladimir Bovan, Miodrag Vasiljević and Vladimir Cvetanović on the other, the author points out the difference in the treatment of that motive which exists in the varieties. The author especially emphasised the analysis of the poems from Kosovo and Metohia.

ТЕОРИЈА МИТА И КОСОВСКИ МИТ

Битка између хришћанске војске, у највећем броју састављене од Срба, и исламске турске војске 1389. године на Косову добила је обресе мита у колективној свести Срба, али и других народа на Балкану. О самој бици много је писано, па ипак се не може са сигурношћу утврдити њен тачан исход. Према најновијим истраживањима српске историографије уврежена слика о поразу војске кнеза Лазара се мења:

„Али, ако се приступи строго критички и у обзир узму само савремене вести, резултат је веома чудан: или треба, као што они кажу, сматрати Србе победницима или се мора, што је једина извесност, схватити Косово вечитом тајном”¹.

Мисао о поразу хришћана је толико јака да, иако би се тачно утврдило да су Османлије изгубиле битку, памћење људи би говорило друкчије.

Но, то су питања која треба оставити историји и историчарима да их разлуче. Предмет нашег интересовања је настанак косовског мита, његов утицај на развој митске свести народа и место овога мита у митологији света. Наш поглед на овај шест векова стари мит је привилегован, пошто он (мит) није до краја уобличен. Ми присуствујемо рађању једног мита. Како ће он изгледати у будућности, зависиће и од сваке мисли и сваке речи написане о њему, јер мит је хор народа.

Када се говори о миту уопште, међу истраживачима позитивистичке оријентације постоји склоност да му се одузме свака научна заснованост, па се чак сумња и у предмет казивања неког мита. Један од најбољих познавала-

1 Радован Самарџић, *Историјско порекло једног мита: козовска традиција*, Трећи програм Радио Београда, јесен 1969, 93.

ца митова и митологије народа у различитим временским раздобљима М. Елијаде сматра да „мит изриче само оно што се *стварно* догодило, говори о ономе што се у потпуности очитовало”².

Подстицај за настанак мита је неки битан догађај у друштву који утиче на будући живот чланова колектива. Све док се књижевно не уобличи у текст, мит кружи усменим предањем његових „посвећеника”. Људи који имају ту моћ да обогаћују изворни мит могу се назвати управо тако, јер, у томе се већина проучавалаца митологије слаже, у основи мита је сакрално. Немају сви догађаји моћ да изнедре мит. Тако је дух народа игнорисао много тежи пораз који су Срби доживели од Турака на Марици 1371. године. Ова битка није преточена у мит, јер се за тај догађај не могу везати узвишени поступци и јунаштво на које би се могле угледати будуће генерације.

Несумњива је веза мита са магијом, а касније и са религијом, па се често може наћи као део магијских или религијских обреда и служби. О овом односу писао је сер Џејмс Фрејзер у својој чувеној „Златној грани”. Ова књига и учење Џ. Фрејзера о снази и значају ритуала, као и аналитичка психологија К. Г. Јунга, утицали су на стварање ритуално-митолошког метода у оквиру науке о књижевности.

„Ритуално-митолошка школа, која је постигла процват педесетих година, закључила је процес сталног приближавања етнологије и књижевности, који је започео знатно раније, још у другој и трећој деценији овог века”³.

Елеазар Мелетински је у својој књизи „Поетика мита” пружио детаљан увид у историјски развој промишљања мита од Вика и Шелинга, преко Ничеа и Вагнера, до Леви-Строса и Барта, као и слику утицаја митологије на књижевно стварање. Веза мита са другим облицима духовног стварања, посебно са филозофијом и религијом, доста је проучавана, јер је у науци дефинитивно напуштен став према коме је мит казивање о измишљеним догађајима. Међутим, велики познавалац мита, неокантовац Ернст Касирер, с правом, указује на, понекад, погрешан приступ изучавању:

„Сваки научник је и даље у миту налазио оне објекте који су му били најприснији. У суштини, разне школе виделе су у чаробном огледалу мита само властита лица. Лингвист је налазио у њему свет речи и имена, филозоф

2 Mircea Eliade, *Mit i zbilja*, Zagreb, 1970, 9.

3 Е. А. Мелетински, *Поетика мита*, Београд, с. а., 99.

„примитивну филозофију”, психијатар веома сложен и занимљив неуротични проблем”⁴.

Припадници ритуално-митолошке школе су, понекад, претеривали у „откривању” митске позадине појединих писаца и њихових дела. Они су науци о књижевности дали и веома вредна дела, као што су „Од ритуала ка роману” Џеси Вестон или „Анатомија критике” Нортропа Фраја. Књига Џ. Вестон је Т. С. Елиоту послужила као подстицај и извор занимљивих идеја за чувену поему „Пуста земља”, у којој се модерно безнађе западне цивилизације пореди са митском сликом опустошене земље Краља рибара из гралских романи. Нарочито захвалан предмет проучавања ритуално-митолошка школа (позната и под именом архетипска критика — захваљујући највише раду Н. Фраја), пронашла је у делима великих „митолога” XX века — Јејтсу и Елиоту, Ману и Џојсу. Митске слике из прошлости у књижевним делима ових писаца добијају „померен” облик, као зраци светла који падну на криво огледало. Такав уметнички поступак савремени човек лако прихвата, јер стари митови немају велики значај уколико се нетранспоновани (приволинијски) пренесу у наше време; таква врста стварања данас је излишна.

Митови су вечни. Они су парадигме активности које треба предузети када се неки колектив нађе у ситуацији која је слична или скоро идентична положају предака који су осмислили ритуал и створили мит.

Мит је, свакако, говор као што вели Барт⁵ у својој „Митологији”, али не мора нужно бити идеолошки говор, на чему он инсистира. Бавећи се, пре свега, савременом митологијом, он велику пажњу посвећује (зло)употреби митова у савременом друштву запада. Барт иронише са „природношћу” везе мита са десницом, мада се и сам налази на једном полу политичке лепезе ондашњег француског друштва. Данашњи свет је оптерећен са превише митова, почевши од митологије филма и поп-музике па до високе моде. Али, то су митови који брзо бледе на ватри похлепе тзв. шоу-бизниса.

Помињући митове слева и митове здесна, Барт је, у ствари, показао колико је танка линија између митологије и митоманије. Историја нас учи да се готово сваки мит може инструментализовати за постизање неких, најчешће идеолошких, циљева. Да мит треба држати што даље од идеологије и државе, показују дешавања у Немачкој за време владавине Национал-социјалистичке партије. Они су покушали, а умногоме и успели, да оживе

4 Ernst Kasirer, *Мит о држави*, Београд, 1972, 40.

5 Ролан Барт, *Књижевност, митологија, семиологија*, Београд, 1979, 229-279.

старогерманске митове и да на место хришћанства устоличе своје паганске богове. Митови, дакле, немају само снагу да колектив упуте у правцу добра већ, како смо видели, и на пут зла.

Једна од основних одредби сваког мита је постојање бинарних опозиција, од којих су најважније *живот / смрт, добро / зло, горе / доле, јунаштво / издаје* и др. у којима се јасно читује несавитљивост митске свести у смислу одсуства воље за релативизацијама било које врсте. Управо је висока етичност (схваћена као Кантов категорички императив) она вертикала која нам старе митове чини блиским. Косовски мит би одавно замро да није у њему поруке која као ужарена буктиња пламти кроз векове и говори да је јунаштво свето а издаја срамна.

Битно питање у митологији је како приступити проучавању митова: дијахронијски или синхронијски? Сматрамо да је синхронијско истраживање боље пошто је у самој природи митова да теже безвремености, односно да бесконачно трају у времену. Е. Касирер у другом тому своје „Филозофије симболичких облика”, разматрајући улоге простора, времена и броја у структури мита, о времену пише:

„Митско посматрање времена разликује се од историјског посматрања управо тиме што за то митско постоји апсолутна прошлост, која као таква нити је кадра за даље објашњење, нити јој је оно потребно. (...) У том смислу постаје разумљиво то што се митска свест — упркос фундаменталном и одиста конститутивном значењу општег опажања времена за њу — каткад означава управо као „безвременска свест”⁶.

Захваљујући таквој функцији времена у миту могуће је упоређивати примитивне митове домородачких племена Америке и Аустралије са развијеним митологијама грчке и египатске цивилизације, а ове са митовима популарне културе XX века о Мерлин Монро или Елвису Прислију, на пример. Старим митовима печат дају богови, натприродна бића или јунаци који у узвишеној борби против злих сила често страдају. Насупрот њима стоје митови потрошачке културе чији „јунаци” не успевају да побегну од сурових стега околине и од себе самих.

Применом структуралног метода француски етнолог Клод Леви-Строс је шездесетих година избио у први план проучавања митова прими-

6 Ернст Касирер, *Филозофија симболичких облика Други део — Митско мишљење*, Нови Сад, 1985, 113.

тивних народа. Нарочито су биле цењене његове студије о митологији америчких Индијанаца, у којима је практично применио синхрони приступ, који од тада преовладава у научном истраживању митова. Основна замјерка која се може упутити Леви-Стросу је „русоовска идеализација архаичних племенских колектива”⁷, које супротставља захукталој машини савремене цивилизације.

Захваљујући, дакле, третирању времена у структури мита, можемо пратити, ако прихватимо да се мит може приказати попут модела у виду духовног палимпсеста, његове облике од најстаријих (космогонијских) па до савремених. Митови су наша веза са првобитним Космосом који је настао преображајем аморфног Хаоса; то настајање текло је одређеним редом према којем је прво дошло до одвајања неба од земље, копна од мора и светлости од таме. Ако желимо да митове о настанку света опишемо језиком теорије информација и комуникација, онда можемо рећи да долази до његове метаморфозе из стања веће неуређености (ентропије) у стање веће уређености (негентропије).

Већина митологија у свету, нарочито азијских, поседује митове о настанку света и о његовом катаклизмичном крају (најчешће као мит о свеопштем потопу). Све до XX века научници који су се бавили овом проблематиком били су склони да таквим митовима припишу мањкавост везе са реалним догађајима или да њихово постојање објасне превише размахнутој фантазији митотворца. Сви знамо да је у сваком човеку дубоко усађен страх од смрти, или како то Анри Бергсон каже да је „он (човек) једини живи створ који осећа да је подложен болести, а исто тако и једини живи створ који зна да мора умрети. Сва остала жива бића развијају се потпуно спокојно”⁸.

У митовима о крају света присутна је бојазан о нестанку читавог света, онаквог каквог га познајемо; тај страх, сигурно, не би постојао да се негде дубоко у нама не крије, у генетски код уписана, успомена на такве догађаје у дубокој прошлости доживљене. Митове о уништењу укорак прате митови о вечном повратку који обећавају ново рађање и нову зору човечанства. Свет у коме живимо данас нема воље ни времена за митове какви су стварани у прошлости. Без сумње, то је доказ о извесној духовној јаловости која је овладала, пре свега западном цивилизацијом. Појава великог броја нихилистичких покрета у свим областима уметности почетком овог века као да даје за право Шпенглеровом пророковању о „пропасти запада”. Митско, које је

7 Е. А. Мелетински, о. ц., 78.

8 Анри Бергсон, *Два извора морала и религије*, Нови Сад, 1989, 168-169.

дуго векова било учаурено у човеку, изронило је у измењеном облику, али зато с већом снагом у прози Т. Мана, Ф. Кафке и Џ. Џојса и поезији В. Б. Лејтса и Т. С. Елиота.

Митска свест је иманентна човеку као што су то категорије религиозности, етичности и естетичности или сексуалности. Али, како је то генијално показао Џојс у „Улису“, јунаци су данас „јунаци“ а авантуре су смештене у својој безначајности.

Бинарна опозиција *горе / доле* присутна у сваком миту строго повлачи границу између сакралног и профаног света. Код човека је то „горе“ и физички локализовано на главу и чула а „доле“ означава сексуално и, симболички посматрано, материјално и смртно. У уметности XX века то профано је „експлодирало“ у разним културним и поткултурним покретима, извикано преко бројних манифеста и заузело место идеалним категоријама вере, доброте и лепоте.

Услед своје окренутости животу и активитету митологија је у блиској и природној вези са религијом и оним делом филозофије који се назива „филозофија живота“.

Повезаност митологије са религијом је лако схватљива, јер се религиозна свест јавља као виши степен митске; симболика митског ритуала, пак, веома личи на религиозне обреде. Уопштено гледано, митови и митологија се налазе на супротној страни од оних духовних стремљења којима је блиско препуштање и попуштање животу и његовим разарајућим силама — пропадању и смрти; насупрот оним мислиоцима који „трагично осећају живот“ (Miguel de Unamuno). Окренутост животу и борба против нихилизма подразумева одлучну акцију и упорно трагање за смислом постојања.

Настанак бретонског циклуса, односно гралских романи је једна од најмистичнијих појава у читавој светској књижевности; велика је непознаница како се десило да се разне келтске легенде измешане са хришћанством, гностицизмом, исламом и езотеријским учењем доведу у везу са тајанственим светим Гралом. Грал се, пак, доводи у везу са путиром из кога су Исус и апостоли пили вино на Тајној вечери или са оним у који је Јосиф из Ариматеје ухватио крв из ране Исуса Христа док је овај био на крсту. Светом Гралу су према предању приписивана натприродна својства као и способност исцељења и уливања животности. Циклус гралских романи зачео је крајем XII века Кретјен де Троа а наставио немачки песник Волфрам фон Ешенбах, који је својим „Парсифалом“ донекле изменио француску верзију Кретјена де Троа. Касније је овај сиже проширен легендом о краљу Артуру и витезовима округлог стола који крећу у потрагу за Гралом. Заводљива прича о трагању за светим предметом касније је често била предметом књижевне

обраде (Малори, Кокто и др.). Мит о Гралу музички је обрадио Рихард Вагнер у „Лоенгрину” и „Парсифалу”; Вагнер је, иначе, био опседнут митском прошлошћу немачког народа и тиме утицао на повећани интерес неких уметника за мит, али утицао је и на нацистичку партију и њену митологију.

Косовски мит о борби хришћана и исламске војске има доста додирних тачака са митом о Гралу. Најочљивија сличност је између личности кнеза Лазара и краља Артура, који симболишу мудрост народа али и извесну немоћ и опадање физичких моћи њих самих и држава којим владају. У косовском миту јунаштво и животни активитет оличен је у Милошу Обилићу, коме међу витезовима краља Артура одговара сер Ланселот. У историји књижевности преовладава мишљење да је мит о Гралу изворно део неког обреда чувених келтских свештеника — друида, а да је касније христјанизован; косовски мит је, пак, изворно хришћански. Суштинска разлика између ова два мита огледа се у циљу који се њима жели постићи. Проналазак светог Грала је обнављање (*renovatio*) које М. Елијаде везује за краљеве и царе, симболе стабилности, плодности и просперитета народа и државе. Српски владар је погубљен и то према законистости мита мора довести до дуготрајног периода нестабилности и опадања моћи.

Видели смо да се историчари двоуме око тока и завршетка Косовске битке. Ако ништа друго, према њиховом мишљењу, Срби нису доживели пораз какав су нам опевали народни певачи. Дакле, српски народ је као колектив **изабрао** пораз. Овај избор се поклапа са оним предоченим кнезу Лазару у народној епској песми „Пропаст царства српскога”, где свети Илија у облику ластавице преноси поруку Богородице према којој кнез Лазар мора у име читавог колектива да изабере један пут, пут земаљског или небеског царства. После дубоког размишљања кнез бира царство небеско које значи пораз војске, његову смрт, и вечни живот у Христу.

„Земаљско је за малена царство,
А небеско увек и до века”.

(Пропаст царства српскога)

Како се може видети у народним епским песмама косовског циклуса, припреме и догађаји у току и након битке имају карактер прецизно спроведеног ритуала. Према саставу војске која се супротставила Турцима може се пре говорити о општехришћанском него чисто националном карактеру ове битке. Уствари, то је материјализација духовног сукоба двеју цивилизација и два погледа на свет. На убличавање овог мита морали су да утичу и

бројни крсташки походи са запада који су углавном прелазили преко територије српске државе.

Судећи према историјским изворима, кнез Лазар је ухваћен и убијен одсецањем главе; овакав начин погубљења је, сигурно, веома утицао на размахивање маште митотвораца. Кнез Лазар у свом жртвовању за Христа поприма његов духовни лик и као земаљски сведржитељ симболизује поновно распеће сведржитеља васељене.

Тренутак када кнез Лазар наздравља вином и именује Милоша Обилица за издајника који ће га у одсудном часу издати представља реминисценцију на Тајну вечеру и издајство Јудино. Вино у пехару којим кнез наздравља војводама је, према Библији, Христова крв, али и предсказивање стварне крви ратника који ће погинути.

Посебно значајан догађај је ритуално причешће у цркви Самодрежи који се збио увече уочи битке; то је моменат када се витезови симболично и стварно опраштају од овога света.

„Религија крепи човека и дисциплинује га. Да би то постигла, потребно је да верник непрестано понавља неке верске радње, које су сличне радњама чије аутоматско извршавање напослетку усађује у војничково тело оно духовно самопоуздање које ће му бити потребно онога дана када се буде суочио са опасношћу”⁹.

Косовски мит је изнедрио три архетипска лика који су постали стубови на којима почива до данас. То су: кнез Лазар, Милош Обилић и Вук Бранковић. У свести народа они живе као узвишена жртва, национални јунак и срамни издајник. Стварању култа кнеза Лазара много је допринела црква његовим проглашењем за светитеља и мученика, док су Милош Обилић и Вук Бранковић тек у народним песмама уобличени у архетип јунака и архетип издајника народа и вере. Милош Обилић је прави митски јунак чије је порекло непознато или се доводи у везу са натприродним бићима (вила, змај) и са кобилом која га је, наводно, дојила. Отуда се негде његово презиме може наћи и као Кобилић. Јуначки чин Обилићев у свету мита има значење иницијације и провере према којем је митски јунак дужан да изврши неки тежак задатак, чиме стиче право да постане пуноправан члан заједнице. Обилић сам себи бира најтежи задатак, убиство цара Османлија, како би очувао ореол јунака „без мане и страха” и избегао можда најстрашнију реч у српском речнику — издају. Према историји ни издаја Вука Бранковића се не

9 Анри Бергсон, о. ц., 116.

може са сигурношћу доказати. Митски образац издајника у народу је, вероватно, добио због својих поступака према удовици кнеза Лазара и његовом сину.

Одблесак косовског мита можемо наћи и на једном помало неочекиваном месту, у роману „Дракула” Брама Стокера, који је ово чувено дело написао крајем прошлог века (1897). Дракула у свом замку, говорећи посетиоцу Џонатану Харкеру о слави својих предака, каже:

„Када је искупљена велика срамота мога народа, срамота Косова, када су стегови Влаха и Мађара пали под полумесецом. (...) Али ратни дани су завршени. Крв је у овим временима срамотног мира исувише драгоцен ствар; а слава великих раса сада је само као испричана прича”¹⁰.

Стокер са неколико блиставих реченица погађа у срж косовског мита, иако је, како видимо, слабо упућен у прави састав хришћанске војске. И овај пример говори о значају и распрострањености косовског мита у европским оквирима.

Песници српског романтизма, у складу са тенденцијама овог књижевног правца, нарочито су радо обрађивали косовски мит. Готово да нема песника који нема бар једну песму с овом тематиком. Ипак, највећи допринос даљој сакрализацији Косова пружио је Његош у својим делима, нарочито у „Горском вијенцу”. Посебна заслуга Његошева је у оживљавању култа Обилића, митског јунака чији подвиг представља архетипски образац за чин храбрости уопште. Из светске митологије видимо да после одређеног времена долази до десакрализације мита, па он бива приказан на ироничан или пародијски начин. Таква обрада косовског мита данас чинила би се помало blasphemичном, али у далекој будућности треба очекивати и овакву перцепцију.

Сви митови у крајњој линији воде до раскршћа од којег један правац води ка добру, које има значење живота и просперитета, а други, окренут злу, значи разарање и смрт. И после толико времена косовски мит је жива инспирација великог броја уметника, нарочито песника и сведочи о својој снази и виталности.

10 Брем Стокер, *Дракула*, Београд, 1984, 45.

THE THEORY OF MYTH AND THE MYTH OF KOSOVO

Thoroughly exposing the modern theory of myth in historical projection, the author throws light on the place and function of the myth of Kosovo in regard to that theory. The myth of Kosovo has been analysed in order for it to be included in the European and world family of myths, known as mythology. This originally christian myth bears some resemblance with the medieval christianized myths known as the Graal Romances in the history of literature.

The distinctive paradigmatic significance of the myth of Kosovo, which has been a living inspiration to men of letters in the past six centuries, has been especially emphasised in the text.

СВЕТА ТАЈНА ПОКАЈАЊА КАО СКУП ДУХОВНИХ И УМЈЕТНИЧКИХ ВРИЈЕДНОСТИ ДЈЕЛА

Света тајна покајања као најмоћнији лијек којим се душа ослобађа од претходно стечених гријехова, и која човјеку отвара нове путеве према Царству небеском, заузима суштинско мјесто у идејно-тематском склопу неких житија наше средњевјековне књижевности. Јеванђељска мисао: „Што год свежете на земљи биће свезано на небу, и што год раздријешите на земљи биће раздријешено на небу” (Мт. 18, 18) подстицала је свијест сваком човјеку да спозна властите гријехове и да кајањем изађе на пут спасења. Из проповиједи светих отаца, Светог Јована Златоустог, Светог Петра Дамаскина, Светог Максима Исповедника, Светог Јована Лествичника и других, види се да је покајање суштина свих врлина. Свети Петар Дамаскин сматра да је „истинско покајање велико добро”¹ и да не треба падати у безнађе због гријехова стечених неразумним пожудама, јер „ипак, ако ко пожели, увек може почети од почетка посредством покајања”², „ако си пао... устани, и ако си опет пао, опет устани”³. Свети Јован Златоусти у *Поукама Теодору Палом* каже да „не жели оплакивати ни мноштво градова, нити читаве народе, него душу, која вреди, а боље рећи — и драгоценију од мноштва народа”,⁴ и „док смо овде”, на земљи, „макар учинили и мноштво греха, постоји могућност опрати све, покајавши се за грехе; али кад одемо тамо, ни највеће покајање неће нам тад бити од користи и, ма колико шкргутали зубима, смиривали се,

1 Свети Петар Дамаскин, Подсетник пустињског трезвоумља, Манастир Хиландар, Света Гора Атонска (превод хиландарски монаси), 1993., стр. 81.

2 Н. дј., стр. 81.

3 Н. дј., стр. 81.

4 Свети Јован Златоусти, Покајање радовање (Поуке Теодору Палом о покајању), Православна народна хришћанска заједница и Црквена општина Крњево, 1982, стр. 32.

или се молили по хиљаду пута”⁵. А Свети Јован Лествичник истиче да је „покајање обнова крштења..., завет с Богом да ће се водити један нови живот..., извор смирености..., неопозиво одрицање од сваке жеље за телесним добрима..., кћер наде и порицање безнадежности..., очишћење савести..., добровољно трпљење свих мука”⁶.

Дјела Данила Другог — Живот краља Уроша и краља Драгутина, Живот краљице Јелене, Живот краља Милутина — садрже најразличитије видове кајања личности, због гријеха учињеног. Сви су они скрушено оплакивали свој гријех; сви су умрли као покајници. Та се дјела могу схватити само ако се схвати суштина кајања, какви су разлози, унутрашњи и вањски, довели личност у стање покајања, како личности осјећају свој гријех, како намјеравају излијечити своју душу и ући у милосрђе Спаситељево. Из естетских пројекција таквих расположења, из тих слика живота који се кретао између два свијета — свијета зла и свијета добра — извире и моћ за потпуније примање свих духовних вриједности дјела. „Покајати се”, истиче Павел Флоренски, — „значи променити начин мишљења и најдубље мисли нашега бића”⁷.

У Животу краља Уроша и краља Драгутина велики значај има открити психолошки контекст писца. Изјава: „... ево се сада спрема ум слабога замисла худог и смртнога тела мога, и хоће да принесе достојне похвале онима који су Христа заволели. Али не знам како и где да нађем реч” — садржи и сазнање о узвишености онога што чини предмет приповиједања и расуђивање о властитим способностима ума којим то обликује. Зато трага за тим „божанским чулом”, „духовним чулом”, јер „када се то духовно чуло покаже у нама, престаје уобичајено дејство телесних чула”⁸. „Духовно чуло је у нама уколико је спојено са умом (духом)...; а није у нама уколико је... покривено страстима”⁹.

У молитви:

Зато и ја молим најмилосрдније Твоје човекољубље да ми се да реч за отварање уста мојих, дарована ми Твојим светим и животворним Духом. Јер утврђиван и уразумљен Његовом свеподатљивом благодаћу, моћи ћу, ја

5 Н. дј., стр. 49.

6 Свети Јован Лествичник, Манастир Хиландар, Света Гора Атонска (са грчког оригинала превео Д. Богдановић), 1993, стр. 59.

7 Павле Флоренски, Иконостас (превео и предговор написао др Димитрије М. Калезић), „Јасен”, Никшић, 1990., стр. 26.

8 Свети Јован Лествичник, н. дј., стр. 157.

9 Н. дј., стр. 157.

грешни и јадни слуга Твој, указати и нека дела, и множину Твојих неисказаних чудеса, а уз то достојним речима похвалити ове Твоје слуге и господу моју, које Твоја божанствена благодат венча и веома узвеличи и прослави изнад многих моћних на земљи.

(Живот краља Уроша и краља Драгутина)

— садржана је Данилова чежња за божанственим даром да чин кајања које су проводиле Христове „слуге“, а његова „господа“ преради у писану ријеч. Данило каже да смо „дужни ово изнети о њима, што слушамо и разумемо, или неки од старих људи беху сведоци дела њихових, која учинише у данима свога живота, и они нам објавише, и ово све по имену износимо“. Оваква изјава, заједно са молитвом, помаже читаоцу да дјело нивелише на равни живог запажања података којим се изграђује покајање; да схвати откуд извиру тако снажна осјећања, мисли и убјеђења. Све је стварано у духу јеванђељског покајања; све је усмјерено на путеве који воде Божијој Правди и Истини, Ономе који „има ријечи живота вјечнога“. (Јн. 7, 68).

У „слушање божанствених списа“ Данило уводи „успоменом благочастивих и христољубивих царева, који су засијали у отачаству своје ... првога обновитеља и просветитеља отачаства свога и новог мироточца српске земље, преподобнога оца Симеона званог Немању, и сина његова преосвећеног архиепископа кир Саву, другог сина његова Стефана првовенчаног краља, од кога изникосе доброхвалне и многоразличне гране, као добромирисни цветови, украшени и испуњени Духом светим“ (Живот краља Уроша...) и тако долази до „великог краља Уроша“, „пуног милости и божанствене благодати, васпитаног у доброј вери и разуму својих родитеља, и научен божанственом закону“, и сагледава како се у њему, Урошу, кајањем све мијења — од осјећања и срца до савјести и ума.

Данило сагледава како се, кајањем и молитвом, у Урошевој души све мијења и ослобађа стечених гријехова. На линији живота, од примања пријестола па до смрти, Уроша обузимају покајничка расположења, испуњена молитвама различитог садржаја. Писац каже да је Урош „имао свагда у срцу своје страх Господњи, и њиме утврђујући свој ум... и клањајући се Владици своје говорахе:

„Госпode, наведи ме на Твој пут, и поћи ћу у истини Твојој“, ... и утврди земљу отачаства мога, даровану ми свемоћном Твојом десницом, јер ти си утврђење оних који притичу к Теби, „јер на Тебе се уздасхе оци наши, уздасхе, и спасли су се“.

Страх Господњи је дар духа, и њега имају блажени. „Почетак је мудро-сти страх Господњи“. (Пс 111, 10) Свети Петар Дамаскин каже да „од страха

(произилази) благочешће, од њега познање, од њега савет, то јест расуђивање, од њега крепост, од ње разум, и онда долази мудрост”¹⁰, и да „онај ко жели да држи заповести треба да започне од страха Божјег како не би склизнуо у пометњу”¹¹, јер је „и Господ започео да учи од страха”¹².

Овом духовном врлином Данило је најпотпуније описао Урошеву душу. Урош је свјестан да је од лозе која се већ уселила у небески град. Он који је као „прекрасни и предивни цвет”, израстао од тог „доброга корена” боји се да не отпадне. Ава Доротеј у Поукама говори да онај који је „познао шта значи бити са Богом... има истинску љубав коју свети називају савршеном и та љубав га доводи у савршени страх, јер се такав боји Бога и испуњава вољу Божју..., не ради тога да избегне муке, већ због тога што се он,... окусивши саму сладост пребивања са Богом, боји да не отпадне од ње, да се је не лиши”¹³.

Искања, страха Господњег, созерцања и покајничког расположења садржи молитва у којој Урош објављује своју жељу за родом које ће бити „по вољи и милости доброга Бога”. Када је он, „благочастиви” узео себи жену „богољубиву” Јелену, непрестано се поучавао како је „могуће угодити Богу добрим и богољубивим делима”, да му „жена као плодовита лоза у странама дома” добије угодан плод, дар Божији, дјецу, чији ће смисао живота бити покривен вољом Господњом.

Дароваоче добара, отвори нама недостојним слугама Твојима двери милости Твоје, и отвори утробу Твога човекољубља, и изли нама од пречистог и животворнога Твога Духа обилну неисцрпну доброту, умили се и наговори се, и не лиши нас грешних милости и славе царства Твога. Јер Ти си палима уздизање и живот онима који умиру, и сатрвенима подизање. Услиши ову нашу молитву, и дај нам угодан плод од наше утробе, и дај да нам се роди чедо по вољи и доброти Твога разума, да буде нама, слугама Твојима, утеха и радост због велелепног имена Твога.

(Живот краља Уроша и краља Драгутина)

Чежња у молитви је да се живот дјече креће „у Господу”. Схватања која су истицали свети Оци да је „још док се дете налази у мајчиној утроби оно способно да у себе упија извесну дозу знања”¹⁴, и да је задатак мајкама

10 Свети Петар Дамаскин, н. дј., стр. 33.

11 Н. дј., стр. 27.

12 Н. дј., стр. 28.

13 Поуке Аве Доротеја (преведено са старогрчког), Манастир Хиландар, Света Гора Атонска, 1991, стр. 44.

14 О хришћанском васпитању деце (превод са руског), „Српски Сион” — часопис Српске православне епархије Сремске, посебна издања, Сремски Карловци, 1994, стр. 11.

да, „свом детету, заправо његовој души“, „у непрестаном обитавању у молитви и љубави према Господу... омогућава да осети смирење и радост“¹⁵, све је то уткано у молитвено искање. Сва се мисао креће путевима Христове јеванђељске заповијести којом се уводе дјеца у Царство Божије: „Заиста вам кажем: Који не прими Царство Божије као дијете неће ући у њега“. (Лк 18, 17) Урош иште оно што води спасењу и вјечном животу. Туда воде путеви кајања.

Молитвено искање испунило се Урошу, јер, како каже писац, „после овога заче благочастива и христољубива Јелена у својој утроби“ и „по вољи и милости доброга Бога роди свога сина, Богом насађену грану од доброплоднога корена“ и „крстивши га у име Оца и Сина и светог Духа дадоше му име Драгутин, који ће заиста бити драг и угодан Богу у свком добром делу, и који ће толико узрости целомудреним умом“.

У земаљском свијету Драгутин је кренуо путем који води охристовање, вјечном Царству небеском. „Дадоше га родитељи његови на учење светих и божанствених књига“ и својим поукама настојали су да га из „блага греховних дубина... приведу ка разуму Христове љубави“. Али, страсти су навукле Драгутина да задобије гријех: жеља за краљевском славом и земаљским богатством вукла га је у царство таме, и „подиже руку на свога родитеља“, да би „сео краљевати на престолу оца свога у српској земљи“.

Драгутин је сагледао како је распео тијело са страстима и жељама; открио је тајну зла која га прикива за нечисте земаљске жеље и не дозвољава му да крене путем који води у небески свијет. Ријеч Божија просвјећује му разум, чисти душу од мрака и таме. У његовој души настаје преокрет: спољашње човјечије жеље замјењује унутрашњим духовним и божанственим. Спознаје да покајничка молитва води у заједницу са Оним који „има ријечи живота вјечнога“ (Јн 6, 68).

Кајање је лијек душе; кајање води путем према вјечној истини и вјечном животу. Када је Драгутин схватио пролазност земаљских жеља, покајнички је говорио мајци: „Која ли слава на земљи не пролази?“ (Покајничком заповиједи: „... богољубива мати, у великој љубави узми сва моја богатства, и колико хоћеш даћеш ми из твоје руке“, и покајничким обећањем: „А ја ћу се по достојању теби покоравати и служити теби. са страхом и љубављу истините вере, и теби чинити већу част и славу, не бих ли како ради тебе благослов наследио“ — умјетнички се пројектује духовно стање грешника Драгутина. Он је почео себе да сабира у Христу: покајничким исказом, покајничком заповиједи и покајничким обећањем.

15 Н. дј., стр. 11.

Поука Апостола Павла: „Мислите о ономе што је горе, а не што је на земљи” (Кол, 3, 2) полагаано се уткивала у свијест Драгутинову. Од земаљског, пролазног и смртног он се окреће према небеском, вјечном и бесмртном. Тако припремљена свијест могла је да схвати сву ширину мисли које је обухватила мајчина поука:

Разумела сам, чедо моје љубљено, да овај свет пролази и његове похоте, и суд ме чека, претећи ми огњеном муком. Јер шта је ово богатство? Са чиме ћемо га упоредити, дрво које има красно лишће, а плода нема, тј. добрих дела. А знај, чедо моје, колико желиш и бринеш се и трудиш се, хотећи славе и сабирајући богатство, какву ћеш корист имати од тога? Јер доћи ће ти такав дан који не знаш, и час који не чекаш, и други ће се обогатити твојим. Зар ниси чуо пророка који каже: „Човек сабира, а не зна коме сабира”. Јер исти рече: „Безуман и несмислен заједно ће погинути, и оставиће туђима своје богатство”. Но пази, чедо моје, увек на оно што ће бити. Јер овај наш сујетни живот није живот, но љута смрт. Данас овде, а сутра ништи, данас судија, а сутра суђен.

(Живот краља Уроша и краља Драгутина)

„Пролази обличје овога свијета” (1. Кор 7,31) — ту је сва филозофија хришћанства; ту је сва суштина јеванђељских мисли. По тој духовној равни креће се и савјет богољубиве Јелене. Њен је циљ: уселити у душу Драгутинову мисао о пролазности овог видљивог, материјалног, земаљског свијета и побудити му небочежњиве, богочежњиве мисли, које ће га увести у свијет Христа, гдје је вјечна Правда, вјечна Истина, све непролазно и бесмртно.

Смрт је гријех, а гријех је смрт, и свакога дана, свакога часа, може да дође. „Остало је мало времена” (1. Кор. 7,29) за преображај Драгутинових мисли, сматра благочастива мати Јелена. Иако Драгутин носи на души печат свога гријеха, ваља одмах отпочети са лијечењем. Кајање је ту најмоћнији лијек. „Нема краја ниједном греху нашем све до — покајања. Покајање, ето краја греху, ето смрти греху. Покајање наше наједном скупља све грехе наше, доводи их из свих светова, отима их од ђавола који их грчевито држе, своди их пред нас, пред савест нашу и — убија. Убија све до једнога. Покајање је покољ грехова; отров за све грехе, од највећег до најмањег. Покајање је свепобедни победник. Њиме смо свемоћни ми, који смо без њега тако немоћни. Ето, какву нам је силу и моћ, какву свесилу и свемоћ даровао дивни Господ Христос у светој тајни покајања.”¹⁶

16 Отац Јустин Поповић, Тумачење Посланица Прве и Друге Коринћанима Светог Апостола Павла, Издаје: Манастир Ћелије код Ваљева, Београд, 1983, стр. 102 — 103.

Јелена гријехове сина Драгутина осјећа као своје; њена и осјећања и сазнања саборнизирају са сваким који живи у Христу. У њој, Христом препорођеној, богочежњивој, сва се мисао креће у духу хришћанског свејединства. Такву суштину унутрашњег Данило открива и естетски пројектује:

О разума и неисказане премудрости, чиме се прве свете жене украшаваху, као и ова христољубива Јелена, уздајући се у Бога, божанственим речима поучаваше сина свога. А благочастиви и самодржавни син њезин краљ Стефан, примивиши с љубављу и у сласт њезину поуку, и павши на њезине ноге, молио се је са сузама, да прими проштење својих грехова и да добије благослов. И ова христољубива, дарова му савршени благослов и мир, и тако пође у одељени свој крај...

(Живот краља Уроша и краља Драгутина)

Из велике Јеленине љубави излазе снажна убеђења која код сина преображавају: мисли у молитву, осјећање у сузе, тугу у плакање, земаљске страсти у покајање. Суза је дар Божији; знак да душа пати и уздише, да су све мисли о земаљским богатствима, којима је некада био преокупран Драгутин, спале и са рубова његовог ума. Све је то у тексту естетски пројектовано тако да се стварају моћне поетске корелације умног гледања (созерцања) и конкретности слике, невидљивог и видљивог, жеље и сузе, чежње и поуке, разума и ријечи. Ту свака конкретна појава носи дубљи духовни смисао; то су слике живота који је усмјерен према есхатолошком сусрету у Христу. Иза граница додиривања видљивог и невидљивог свијета очекују се духовне насладе; тамо гдје су више истине, преплиће се духовна љепота и духовно добро.

Данило Други има широка сазнања о тајни спасења; он увијек одваја гријех од грешника и грешника спасава од гријеха. У духу новозавјетне мисли да Господ „неће да ико пропадне но да се сви покају” (2Пт 3,9), он „хтеде показати слугу свога, овога благочастивог краља очишћена, да не умре живећи у земаљском царству и павши у грех” (Жив. кр. Уроша...). Драгутин је свјестан да је стекао тако велики гријех да се цијелог живота мора кајати — дигао је руку на свога родитеља. И свака незгода, спољна или унутрашња, навлачи му покајничке мисли. Када је под градом Јелечем пао са коња и сломио ногу своју, „овако је мислио у своме уму и говорио:

... Сагресиш, Владико, очисти ме, и чинио сам безаконје, опрости ми. Јер прво не послушах заповести божанственога Ти писма, како рече у светом Твоме еванђељу: „Ко злостави оца или матер, смрћу нека умре”. И опет: „Поштуј родитеље равно са Богом”. Ове заповести преступивши ја јадни, погубих самога себе, подигавши руку на свога родитеља, (тако) да су ево моје ране по заслуги, и не само ово, но и горе од овога, што предвиђам,

ускоро ме очекује. Јер ево грло моје, наслађујући се маловременом храном, загорчава ми се; јер речи родитеља ми ускоро ће ме стићи...”.

(Живот краља Уроша и краља Драгутина)

Ово је за Драгутина био знак по коме је познао и распознао путеве који воде охристовљењу, заједници са Христом, Царству небеском и путеве који воде ођавољењу, царству зла и гријеха. Земаљска су добра трошна, привремена, пролазна; још ако су са гријехом стечена и ођавољена. Силом узет своме родитељу пријесто је — тежак гријех. Свети Василије Велики каже: „Је ли грех велики и тежак, потребне су велике исповести, горке сузе, дуга бденија, непрекидни пост”¹⁷. Све је то Драгутин у кајању проводио. Покајничка намјера — „тело моје има да буде искушано од Господа љутим неисказаним казнама”; покајничко схватање — „јер мислим како за навек отпадох од царства будућег, зажеливши пролазне славе”; покајничко ишчекивање — „очекује ме, вечне узе и тама крајња” — све то ослобађа душу тешких окова у које су је стегле земаљске страсти.

„Очистити себе од сваке нечистоте тијела и духа, творећи светињу у страху Божијему” (2. Кор 7,1) — том циљу тежи христољубиви и благочастиви краљ Стефан Драгутин. Како? Кајањем. Кајањем изградити свете врлине у себи, јер „свете врлине разливају по души свету силу, која изгони све што је у њој несвето, нечисто, прљаво, погано, тојест сваки грех и сваку страст”¹⁸. Извор врлина су страх Господњи и љубав Господња. Без подвига љубави и молитве нема спасења души. Драгутин оплакује своју душу овако:

„О душо малаксала, о душо убога, све дане живота свога проживела си у небризи; о душо, већ зађе сунце и ево твој век је при крају, ти која си волела грех. После овога немаш никаква дела у овом веку. Нема ти спасења, но вечна мука. Мало времена имаш да се покајеш од зала својих, која си учинила; но уздахни и оплакуј себе... но ја грешник од младости своје сам раслабљен мноштвом безакоња својих, и нисам достојан погледати и видети висину небеску...”

(Живот краља Уроша и краља Драгутина)

Кајањем Стефан Драгутин налази путеве спасења. Он умом оставља овај земаљски свијет и скрушен, сузама умивен, спрема душу за искушење. Све страсти и гријехове, све оно што га је навлачило на славољубље, он

17 Св. Василије Велики, Из грчке црквене књижевности (Три беседе), (Прештампано из „Гласа Истине” за 1885), стр. 39.

18 Отац Јустин Поповић, Тумачење Посланица Прве и Друге Коринћанима Св. Апостола Павла, Манастир Ћелије код Ваљева, Београд 1983, стр. 374.

одбацује и покајнички улази у нови живот и облачи се у „новога” човјека, „према лику Онога који га је саздао” (Кол 3,10).

Пут којим је кренуо Драгутин на заласку живота је пут испуњења заповијести Божијих. Таквим путевима води филозофија „по Христу” и жеље духовног савршенства у који улази монашки живот. За велике учитеље унутрашњег живота, Оца Јована Златоустог „монаштво и истинита филозофија су идентични појмови”¹⁹, а Климент александријски говори да се „зову филозофима они, који љубе ону истину, која је узрок и учитељица свега, наиме, познање Сина Божјег”²⁰. Када Златоусти пише о монашком животу, истиче да ти свети људи, одијељени од свијета, проводе живот у дубокој тишини, посте, носе „хаљине од костријета”, „на земљи леже”, да „сваки у својој засебној ћелији непрестано мучи, нико не говори празне разговоре”, „преминуле прате они са имнама, називајући то спроводом, а не погребом”, и „чим се дозна да је неко преминуо, одмах настаје радост и велико задовољство, нико не смије чак ни рећи, да је тај умро, већ свако вели: он је достигао савршенство... при чему се сваки моли, да би и он имао такав свршетак и на тај начин да изађе из ове борбе, да отпочине од трудова и подвига и Христа угледа”²¹.

Изгледа да је и Драгутину овакав живот био за поуку, да је у њему открио начин отпуштања гријехова и пут ка савршенству. И он је „одбацио далеко од себе своју одећу, царске хаљине и златни појас, који носаше, облачио се у поцепане и искрпљене, а пасео се ужетом од сламе по нагу телу своме”. И „овај христољубиви сваке ноћи постељу своју сузама мочаше”, а „у земљи беше ископано место као и гроб, у коме би мало отпочинуо од многога бдења и од труда ноћнога стојења... а гроб беше пун трња и оштрог камења, тако да није могао лећи у сласт”. (Жив. кр. Уроша...)

У овим описима уткане су естетске конкретизације и пројектовани естетски предмети. Све је ово исплетено од компонената које значе више од доживљене истине; то су жеље кретања ка духовном савршенству. На равну духовне видљивости извучено је оно што душу води у небески свијет. Све је ово казано по мјери коју може да има само монах — писац, код кога се „мера

19 Св. Јован Златоусти, Шест књига о свештенству (са грчког језика превео и примједбама пропратио, Протопрезвитер Јован Вучковић), Књижарница и штампарија А. Пајевића, Нови Сад, 1894, стр. 3.

20 Н. дј., стр. 3.

21 Н. дј. стр. 3-5.

узддржања не органичава само на храну и пиће, него се простира и на разговоре”²², па и на писано саопштавање.

Ради спасења душе — све ово чини Драгутин. Уништава тјелесне страсти и лишава се сваког задовољства, да би души отворио пут према небеској благодати. Ради онако како су поучавали Свети Оци. Свети Василије Велики је писао: „Колико одузмеш телу — толико додајеш души”²³.

Данило Други је са великим даром писца — монаха описао покајнички живот Стефана Драгутина. Као монах, Данило је добро познавао унутрашњи живот човјека, па је знао да одабере за описивање оне догађаје који чине суштину животне повијести. Од унутрашњег позива за кајање код Драгутина, до „примања монашког образа”; од спознаје да је учинио гријех, до умне молитве; од излагања тијела невољама, до одра — појављују се покајнички факти на којим Данило гради цјеловит хришћански духовни живот личности.

Крајњи циљ Драгутинов на овоме свијету јесте ући у монашки ред: тамо се стиче обожење, остварује Спаситељева тајна, улази у заједницу са Христом и уводи у вјечну славу. Тамо се остварују Христове ријечи: „И славу коју си ми дао ја сам дао њима, да буду једно као што смо ми једно. Ја у њима и ти у мени, да буду усавршени у једно” (Јн 17, 22 — 237). Тамо се отклања стечени гријех, тамо личност отпочиње вјечни живот. О томе Данило каже:

И када се сабрао сабор отачаства његова, као што напред указасмо, и овај благочастиви великом жељом свесрдачне љубави ка Богу захте да прими монашки образ, говорећи ка целом свештеном сабору епископа, игумана и изабраних монаха, који су дошли на његово претстављење, и молио их је, говорећи:

„Браћо и оци, молим вас ја грешни, приступивши свршите све по достојанију, што ја грешни желим, ако и нисам достојан, но милостив је Бог свима, у Њега уздајући се, приступам ка оваквом делу нелицемерно, јер он чини вољу оних који Га се боје и молитву њихову услышиће”.

22 Свети Варсануфије Велики, цитат преузет из дј.: Отац Јустин Поповић, Монашки живот (по Светим Опима), Манастир Свете Ћелије код Ваљева, Београд, 1981, стр. 31. О мјери уздржања види у дјелу: Ава Варсануфије и Јован Пророк, Духовно руковођење, Хиландарски преводи, Манастир Хиландар, 1994, стр. 73-76.

23 Свети Василије Велики, у дј.: Отац Јустин Поповић, Монашки живот (по Светим Опима), Света Ћелија код Ваљева, Београд, 1981, стр. 23.

И када је ово по законском уставу свршено, и тако обукоше га у монашке хаљине, и после овог наложише на њега анђелски образ, и нарекоше му име Теоктист монах назван у анђелском образу.

(Живот краља Уроша и краља Драгутина)

Догађаји помоћу којих Данило описује унутрашњи живот Драгутинов повезани су тако да се покајничка мисао креће од земаљског према небеском. Драгутин схвата „да је остало мало времена” (1. Кор 7, 29), јер „пролази обличје овога свијета” (1. Кор 7, 31). Гријех је још ту, на души, а мора се скинути док се живи овдје, на земљи. На земљи се мора наћи вјечни Пут, Истина и Живот.

Данило је добро овладао стилем „плетенија”, да не кажем књижевном формулом и етикецијом својственом житију, јер би се овим изразима засјенила пишчева стваралачка инвенција. Из конструктивних елемената чинова кајања сагледава се унутрашњи живот Драгутинов, и најважнија мисао: наћи спасење. Драгутин жели да уништи све тјелесне страсти које му навлаче гријех; за њега овај свијет више и не постоји, он живи за Христа, јер је крст Христов једино спасење — „мени се разапе свијет и ја свијету” (Гал 6,14).

Чувајте се да не будете поробљени огреховљеним похотљивостима овога свијета; а ако сте већ пали, онда кајањем спасавајте своју душу — то су граничне мисли духовне равни на којим је постулиран хоризонт писца — монаха; ту су и естетске пројекције компонената којим се „узводи” умно виђење.

ЕСТЕТСКО ОБЛИКОВАЊЕ ДУХОВНОГ ЖИВОТА ЈЕЛЕНЕ МОНАХИЊЕ У ЖИТИЈУ

Покајнички лик „благочастиве”, „христољубиве” и „блажене” Јелене монахиње монах Данило градио је у слави Божијег спасења. На Соломуновој изреци: „Видјело праведничко свијетли се, а жижак безбожнички угасиће се (ПрС 13, 9) заснива потребу да о Јелени остави „успомену са похвалом”. Славећи спасење Божије, каже Данило, — „пророци Њега проповедајући весељаху се, а мученици умирући Њега исповедаху, а богољубиви људи живећи у сујети света овога... ради вере у Бога сами себе распеше страдањима и крепким подвизима” (Живот кр. Јелене).

„Ради толиког трпљења њихова добише венац победе против ђавола”, каже Данило. Такав „венац победе” против гријеха и зла, јер се зло и гријех везује за ђавола, стекли су и благочастиви краљеви српски о којима је

„грешни” Данило, како сам себе назива, „саставио напред писана житија”. Са таквом намјером је написао и житије о блаженој Јелени. Приступ је садржан у исказу: „Добро и тачно треба да изнесемо житије блажене Јелене о њеном уздржавању и подвигу... и о овоме потрудићу се и све ћу казати по истини, као што ми објавише сведоци живота ове блажене Јелене пре мене, а колико и ја очима мојим видех, истинито ћу исповедати (Живот кр. Јелене).

Са потпунијим обухватом духовног живота Данило описује свету тајну покајања код Јелене монахиње. Још у раној младости Јелена је показивала знаке духовног кретања према крајњем циљу хришћанског живота. На „стазе врлина” њу изводи сама благодат Божија, јер „њу снабде добри и најмилосрднији Бог од њезине младости, унапред знајући све будуће”. Сваку славу овога свијета брзо је презрела. Као жена великог краља Уроша добила је, последије смрти свога мужа, на управу „део државе земаља многих”. Већ тада она схвата да је свако тјелесно, земаљско, добро привремено, пролазно и смртно, и да треба ићи путем који води у непролазно, вјечно и бесмртно. Почетак тог новог духовног пута, естетски пројектованог у Житију, могао би се означити овим дијелом текста: „... сетивши се младосних грехова својих и дошавши у велико покајање, умртвљује мисли телесне, и храни свој ум благодаћу божанственога разума”.

Покајнички лик Јелене монахиње Данило је градио на монашкој традицији исихазма, духовном покрету заснованом на учењу источних Светих Отаца и Светом Писму. У изјави — „Ова блажена несмућеном душом и кротким срцем истините вере приноси Богу молитву, који једини испитује срца и утробе. Живећи на земљи том непрестаном својом молитвом види небесне ствари, и целим својим умом брине се како ће угодити Господу” — садржан је исихастички метод молитве. Јелена тражи Христа у срцу; њена молитва је усредсређена на Христово име. У њеној „молитви срца”, упућеној благодати Христовој, прво долази славословље: „Боже добри и најмилосрднији Госпode, који си вечан, који требаш спасење људи, који си... брз у милости и богат у милосрђима...”¹; наставља се смиреноумљем и расуђивањем о властитом гријеху: „а мене Владико грешну и недостојну рабу своју не презри...”², и на крају долази молитвено искање: „Госпode наведи ме на Твој пут, и поћи ћу у истини Твојој. Дај ми извор суза, да омијем моје душевне нечистоте...”³.

Сазнање о гријеху навлачи мисао о потреби кајања. А ту је и утјеха. Ту је молитвена мисао усмјерена према есхатологији „испуњења”; ту је молитвено тиховање, „исихизам”, прожет пуноћом воље за животом у Христу, вјечним и бесмртним. У даљем току молитве износи се јеванђељска мисао о потреби подвизивања у вјери и врлини, о погубним страстима на које на-

влачи среброљубље, „кћер неверја”, како га назива Св. Јован Лествичник. „Ако се трудимо да сабирамо земаљско благо, која нам је корист од тога? Све то слично сенци пролази, и као снови онога који устаје. Веома је корисно за нас који смо познали пут побожности, Тебе истинитога живота, да све имање наше расточимо по Твојој заповести”, каже, одговарајући својој души, монахиња Јелена.

Свети Лествичник је говорио: „Свакој речи претходи мисао. А сећање на смрт и на грехе претходи плачу и ридању”²⁴. Овакве мисли, и оваква „сећања на грехе”, довели су њу, Јелену, „благу по природи”, „непорочну животом”, „украшену сваком врлином” — до покајног плача:

„Оплакуј себе, душо, због толиких зала која си ти учинила, јер где су сузе, ту је и Божја милост...”

(Живот краљице Јелене)

У молитви са сузама ум се креће изнад слика и изнад појмова; молитва са сузама уводи у просторе созерцања и духовних наслада. „Сећање на грехе” води ум према Ономе „који узима на се гријехе свијета” (Јн 1,29), према Ономе који спасава човјека од сваког зла и уводи у живот вјечни. Пут спасења води преко граница видљивог свијета, у просторе који се могу само молитвом созерцавати. Молитвом се Јелена преображава изнутра и излази на путеве божанске љубави, милости, правде и истине. На описима унутрашњег живота Јелене монахиње, на њеном кајању и преображају, засноване су естетске насладе, естетске пројекције. То је посебан вид естетике монаштва гдје између духовних виђења и естетских оријентација, духовне љепоте и духовног добра, нема видљивих граница.

Духовна љепота и духовно добро су изван чулноопажајних појава лијепог и доброг, изван наслада земаљског живота. Када Јелена „пада у велику болест”, и када видје да је већ „чека други век”, онда се молитвом обраћа Христу и тражи да је „не погуби у овом времену са гресима”. „И ова блажена презревши све красно видљиво овога света, жели невидљиво”. А у том „невидљивом” је божанско добро и духовна љепота. На те путеве води кајање и одрицање од задовољстава пролазног земаљског живота.

Божанствена Благодат доводи Јелену до спасоносних сазнања да дух пропада код оних који чезну за пролазним материјалним земаљским стварима, „јер ако се душа не остави светских брига, то не може ни Бога истинито волети, ни ђавола достојно мрзети” (Живот кр. Јелене...). „Пошто је наш ум обузет метежом животних похота,... тако и ја грешна љуто тонем у гресима

мојим”, говори, у својој исповијести, монахиња Јелена. То „разлијевање по бескрајно разноликим стварима... уз нехај за спасење”, тоњење у дубине сатанине, истичу Свети Оци, грешника доводе искључиво његове „у души настале празнине: празност ума, што је заборавио на Јединога Који је све...; празност воље, која се лишила власти Једнога над собом самом...; празност срца, што се лишило наслађивања Јединога Који је све”²⁵.

На мисао о потреби кајања и исповиједања особито су снажно утицале поуке духовних отаца из светог града Јерусалима, Синаја и Свете Горе Атонске. Јелена се „сећала својих грехова од младости, и писала их”, и овај „списак њезиних грехова”, уз велике дарове божанственим храмовима, спре-мала, по „часним и достоверним” монасима, духовним оцима. Од њих је добијала поуке у којим је откривала путеве који воде од тјелесног земаљског према духовном небеском животу.

У описима кајања Јелене монахиње естетски се преламају два свијета: свијет земље и свијет неба. Естетске пројекције се граде на духовним чиње-ницама које су Јелену, још док је била овдје, на земљи, у тјелесном животу, увеле у тајне хришћанског живота, да на земљи отпочне небеским животом, по Христовој Истини и Љубави. Из поуке Апостола Павла „наше живљење је на небесима” (Фил 3,20), на коју јој скрећу пажњу блажени оци у својим писмима, и из поука — „венац победе исплетен од руке Сведржитеља, дарује се онима који су претрпели зло... Не постизава се царство небесно ни речима, ни лепотом, ни родом, ни јачином, ни годинама, но силом вере” — Јелена прима јача благодатна пробуђења да своме тијелу ускрати ради жеље за спасењем. Овдје су односи између естетског субјекта и естетског објекта дати на равни естетске ситуације; дат је један духовни свијет који се ова-плоћује у хришћанске врлине. Те врлине воде спасењу, обожењу; у њима се открива вјечни смисао тежње за вјечним животом. У њима се душа на-слађује божанским блаженствима; у њима се духовне радости и духовне насладе спајају.

Кајање је навлачило Јелени бригу о „удовицама, сиротима и ништи-ма”. Она је добро познавала како је „тешка судбина удовица, сињих кукавица, па им и треба указивати велико саучешће”²⁶. О њиховом животу Златоусти

25 Свети Теофан Затворник, архимандрит Јован Крестјанкин, О покајању и Исповијести, Библиотека: „Свети Петар Цетињски”, Коло: Свете Тајне и Свете Врлине, књига 3, Изда-вачка установа (превод са руског) Митрополије Црногорско-приморске „Светигора”, Цетиње 1995, стр. 28-29.

26 Свети Јован Златоусти, Шест књига о свештенству (са грчког језика превео и примједбама пропратио Протопрезвитер Јован Вучковић), у Новом Саду, Издавачка књижница и штампарија А. Пајевића, 1894, стр. 7-8.

овако говори: „Нема ријечи којом би се могле описати незгоде и буре, којима је изложена млада жена, коју, тек што је оставила кућу родитељску, у свему још невјешту, напрасно удари љута туга. Она мора да прими на се бриге, које су и за њезине године и за њезину женску природу преголеме”²⁷. Спаситељ је осуђивао оне који чине зло удовицама, страшним ријечима опомињао — „тешко вама књижевници и фарисеји, лицемјери, што једете куће удовичке, и лажно се молите дуго; зато ћете већма бити осуђени” (Мт 23,14).

Сва предана милосрђу, и саосјећањима према несрећним, „ова блажена Јелена распињући тело своје толиком љубављу вере” обуче се у хришћанске врлине.

Заповеди у целој својој области сабирати кћери сиротих родитеља, и њих хранећи у своме дому, обучаваше свакоме и ручном раду, који приличи за женски пол. А када су одрасле, удаваше их за мужеве да иду у своје куће, обдарујући их сваким богатством, а на место њих узимала је друге девојке као и прве. И тако увек усрдно чинећи ишла је за Оним јединим, који ради нас претрпе вољно распеће, и будући богат осиромаши вољно да нас обогати божанством, молећи се са сузама топло и говорећи:

„Добри даваоче светлости Христe, просветитељу оних који су помрачени грехом и обратитељу преварених, бесконачно слово, просвети и очисти мене грешну и страстима омрачену и сву поцрнелу, да не осудиш мене у дан страшнога Ти доласка у најнижим крајевима земље. Ево мртва сам пре моје смрти, и пре бесконачне муке сама себе мучим очајањем својим. Која ће ме реч избавити у дан страшнога Твога доласка, не имајући да Ти принесем добра дела? Но „пошаљи светлост Твоју и истину Твоју” и просвети ми очи срца, да гледам љубављу срца Твоје красоте.”

(Живот краљице Јелене)

Јеванђељске етичке догме да нема спасења без љубави, саосјећања и милосрђа преображавају Јелену: добровољно подноси невоље, проводи живот као на Крсту, да би стекла блаженство Царства Небеског. На стазе Живота води је страх Господњи, љубав и милосрђе. А „три ове добродетељи јесу — Божија обитељ”²⁸, каже Свети Јефрем Сиријски.

27 Н. дј., стр. 7.

28 Свети Јефрем Сиријски, О СТРАШНОМ СУДУ, у дј., ДРУГИ ДОЛАЗАК ХРИСТОВ, Издавачка установа Митрополије Црногорско-приморске, Светигора, Цетиње, 1995, књига/, стр. 26.

Јеленино молитвено кајање извире из срца; она се удубљује у размишљања о својим греховима, тражи унутар себе путеве да их отклони. Омрзнути земаљски живот, одрећи се тјелесних задовољстава, разорити тијело — да би души саградила небесни дом, таквим мислима је мучена монахиња Јелена. Ту се етички елементи и елементи естетике унутрашњег преплићу; једно без другог се не може ни схватити ни осјетити. Духовно је изнад чулног, а из дубинске структуре текста откривају се доживљаји и радост живота у Царству вјечне љубави и јединства са Христом.

У молитвеном искању за дјецу своју, „два сина њезина..., крепка, и самодржавна краља у своме отачаству, у српској земљи..., благочастивог краља Стефана звани Драгутин и брата његова краља Стефана Уроша звани Милутин“, уткане су чежње које се заснивају на Христовој вјери: да јој синови земаљски живот проведу у истини, правди, љубави, доброти, милосрђу и другим хришћанским врлинама. У поукама: „сећајте се да сте пород и васпитање хришћанске вере и народа благовернога“; сећајте се „великог дана Господњег, у који ћемо се сви наћи пред престолом бесмртнога владике Христа, дајући одговор за учињена зла, мала и велика“; „брините се о оном, што је од користи душама вашим“; „држите се сами... братске љубави“ — све је засновано на Христовим даровима који воде бесмртности и вјечном животу. Ту су и поуке св. апостола Павла и св. апостола Јована Богослова о братољубљу, засноване на христољубљу, јер се, како каже Отац Јустин Поповић, „христољубље грана у братољубље, у истинољубље, у правдољубље, у добротољубље, у светољубље, у мирољубље, у чистољубље, у љубав за све што је божанско, у љубав за све што је бесмртно, у љубав за све што је вечно. Све су ове љубави божанске, свете и вечне, јер им је корен — божански, свет и вечан. Корен: христољубље²⁹.

„Тако је блажена Јелена чинила“, каже Данило, „а када је то чинила увек је топлим сузама квасила лице своје и болом срдачне љубави горко оплакивала себе“. Чинило јој се да је „погубила време кајања“; покајнички је размишљала како ће кренути у сусрет Христу. Питала се: „А шта ћу ја јадна учинити? Где ли ћу сакрити множину својих грехова? Стазу спасења не налазим нигде“.

Чинило јој се да је „гријех до крајности грешан“ (Рим 7, 13), и да није у стању окајати га. Такав осјећај, и признавање гријеха, чини је великом у свјетлости Христовој, јер „ако речемо да гријеха немамо, себе варамо, и истине нема у нама“ (1. Јн 1, 8). „А човекољубиви Господ зна слабости

29 Отац Јустин Поповић, Тумачење Посланица Св. Јована Богослова, Манастир Ћелије код Ваљева, Београд, 1982, 1. ун 4, 20-21.

људске природе, стога и опрашта грехове онемо који признаје, који исповеда своје грехе, тј. који се каје за њих. Покајање и јесте мржња на грехе, борба са гресима до њиховог потпуног уништења благодатном помоћу човекољубивог Спаситеља”³⁰. Јелена је осјећала, признавала, и кајала се за своје гријехове.

Естетске пројекције живота Јелене монахиње Данило је градио под утицајем „исихазма”, духовног покрета заснованог на искуствима источних монаха. Савршеним стилем, „плетенијем” прозне строфе, пуне молитвеног искања, кајања, суза и плакања, разговора душе са самом собом, он је откривао унутрашњег човјека чији се ум износи према Богу. Хришћанским гносеолошким начелом, „повјеровали смо и познали смо” (Јн 6, 69), открива се кретање ума ове монахиње: све полази од Христове вјере и креће се према личном: од Божјих дјела према свом животу.

МИЛУТИНОВО СЈЕЋАЊЕ СВОГА КРАЈА

Св. Димитрије Ростовски каже: „Свагда се сећај, човече, смрти и непостојаности свих ствари; и никада се нећеш безумно везати за ово што сада гледаш: Сећај се свога краја, и никада нећеш сагрешити, каже Сирах (Гл. 7). Не заборављај да ће после смрти доћи други век — друго боравиште — и буди приправан”³¹.

У животу краља Милутина занимљиво је сагледати оно што се описује када је Милутин већ стигао до „ивице гроба”; његова сјећања свога краја живота и дјела која је чинио за спасење душе. У Житију су уткани Милутинови војни походи, ратови са Византијом и Турском, са бугарским и татарским кнезовима. Али, сама личност, краљ Милутин, по ратовима и походи-ма, не би толико био чувен, иако је и овдје имао великих успјеха, да у дјело нису уткани описи његових добрих дјела — обнављање и подизање цркава.

Милутин је схватио да „пролази обличје овога свијета” (1. Кор 7, 31), и да овај живот на земљи ваља испунити вјечним, јеванђељским дјелима; ваља отпочети нови живот у Христу, још — овдје, на земљи. Гријех, стечен у младости, треба отклонити. Кајање и плакање је најмоћнији лијек за то. „Сви свети су током читавог свог живота плакали и ридали... Плакали су Пророци, плакали су Апостоли, плакали светитељи, мученици, страдални-

30 Н. дј., 1. Јн 2, 1-2.

31 Св. Димитрије Ростовски, Духовни азбучник, Изложио епископ Јустин (превод), „Банатски весник” Епархије банатске, Вршац, 1990, стр. 121.

ци, црнорисци, пустиножители, чак је и сам Христос проливао сузе, немајући потребе за тим, али је оплакивао нашу грешност³². Милутин „сeтивши се грехова младосних и дошавши у умиљење срца, поче се молити Богу”, каже писац, и оплакивати душу своју.

Покајања не стекох, а такође ни суза. Који грех и злоба назва се у овом животу, у чему ја грешни не напредовах? Но, о Господе, цару векова, не погуби мене са мојим безакоњима, „но пошљи светлост Твоју и истину Твоју” на просветљење мојим мисаоним очима; управи сваки покрет срца мога на Твоје угађање. Пошаљи ми кишу суза, да угасим страсни пламен тела мога, да се не порадује непријатељ мој због мене. Многих и великих дарова овога живота насладио си ме; но ја недостојни веома повредих заповести Тебе, Бога мога. Какав ће ми суд бити, мени који сам зачет у греху? Која ће ме реч тада избавити, када Ти, Бог мој, будеш седео на судишту? Но, о тешко теби, убога душо моја, јер се век твој већ свршава, а ти ниси спремна”.

(Живот краља Милутина)

И када је овај „благочастиви” краљ Милутин „предвидео природну смрт... одлучи се на богоугодна дела, у којима и сконча живот свој”, каже Данило. За спас душе: „украсио је безбројне свете цркве”, „делио од праведних својих плодова многе милостиње ништима”, „одевао и хранио мало-моћне”, „просвећивао”, „имање и богатство много, злато и сребро безбројно, и скотове који пасу, овце и волове и веома добре коње, и светле и драгоцене ризе, и многоплодне њиве... обилно” даровао. У Христовим врлинама „није се могао са њиме упоредити ни један од његових околних царева у слави и богатству његову, због његова богољубља и смерности и кротости. Ка Богу смиран и ка људима угодан, и ка ништима пружајући безбројне милостиње”. Све што је чинио, чинио је са Христовом молитвом за спас душе и за заштиту „од видљивих и невидљивих непријатеља”³³.

У описивању личности краља Милутина, Данило је полазио од свете тајне покајања, која је Милутинову душу ослободила од гријеха. Сјећање на смрт и на крај живота уводило је Милутина у хришћанске врлине: да чини добротинства и да стекне „богатство ради милостиње”³⁴. Свети Јован Ле-

32 Н. дј., стр. 117.

33 Даница Поповић, Српски владарски гроб у средњем веку, Институт за историју уметности Филозофског факултета, Београд, 1991, стр. 95.

34 Свети Петар Дамаскин, н. дј., стр. 83.

ствичник каже да сјећање на смрт „подстиче на дубоко размишљање” и „оно доводи до престанка бриге о било чему земаљском”³⁵. То је, каже светитељ, „као и свако друго добро, дар Божји” и „смрти се сећа само онај који је умро за све што је земаљско, а онај коме је до нечега још стало, не може ни да се навикне на мисао да му предстоји смрт, јер својим жељама самога себе спутава”³⁶.

Обухватајући овако Милутинова духовна виђења, Данило је у Житије уткао духовне насладе, које чине суштину естетског. Када описује Милутинову обнову и градњу Хиландара (јер је Милутин послјије Светога Саве и Немање био најчувенији градитељ у Хиландару), полази од сагледавања духовних потреба за оваквом светом црквом. Ту се духовне потребе и духовне насладе преливају и оваплоћују у ријечи:

„Јер овај христољубиви, божанствену цркву овога светог и Богом подигнутога места званог Хиландара, која беше првога здања, од основа разоривши и већу сазда и украси сваким различним лепотама, нештедимице дајући много злата, и у том месту постави многе царске палате и изванредне ћелије, на пребивање монаха који су тамо, и законска издржавања установи им, и за храну свако изобиље и за одећу им; а околи тога светог места сазда град са великом тврђавом, због належеће напасти безбожних гусара. И подиже велике пиргове добри и благи пастир љубитеља свога Христа, волећи умне овце стада Његова... прикупи од државе цара грчкога, много небројено мноштво злата за ово давши, и приложи ка том светом месту, да од те државе иду свакојаке потребе ка онима, који су у том манастиру и ради покоја оних, који каквим послом оду у то свето место. О овоме мислећи непокајано дан и ноћ, чинећи милостињу убогим, и испуњавајући молбе свима који требају, и множећи умножи своја безбројна добра дела.

(Живот краља Милутина)

У Хиландару су подигнуте изванредне ћелије, на пребивање монаха, „дече Божије”, који су, каже Јувеналије, „схватили тај подвиг спасења у монашком звању”³⁷. Ту, у манастиру, монаси „стичу несумњиву увереност у своје вечно спасење и стога без страха гледају на прелаз у вечност”³⁸.

35 Свети Јован Лествичник, н. дј., стр. 69.

36 Свети Јован Лествичник, Лествица (Поука VI).

37 О овоме види у дј.: Отац Јустин Поповић, Монашки живот по светим оцима (превод са руског), Манастир Свете Ћелије код Ваљева, Београд, 1981, стр. 3.

У манастир Хиландар долазили су монаси „следећи унутрашњи позив свога Господа”³⁹. Тамо су их водиле Христове ријечи: „И сваки који је оставио кућу, или браћу, или сестре, или оца, или матер, или жену, или дјецу, или земљу, имена мога ради, примиће сто пута онолико, и наслиједиће живот вјечни” (Мт 19, 29). У манастирској тишини, ови свети људи су кајањем, плачем и Исусовом молитвом одсиједали страсти, отклањали грехове и излазили на пут спасења. Милутин је добро схватио како се све моћи душе, на овом светом мјесту, могу усмјерити ка Христовим врлинама, па је о овоме „мислио дан и ноћ”; „братству свакога манастира довољно давао”, а „подвижницима или оним који су у пустињи Христа ради странствовали, таквима нештедице сваку потребу шиљаше скрушеним срцем и смерним духом”, каже писац.

Кајање је побудило Милутина да у самом граду Цариграду сагради „ксенодохије тј. болнице, и ту начини мноштво одара ради почивања болнима”. Јеванђељска поука: „Наг бијах, и одјенусте ме; болестан бијах, и посјетисте ме” (Мт 25, 36) отварала му је виђења да пут од земље према небу води преко хришћанских врлина и дарова. На тај пут може стати само онај човјек који у себи носи Божју љубав. Из љубави човјек чини дарове. А „како треба употребљавати духовне дарове, најсавршенији пример је сâм апостол Павле. Он их све употребљава на изграђивање Цркве, то јест на спасење ближњих. А преко њих на спасење себе”⁴⁰.

Милутинове духовне дарове Данило је прелио у духовне насладе и оваплотио у ријечи. У описима изградње неких цркава, као цркве у име св. мученика Христова Георгија, дома пресвете Богородице у Трескавци, цркве Успења Пресвете Богородице, призренске епископије, цркве Благовештења пресвете Богородице, грачаничке епископије — уткани су искази који узводе душу према небу. Из тих поетских исказа стечена виђења о духовним даровима се шире, јер идеје уткане у њих имају моћ да уза се вежу сличне идеје из различитих времена и простора. Ту се елементи хришћанске етике и естетике сливају; све је стварано милошћу и љубављу Божјом; све води према непролазном, вјечном, небеском.

Милутин је свлачио „са себе царске хаљине које је дању носио” и облачио „на себе худу и стару одећу, и прикривао лице своје да га нико не

38 Н. дј., стр. 3.

39 Н. дј., стр. 4.

40 Отац Јустин Поповић, Тумачење Посланица Прве и Друге Коринћанима Св. Апостола Павла, Манастир Ћелије код Ваљева, Београд, 1983, 1. Кор 14, 18-19.

позна", „узимао са собом велико мноштво злата и друге потребе, колико је довољно за давање убогима”.

И све „ово чинећи”, каже писац, „никада није то изменио у своме животу и до последњег издисања, по све ноћи непресушним сузама постељу своју мочаше, говорећи сам у себи:

„Подигни се, јадни, да будеш готов пре онога времена, ако си и навикао да чиниш грехе, но ипак подбоди се покајањем, јер те суд чека и огањ неугасими”.

Тако се Милутин сјећао смрти и краја живота. Туговао, покајно оплакивао душу своју, и Исусовом молитвом тражио спасење.

Данило је факта из Милутиновог живота уткивао са есхатолошком усмјереношћу; све посматрао у свјетлости светих тајни и врлина, у односу на крај живота и сјећања на смрт. Сваки доживљај „садашњости” повезивао је са реалношћу обожења; све што је Милутин чинио на земљи, чинио је ради живота у Христу. Милутин је Својим добротворним делима желио да се издигне изнад временског и пролазног, да стане на пут вјечности, гдје сваки ток времена застаје, јер улази у вјечност. Христове ријечи: „Ја сам пут и истина и живот” (Јнл 4, 6) — Милутин је добро схватио. Највећа света тајна је Црква; Христос је сав у Цркви; Он је глава Цркве. „Јеси ли у Цркви, та ти си већ ондје где и Господ Исус. А земаљска црква је једно са небеском; из ове се улази у ону; сва ова улази у ону, јер су двоје — једно”⁴¹. Отуд су код Милутина извирале жеље да — обнавља и подиже цркве.

Данило је у естетској пројекцији догађаја житија изабрао у души ону тачку ослонца са које може сагледати два свијета: свијет који тоне у царство зла, и свијет који узлијеће према Царству небеском. Ту су слике о земаљском свијету, пуном плотских жеља и страсти, среброљубља и славољубља, слике о ратовима и дворовима. Насупрот њих су слике живота о угашеним тјелесним страстима, о милосрђу и добротворству, о унутрашњем миру и животу у манастиру.

У свом земаљском животу човјек је на раскрсници путева који воде: добру или злу, охристовљењу или ођавољењу. Ођавољењу воде греховне сласти, а охристовљењу воде свете тајне и врлине. Данило је у житија уткао оне моменте из живота личности када оне спознавају свој гријех и када желе да излијече своје греховне ране. Као најуспјешнији лијек узимају кајање и молитвено исцање.

41 Отац Јустин Поповић, Тумачење Светог Еванђеља по Јовану, Манастир Ћелије код Ваљева, Београд, 1989, 14, 4.

У житија је Данило уткао низ објашњења, тумачења, по једном апостолском методу „духовно духовним доказујући” (1. Кор 2, 13). Таквим објашњењима се потпуњује слика о тражењу у самом себи пута обожења. Кајањем и Исусовом молитвом личности се преображавају, просвјетљују, излазе из гријеха и таме, и крећу се према Вјечној, Незалазној Свјетлости.

Житија су свеобухватна, јер улазе у најдубље истине светих тајни и врлина — покајање. Из описа кајања, покајног плача, тог спасоносног и животодавног пута, откривају се умна виђења, јеванђељске поуке и духовна размишљања, која узводе душу према небеском, да „мисли о ономе што је горе, а не што је на земљи” (Кол 3, 2).

Свете тајне и врлине су врло разгранате; покајање је само њихов дио. Било би веома корисно, за цио сплет духовних наука, истражити како остале свете тајне и свете врлине, у неким дјелима старе српске књижевности, држе у органској вези етичко и естетско, добро и лијепо.

THE HOLLY SACRAMENT OF PENITENCE AS A TOTALITY OF SPIRITUAL AND ARTISTIC VALUES OF WRITINGS

Being the most powerful remedy for relieving the soul of previous sins, the Holly Sacrament of penitence takes an essential place in the notional and thematic texture of certain medieval Serbian "Lives of the Saints". These writings might be understood only if the very essence of penitence has been understood. The lives of certain persons have embodied the monkish tradition of isichasm, the teaching of the eastern Holly Fathers, and the messages of the New Testament. In the weeping of penitence and in the prayer accompanied by tears, the mind moves beyond the limits of the visible; it enters the spaces of OBSERVATION, where the spiritual zest might be reached. Recollection of death and the end of living has lead these persons into the christian virtues, so they could do good deeds and be merciful.

In the esthetic projection of events in these writings, the writers choose that point of countenance in the soul from which they can view the world sinking into the Evil and the world which spiritually rises up to the heaven. The persons seeking the way of salvation, the way from sin and darkness towards the never-setting Light, are projected here by esthetic images and spiritual explanations and interpretations.

НИКОДИМ С. САВИЋ ИЛИ ПОВРАТАК ИЗ ЗАБОРАВА

Прошло је сто тридесет година од рођења Никодима С. Савића, оца косовскометохијске приче за децу. Јубилеј вредан пажње и поштовања, када је реч о човеку који је у култури и литератури ових српских простора оставио великог трага о времену у којем је живео и стварао.

Савић је рођен 1865. године у богатој и угледној трговачкој породици у Пећи. У Солуну је завршио италијанску трговачку школу. Боравак у овом граду омогућио му је да овлада грчким, француским и италијанским језиком. По завршетку школовања у Солуну, сели се за Београд, где учи гимназију и стиче пријатеља песника Војислава Илића. Дружење и боравак у Илићевој кући подстичу у Савићу урођен дар за писану реч.

Најзначајнији рад неуморног културног посленика Никодима С. Савића везује се за покретање „Цариградског гласника“, чији је био и први власник и уредник, гласила које је излазило ћирилицом у тадашњој Турској од јануара 1895. године. Лист је излазио и после Савићеве смрти, до 1909. године.

Никодим С. Савић несумњиво спада у најзначајније косовско-метохијске писце с краја XIX века и заљубљенике ових простора, посебно свог завичаја и родног града. Велики родољуб, он је својим делом обележио време и простор у којем је живео и људе са којима се дружио.

Детињство проведено у суморним временима турске окупације српских јужних крајева натерало га је, као човека жељног знања, да непрекидном борбом помаже напаћени српски народ и да свој кратки век проживи часно и поштено у жељи да Косово и Метохија што пре дочекају слободу. С том жељом Савић креће пут Београда, пут слободне Србије. Његово публицистичко перо је у служби народа. Пише како да се јужни простори што пре ослободе Турака и Арбанаса. Тако, уз значајни публицистички рад, Савић

почиње да се бави и књижевношћу и да објављује приче за децу у „Српчету”, илустрованом листу за српчад, „Голубу”, листу за српску младеж у Сомбору, и „Невену” Ј. Ј. Змаја. Нешто касније јавља се у цариградском календару „Голуб”.

По мишљењу Харалампија Поленаковића и Петра Митропана, који су први писали о књижевној појави овог писца, Савићев први додир са литературом био је за време школовања у Првој београдској гимназији, када другује са Војиславом и Драгутином Илићем (тада већ познатим српским песником). Боравак у кући Илића омогућио је Савићу први контакт са писаном речи. У дому Илића он се, вероватно, „несвесно определио”, како вели В. Цветановић, „да узме перо и искаже све оно што му је лежало на срцу”.

Књижевни рад Никодима С. Савића обухвата четири књижевна жанра: приче, путописе, писма и преводе, у којима до изражаја долази његово добро познавање европских језика.

Ако изузмемо најбољу и најзрелију приповетку — „Накина брдила”, све остале су написане за децу и публиковане у времену од 1883. до 1885. године. Оне су и прва литерарна остварења аутора, наглашеног дидактичког тона и примерене времену. Зато је Никодим С. Савић био и остао зачетник и претеча косовскометохијске приче за децу.

Почетак рада младог писца везан је за период осамдесетих година XIX века. У родном крају опстанак напредних људи био је немогућ, јер услова за духовни рад није било. Ове чињенице потврђују тезу да је појава овог аутора од изузетног значаја. Савићу је пало на леђа бреме „орача” и „сејача” на недирнутој њиви.

У периоду од 1883. до 1885. године, у наведеним часописима он штампа краће приче и приповетке¹, већином поучног карактера са темама и садржином из косовскометохијских простора, исказујући саосећања са српским народом под Турцима. Приповедачки рад Никодима С. Савића трајао је четрнаест година. Али, најзначајнији и најплоднији период завршава се објављивањем „Накиних брдила”, 1893. године.

Осим прича за децу, које је Савић писао с љубављу, он је значајан и као преводилац, за децу. За српску младу читалачку публику направио је и избор из поезије Јована Илића, оца Војислава и Драгутина Илића. Избор се поја-

1 „Пушка је несрећна играчка”, „Бундева” („Српче”, Сомбор, 1883); „Несташко”, „Молитва једног малог Старо-Србијанчета”, „На дотворкином гробу”, „Немирко”, „Предраг и Предимир”, „Аратос ти такве другарице” („Српче, Сомбор, 1884); „Моја зубобоља” („Голуб”, Сомбор, 1884); „Буди добар и поштен”, („Голуб”, Сомбор, 1885); „Накина брдила” („Голуб”, календар, Цариград, 1893).

вио у листу „Српче”, као посебан прилог, под називом „Бисер и драго камење”.

Значајно је истаћи и то да је Савић за време школовања у Солуну превео са италијанског језика „Наставник — књига за децу обијега пола”, написала Едвиге Ратифери, наставница, а понашио Ник. Савић у Сомбору 1886. године. (Превод је обима пет штампарских табака, објављен је у сомборском „Голубу”).

II

Прва Савићева прича — „Пушка је несрећна играчка”, штампана је на четири плајфне, у два наставка, има једноставну радњу и пренаглашен дидактички тон. Она открива сву муку младог приповедача, још неизграђеног, али амбициозног и талентованог. Прича има наивно решење и једноставан приступ: без чврсте унутрашње организације, пуна је патоса са израженом дидактичком поруком. За време у којем је писана она даје лепу слику дечјег света и несташлука из детињства. Писац црно-белом техником слика два света: свет патријархалне сиромашне косовскометохијске породице и њихових најмлађих и свет богаташке деце, која су била веома размажена и врло несташна”. Савић је идеју да причом упозори да непажња и неопрезност донесе опасност у игри с пушком у потпуности остварио.

Прича „Бундева”, лишена књижевних вредности, врло наивно вођена скромном поруком и садржином неспретно саопштава да мали Будимир прича брату Велибору, који случајно у башти гази семенку бундеве, о значају ове биљке. Прича је лекција из ботанике, коју, на крају Савић, правећи од јунака стар-малог дидактички поентира: „А сад доста смо причали, хајдемо мало играти се, а после у име Бога књиге у шаке па хајд у школу”. А у школи: „Довиђења игро, а помос’ Бог науко!”

Врло је интересантна прича „Несташко”. Она идилично открива породични живот несташног ђака Ђоке, који због несмотрености, непослушности и тврдоглавости бива кажњен. Њега пчела уједа за језик, а учитељ казну овако ђацима саопштава: „Тако казни Бог непослушну децу”. Иако, прича има неспретан крај, њена радња је лепо вођена без великих падова, а поента делује васпитно и прихватљиво.

Прича „Молитва једног малог Старо-Србијанчета”, сликајући сурове услове и тежак живот Савићевих земљака, носи патетичну ноту. Причу аутор почиње подучавањем из земљописа и ботанике. После кратког увода прелази на веронауку, упоређујући хришћане и мухамеданце. Мухамеданци су ти од којих потичу све невоље хришћанског човека. На крају открива да су, у ствари, у питању Срби под турским ропством. Зато мали Милутин,

несрећан и тужан; у страху за очев живот, упућује молитву Богу и Богородици да му сачува оца од злих Арнаута.

У причу „На добротворкином гробу” Савић је унео и елементе беде, сиротиње и слику социјалног раслојавања. Она даје слику три малишана који на гробу умрле девојчице, пореклом из имућне породице, жале за својом „добротворком”. Њом писац покушава да укаже да се добра дела само добрим враћају. Али, начин којим је водио причу неуверљив је и она спада у слабија остварења.

Мали мезимац Спира, послужио је Савићу за причу „Немирко”. Харалампије Поленаковић у приказу о Никодиму С. Савићу вели: „Потсећа овај немирко својим несташлуком, много на Вучка Лазе К. Лазаревића из познате приповетке „Он зна све”. И онај немирко, као и Лазаревићев Вучко, спреман је на многе ђаволије док Лазаревићев јунак јаше на некаквој циганској раги, Савићев Спира јаше на једном — јарцу”. Та слика је врло упечатљива и лепо вођена: „Наједаред скочи на леђа, као на коња. Јарац се стаде на то праћакати; али узица беше узана. Шћаше и роговима: али Спира се за бољу сигурацију беше дохватио једном руком за један, а другом за други рог а главу беше заклонио баш више темењаче — главе јарчеве, и беше се побунио држећи се чврсто рукама за рогове. Напослетку стаде задњим ногама скакати и дрекати тако страшно, да би се човек уплашио, али Спира, држећи се добро, само се смејаше”.

Харалампије Поленаковић даље, наводи и следеће: „Не улазећи у детаљније испитивање везе између Савићевог Немирка и Лазаревићевог Вучка, ја хоћу само да напоменем, да је Немирко штампан 1883. а Лазаревићева приповетка шест година касније, 1889. године (...) Није искључено да је Лазаревић читао Немирка, и да му је негде у подсвести остала слика Спирина, коју је касније потпуније и рељефније дао у свом Вучку”.

Наравно, наводе Поленаковића не треба узети здраво-за готово. Али, тачно је да нека веза у теми, идеји и вођењу радње постоји и да је све код Лазаревића створено на литерарнији начин.

Приповетка „Аратос ти такве другарице” слика женски дечји свет из Савићевог завичаја. У бити приче је невоља под Турцима, и муке са Арнаутима и неправда коју осећа девојчица Неда.

Дружење са браћом Илић, поготову са Војиславом, на Савића је оставило итекако трага. То се види и из његове приче „Предраг и Предмир”, која у себи носи мотиве које је В. Илић уносио у своју поезију. Прича садржи мотиве из паганских времена старих Словена и у њој срећемо словенске богове, као у поезији Војислава Илића. Радња се догађа „пре хиљаду и неколико столећа”. Писац пише славопојке старим Словенима, али није вичан да живот старих Словена изнова створи. Он га идеализује, односно карикира.

Увидевши да му оваква тема не одговара, Савић убрзо напушта старословене и наставља да пише о стварном животу и да приказује ликове и догађаје из своје околине.

Међу причама за децу, врло поучног карактера, налази се прича „Буди добар и поштен”. Она говори о малишанима који после смрти родитеља остају сами. Млађи брат је поштен, послушан и добар, а старији је лењ, непоштен и подмукао. Млађег брата његова доброта изводи на прави пут и постаје виђен човек; док старији брат пропада. Али, Савић, на крају, као у бајци, не дозвољава да старији брат дефинитивно пропадне: млађи и добри брат помаже му да се врати на прави пут.

Једна од последњих прича Никодима С. Савића је прича „Моја зубобоља”. Прича без неке јаке садржине и са доста неорганизованом фабулом. Уједно то је и једина његова прича из београдског живота и аутобиографског карактера.

Сем десет наведених прича, Савић је 1893. године у цариградском календару „Голуб”, штампао и своју најбољу причу — „Накина брдила”. То је по начину обраде и у композиционом смислу најуспешнија прича, „у то време, дата у овим крајевима”².

Тема врло карактеристична: сукоб две генерације, сукоб патријархалног и новог схватања морала и породичног живота и односа у породици. Мотив приче узет је из свакодневице. Прича је подесна за анализу због мотива, композиције и начина на који писац рашчлањује анализу због мотива, композиције и начина на који писац рашчлањује материју и средстава којима се служи да материји удахне живот и да јој одговарајући облик. „Он пише”, каже Поленаковић, „без икаквих натезања, без икаквих намештања и кинђурења; Његове су личности жива бића, која човек сусреће у животу, на сваком кораку, то су личности од крви и меса, које дишу, осећају, говоре — све природно, без узвишености и патоса, не дубоко филозофски, не књишки, него обичним, свакидашњим и сваком приступачном говору”.

Јунаци приче делују врло уверљиво, живо и природно, за разлику од јунака из прича за децу. Дијалози су свакодневни, пуни живости, без сувишних речи и воде се на дијалекту. Провинцијски говор низом апострофираних речи причи даје снагу, а читаоцу истинску слику о крају и људима: „Боже м’ помози”... „ал’ њојну главу не можеш разабрат”... „збори ти’, вала, ако’ ћеш,”... „како мош’ сестро”,... „свак’се чудио”,... „н’ умет ти казат”.

Најмлађи син једне пећке породице — Сава, с краја прошлог века боравио је на школама у „Јевропи”. Тамо је срео лепу, младу и отреситу

2 Харалампје Поленаковић: Јужни преглед, Скопље, бр. 6, 1935, стр. 229.

жену која је успела да га европизира и усади му неке, за његов завичај и схватање његових земљака, поготову мајка Манде, чудне и неприхватљиве, навике и обичаје.

Приповетка нема описе који су карактеристика ранијих Савићевих прича. Он се раније мучио са почетком приче, често постављао себи непотребна питања и сам одговарао („Молитва малог Стари-Србијанчета“, „На добротворкином гробу“ итд.). Овде, међутим, он влада темом коју прича без патоса, у реалистичком тону, обојену хумором, разлаже је као прави мајстор пера.

Никодим С. Савић оставио је иза себе велики број рукописа који су, на жалост, нестали, као и путописа разбацаних по часописима и листовима.

III

Теоријско уопштавање креативних домета Никодима С. Савића јасно показује да је карактеристично за његове приче да имају јасноћу и језгровитост. Свеобухватношћу и суштином оне читаоцу скрећу пажњу на време и простор о којима аутор књиге пише и ствара. Поучност прича зато је логична и нужна.

Његово целокупно стваралаштво за децу, инспирацију и подстрек налази у крају о којем говори и времену које одсликава. Његове приче о догађајима и људима у себи носе природност, наду и веру у лепше сутра. Као дете које је расло у ропству, Савић је упознао живот Срба и чежњу за слободом. Ти мотиви су унети у његову истиниту причу животне горчине, беде и борбе за егзистенцију.

Начином приповедања Савић је на најлепши начин износио сурову истину о завичају с краја прошлог века. Његова прича је питка, с дозом патетичности, иако нема дубљег понирања у психу детета. Као приповедач он је тенденциозан и тенденциозношћу разбија лирску шему, а радња му није увек срећно доведена до краја. У многим његовим причама крај приче је често идеализован и квари оно напред изречено. Главни јунаци Савићеви су Срби његовог завичаја, добри и хумани; наспрам њих су „проклети Турци”.

Свој приповедачки свет наш писац гради на завичајном животном искуству, изражава то једноставним језиком, дијалектолошким говором и стандардном поруком. То причу чини читљивом и привлачном и њоме доминира правдољубивост и хуманост као и истрајност и стрпљивост, такође. То су особине позитивних јунака, код Савића увек Срба, који делују уверљиво, спремни да подуче, пруже руку пријатељства и у срцу носе Метохију.

Целином приповедачки опус Никодима С. Савића, дакле, јесте истина о детињству под турском окупацијом проведеним у патријархалној косовско-метохијској породици. Она је сугестивна и поучна, изражена благом драмском напетошћу. Присуство социјалних мотива одговара историјском трепутку у којем живи.

Дидактичност прича Никодима С. Савића је наметљива, провлачи се њеном целином, а последњим пасусом или реченицом је сугестивна и отвара видике младом читаоцу — детету. Однос приповедач — дете је у причи удаљен; дете није активно у радњи, али је ту.

Када завршимо са читањем ових прича, намеће се утисак да смо прекрили слику Косова и Метохије с краја прошлог века и да смо завирили у душу аутора.

Та особина приче везује децу, па се закључује да је Никодим С. Савић у овом жанру био и остао деци ближи и оданији од свих приповедача тог времена.

На крају, када се сагледа рад овог пионира пера из Старе Србије и узму у обзир политичке и културно-просветне прилике у крајевима о којима пише, лако се изводи закључак да значај рада овог скромног човека и даровитог писца није мали.

Извесно је, такође, да прикупљање Савићевих прича и њихово објављивање постаје услов новог читања једног непознатог писца. А ново читање, ван сумње, показује да је реч о ствараоцу који пружа не само историјско-реалистичку слику живота Срба под Турцима крајем прошлог века. Реч је о тексту, што наше лоцирање и кроки-анализа показују, који зрачи естетском енергијом пријемчивом и за савременог читаоца.

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА НИКОДИМА С. САВИЋА

ПРИПОВЕТКЕ

1. „Пушка је несрећна играчка”, Српче, 1883, бр. 5, стр. 73, 74; бр. 6, стр. 90-91.
2. „Бундева”, Српче, 1883, бр. 9, стр. 142-143.
3. „Несташко”, Српче, 1884, бр. 1, стр. 2-4.
4. „Молитва једног малог Старо-Србијанчета”, Српче, 1884, бр. 13, стр. 195-198.
5. „На добротворкином гробу”, Српче, 1884, бр. 14, стр. 210-212.
6. „Немирко”, Српче, 1884, бр. 15, стр. 237-240.
7. „Предраг и Предимир”, Српче, 1884, бр. 16, стр. 251-254.
8. „Аратос ти такве другарице”, Српче, 1884, бр. 20, стр. 306-308; бр. 21, стр. 324-327; бр. 22, стр. 337-340; бр. 23, стр. 354-355.
9. „Моја зубоболја”, Голуб, Сомбор, 1884, бр. 2, стр. 21-24.
10. „Буди добар и поштен”..., Голуб, Сомбор, 1885, бр. 5, стр. 69-71.
11. „Накина брдила”, Голуб, календар, Цариград, 1893, бр. 2, стр. 68-82.

ПУТОПИСИ

1. „Преко Косова”, Српче, Год. III, бр. 1, 2, 3, 4, 5.
2. „Пећ, манастир, патријаршија и Високи Дечани”, — „У сенци и под покровом”, Голуб, 1882, бр. 12, 5.
3. „Мали путници или мало ближи опис Високих Дечана”, Голуб, 1883, бр. 6, 7, 8, 9; 91, 107, 123, 138.
4. „Бело-Поље у Старој Србији”, Голуб, 1884, бр. 6, 7.

ПИСМА

1. „У манастир Девич”, Голуб, 1884, бр. 9, 10, 11.
2. „Писмо” „Голубу” (о Солуну), Голуб, 1885, бр. 8, 9, 10.
3. „Повратак из домовине”, Голуб, 1887, бр. 8, 9, 10, 11, 12.

НОВИНСКИ ЧЛАНЦИ

1. „Савез балканских држава”, Дневни лист, 1891, год. бр. 113-116, (23-26 мај).
2. „Допис из Солуна”, Трговински Гласник, год. 1892, бр. 3, 7, 14, 26, 51, 54.

3. „Белешке са мог последњег пута”, Трговински гласник, год. 1892, бр. 54-69.
4. „Писмо Делу”, Дело, II, 343.
5. „Писмо Делу”, Дело, III, 219.
6. „Писмо Делу”, Дело, XI, 120, 455.
7. „Писмо Делу”, Дело, XII, 314.
8. „Јавна реч у Турској”, Дело, XIII, 320 (чланак о развоју штампе у Турској).

ПРЕВОДИ

а) са италијанског језика

1. Посрбљени превод „Влајко и полићи”, Голуб, 1885, бр. 6.
2. „Лудо желели, па им на лудо испало”, Голуб, 1885, бр. 7.
3. „Један мали јунак”, Голуб, 1885, бр. 7.
4. „Бегање миша”, Голуб, 1885, бр. 6.
5. „Лаж остаје лаж” и „Како га је отац ухватио”, Голуб, 1886, бр. 2.
6. „Неколико приповечица од К. Шмита”, Голуб, 1885, бр. 11, 12.
7. „Гвалтијери ди — Турн”, Голуб, 1885, бр. 9.
8. „Из сликарског живота”, Голуб, 1886, бр. 8.
9. „Наставник — књига за децу обијега пола — написала — Едвице Ратифери — наставница — понашио — Ник. Савић”, Голуб, 1885, бр. 7, стр. 112. (превод је величине пет штампарских табака, 80 страна).

б) са грчког

1. „Добра воља”, Голуб, 1884, бр. 7.

ПРИРЕЂИВАЊЕ

1. „Бисер и драго камење” (из песама Јована Илића прибрао Никодим С. Савић), Српче, год. III, бр. 5.

NIKODIM S. SAVIĆ OU LA RENTRÉE D' OUBLI

Dans ce texte l' auteur a représenté la vie et les créations littéraires de Nikodim S. Savić, d' un écrivain né à Peć 1865, qui est aujourd' hui presque oublié, malgré au fait qu' il est connu comme „le père des contes pour les enfants à Kosovo et Metohie". Ristić a analysé le contenu et les caractères linguistiques et stylistiques des oeuvres littéraires de Nikodim S. Savić et il a conclu qu' elles ne sont pas sans des valeurs, aujourd' hui aussi comme auparavant. Enfin, il a donné „La bibliographie complète des oeuvres littéraires de Nikodim S. Savić (les contes, les articles pour les journaux, les traductions etc.).

СВЕТ ДЕТИЊСТВА И ПОЕТИКА ЗАВИЧАЈА У РОМАНУ „ТРАГОВИ” ВУКА ФИЛИПОВИЋА

„Трагове”, први роман Вука Филиповића, прати историјска чињеница — трећа награда на конкурс „Народне просвјете” из Сарајева 1957. године у конкуренцији 69 романа, и то у време када се желело да се нешто више учини за развој романа као врсте. Извесне „слабости у фактури”¹ нису у таквим околностима могле прекрити стваралачку снагу романијера, па су чланови жирија истакли персонално стила као основну вредност.²

У историјској перспективи првенац Филиповићев носи ознаке времена у којем настаје и одређен је, у битном, и идејно-тематски и структурно.³ Темом он покрива простор Косова и Метохије, који до тада није имао своју романескну пројекцију рата и револуције. Филиповић развија драмску причу о побуни рудара „Раскова” против експлоатације, италијанских окупатора и њихових помагача. Рудари су „првенчад револуције”, бескомпромисни и „потребан (им је) вођа камених принципа”.⁴ У основи приче је,

1 Видети поговор у: Вук Филиповић: „Трагови”, „Народна просвјета”, Сарајево, 1957. Сви наводи су по овом издању и сва подвлачења у тексту наша, уколико другачије није назначено.

2 Жири који је доделио награду радио је у саставу: Милан Богдановић, Густав Крклец и Жика Милићевић. У „Кратком приказу романа”, вероватно образложења за награду пише да роман носи „печат једног одиста персоналног стила (...) који је уводна вриједност његова”. Видети „Народне новине”, (Београд — Сарајево — Загреб), 1957, стр. 2.

3 „Он се својим тематским и уметничким дометом придружује не тако богатој плејади истакнутих југословенских романа у које треба убројати неке од Ђопићевих, Давичових и Ћосићевих романа”, тврди Радомир Ивановић (Др Радомир Ивановић: „Књижевно стваралаштво Косова на српскохрватском језику”, Заједница научних установа Косова, Приштина, 1971, стр. 52.

4 Вук Филиповић: „Трагови”, „Народна просвјета”, Сарајево, 1957, стр. 151.

дакле, револуционарно-социјална мотивација борбе. Њен исход је: уништавање рудника, убиство његовог власника Руди Фаркаша и Италијана Луиђија, односно усмеравање рудара, и Срба и Албанаца, ка револуционарним променама. По закону нужности — то је и једини могући пут, којим они као рушевине крећу у јесен 1941. године.

Мотивација приче као „симфонија косовске равнице“⁵ условила је структуру романа и поруке у духу времена и послератних година: *Срби и Албанци, онај прогресивни део пробуженог народа, крећу правим путем*. Иако историја учи о вековном међусобном сатирању и путевима који су се увек разилазили, у „Траговима“ Филиповић пројектује слику по којој су и Срби и Албанци на истом путу.⁶ У том делу као структура и лепеза идеја по вредностима роман је на трагу оног што је већ била историја српскога романа. Јер, две године пре „Трагова“ објављен је роман „Дај нам данас“. Радомира Константиновића, роман тока свести који је темом смисла рата и револуције и њиховог одјека у душама, појединца — значио укључивање српског романа у европске токове.⁷ „Трагови“ зато представљају већ виђено или, боље казано, већ остварено у развојном току српскога романа.

У прилог овом суду иду и неки елементи структуре дела, мотивације поступака јунака и начина извођења карактеризације: сиромашни, понижени и увређени рудари, на рубу пропасти, исцеђени и као костури, сви гладне душе у косовској равници, с надницама које падају и у условима када морају више да раде за непријатеља, неизбежни вођа-идеолог, (туберкулозни учитељ Мандић међу њима) као „благодотислесана у камен“ и надмоћнија од „сваке дрскости“ (98) и интелектуалци, присуство забрањене пролетерске литературе („Како се калио челик“) и сазнање о Лењину,⁸ увођење у причу чедног женског бића (Марте), оличења револуционарног морала, наспрам жена које покрећу само страсти, оличења грађанског

5 Др Радомир Ивановић, који је до сада најисцрпније писао о прозном делу Вука Филиповића, тврди да „Трагови“ „чврсто стоје на врху“ стваралаштва нашег писца и да „представљају минуциозно рађену фреску ратних збивања на Косову“. Исто, стр. 59.

6 Мотив пута је у српском роману често присутан, почев од социјалне литературе (Милка Жицина: „Кајин пут“ и Јован Николић: „Један живот“) па до социјално-ангажованог романа у првој послератној деценији (Чедомир Миндеровић: „Облаци над Таром“, Драган Симић: „Корак“ и „Нисам био сам“, Вера Обреновић Делибашић: „Кроз ничију земљу“ и други) и треба га схватити као једно опште место.

7 Радомир Константиновић: „Дај нам данас“, „Ново поколење“, Београд, 1955. Прелом у историјском развоју српског романа настаје седам година пре објављивања „Трагова“ појавом „Свадбе“ у „Далеко је сунце“.

8 Трагајући за носиоцима нових идеја, полицајци су, пише Филиповић, „у ормару пронашли безбожне књиге и главу од иловаче: ћелаво чело и шиљата брада од иловаче“. (7)

друштва (Сафија и Катарина), сигурно кретање устаника из угљене рупе ка победи, логика братства и јединства и јунака челичне воље који се, вођени звездом,⁹ до половине романа припремају за устанак — све то заједно чини романескну схему и, сигурно, слабију страну Филиповићевог романа.

Функција унутрашњег монолога. За дубинску слику романа, међутим, битно је: а) како из схеме Филиповић искаче, градећи разлику према наслеђу и сведочећи стваралачки раст знања и б) шта нуди ново у свом романескном свету?

Завичајни свет косовски или поетика тла, осветљена из перспективе традиције и историје патничког живота и перспективе борбе за опстанак у рату и револуцији која је нада у боље — примарно су Филиповићево исходиште. Полазећи од симболике и трагике косовске песме „Стојана мома бразду копа, нане, бразду копа, нане, дан до пладне, дан до гроба”, писац сугерише како дубински и комплексно схвата хоризонт косовског света Танде Грујића који каже: „Ђаво ме доселио на ово тамно Косово” (6) и његовог сина Младена, звонара који „звони, живи, звони, живи” и њихову упућеност на веру да библијских „седам мршавих крава дође и поједе седам дебелих”, односно разлоге зашто се упућују „лудим траговима”, како мисли један од споредних јунака. Филозофија мотива бразде у песми која отвара роман а која се копа до гроба — средиште је, полазиште и унутрашња креативна суштина Филиповићевог поступка осветљавања психологије косовског света и карактера: Танде Грујић чије су „очи боје грожђа” и који уме, слутећи своју драму и тегобу и знајући за „жариште срама” које прати његову чатмару, да „пободе црну заставу над људски смех” (13) или Младеновог карактера, тог „младог риса”, у чијем „покрету затегнута је мисао о лутању и неком циљу чија одређеност не постоји”. (10)

Копање бразде јесте симболична слика сцена трајања и обнављања напора и трпљења као битне црте менталитета косовског српског народа.¹⁰ Том свешћу Младен би, када доживљава катастрофу у руднику коју једва преживи, да искорачи даље и, ма колико одређен схематским координатама,

9 „Онде где се спомињала борба и братство Космета, та слова су врло дебела и он се (Динко) увек до њих враћао у читању”. (195) То говори јунак који убрзо гине.

10 После Јована Цвијића и Бранислава Нушића, који сликају карактер косовских Срба у својим антрополошко-географским списима и путописима, Вук Филиповић је, заједно са Григоријем Божовићем, отишао најдаље у литерарној пројекцији њиховог живота, карактера и менталитета. Нушић, у том смислу, пише: „Под непрестаним притиском и теретима који толико векова даве дух овог народа, карактер се његов свакојако морао изменити од своје првобитности и изгладити у њему многе и многе особине”. Видети Бранислав Нушић: „Косово”, „Просвета”, Београд, 1986, стр. 88.

израста у животног, противуречног и драматичног јунака. „Овде је само патња која гуши мој пркос. Пређена граница иза које јаки престају да владају собом”, (17) говори он сам са собом, неком врстом унутрашњег монолога, јер мисли „испуњен је дуг” и „сви отпори су уништени”.

„Унутрашњи монолог”, текст који и сам аутор подвлачи, прва је одлика Филиповићевог поступка усложњавања структуре романа. Њиме је исказана дубља психолошка димензија живота јунака, стање на рубу воље или свести и суочавање са сазнањем да су јунаку, Младену на пример, сви окренули леђа. Смисао борбе, етички однос према саборцима рударима и људима Филиповићеви јунаци формирају и изражавају *разговором са собом*: „Ужас се може поднети”, вели Младен док га затрпава угаљ, „ако се дели као горка храна са другим човеком”. (22) Разговор са собом значи и евокацију света и сећања, траума и радости, искушења, наде или кајања. Полусвестан Младен призива крчмарицу Мирјану: „Ти знаш, јер ниси дете. Димитрије одлази у Топлицу, због вина. Дођи!” (25) Или, разговор са собом елиптично осветљава колективну психологију и однос средине према јунаку: „Мори, Сребро! То су опет Тандинци! Пусти Арапа са ланца! Нећеш, мајку вам блудну. На крај света... У школи си научио? Копилад”. (25)

У Филиповићевом поступку карактеризације јунака, развијања приче и усложњавања значења текста говор јунака са собом има две функције: а) затвара пасусе или мисаоне целине, као у наведеним примерима и б) уобличавањем сазнања јунака, понекад отвара драмско психолошко поље радње. „Из смртне таме не могу да изроним”, (26) каже Младен себи, јунак који у свет улази из куће познате „по зулуму, још из давних дана”, „од оних илегалних” као неко ко „нешто замишља” и ко „никада неће имати свој кров и спокојан живот”, (28) како га карактеришу породица и друштвена заједница.

Суочен са страдањем у руднику и затрпаним рударима, на исти начин са собом говори и Даут: „Можеш додирнути своја колена, слушати како дишеш, бити свестан да је пред тобом чекање. Сугерирај себи да и чекање има свој смисао и боју (...) крваво, блештаво чекање. Оно је испуњено представом онога где се заправо прекида. Време у чекању личи на чвор”. (34) И слику љубавног бола с Ремзијом Даут, као и Младен, евоцира унутрашњим монологом: „Хоће да ме обори”.(41)¹¹

11 Тај феномен у Филиповићевом роману књижевна критика је одмах уочила. „Његове личности дати су унутрашњим животом (...) писац из њих извлачи оно што тиња у њиховим душама, у њиховој свести, све оне комплексе који диктирају сваки њихов животни поступак”. Видети Миодраг Шијаковић: „Роман Вука Филиповића”, „Јединство”. (Приштина), XIII, бр. 30, 22. VII 1957, стр. 7.

Као људи који се воле па им је све опроштено и људи које живот не милује, Филиповићеви јунаци слуте како „наилазе тамна времена” (40) и носе сенку на души. „Ту се ништа не може исправити. Него вежи конопљану кошуљу, пешкир и парче сапуна и проје и парче самог себе самоуверено и без кукњаве, отпорност вежи у завежљај и све то као срдачну планину, са штапом на раме и онда иди”. (46) То је *пројекција менталитета Косовца* који, како га доживљава Катарина, придошлица са севера, „у тој равници живи од искона као у каљузи”,¹² (48) менталитета који наслућује да је рудник подземље његове будућности због које ће ускоро пасти жртве.

Осећања косовског света подједнако знају писац и јунаци и она стају у формулу: „Тескоба распаљује очајање а очајање рађа мржњу” (45) или „мржња има привлачну снагу”. (42)

У разговору са собом Петар Живић, „Шешир крвопија”, како га именују рударске породице, испољава своју суштину и способност да оцењује своје и место других у „Новом поретку”. Фаркаш, према његовој оцени, „са задовољством служи злу”, „тамо где се људи прогоне, њему су пуне руке посла”, а у „разарању и сили види неки мистични смисао”. (56)

Функција пишчеве свести и структура текста. Други битан елеменат Филиповићеве пројекције косовског света и менталитета налази се у обележеном присуству романсијерове свести у структури романа. Видљива на више места и испољена на више начина свест писца која обликује структуру одређена је на два нивоа. Први ниво јесте непосредно *указивање на саму себе стваралачким чином који је услов стварања романескне структуре*. Описујући поврђеног Младена Грујића, Корчагиновог близнака, Филиповић каже: „*Никаква машта не може да дочара овај час буђења и доживљај болесника.* (...) Ово је сјајан тренутак да се осети струјање крви, фетишизитају облици, ослушкују шумови који се раније нису чули иако су били овде”. (61) Тиме је, дакле, именовао свест која ствара роман као свест која има на уму структуру текста, карактер јунака и скалу његовог расположења. Говор јунака са собом, такође, припада тој свести и изведен је монтажом као унутрашњи монолог.

Други план на којем се испољава пишчева свест идентификује се извесним *степеном реторике, патоса и интелектуализма*. Трагови такве свести видљиви су већ у наведеним реченицама. Пишчева свест а) као медијатор између јунака и читаоца и б) као супериорна свевидећа свест, често, одудара од свести/света јунака. Зато њој а не Младену припада медитирање

12 Други јунак романа рећи ће: „Знаш шта ова каљава и несрећна равница захтева од нас”. (65)

о смрти рудара Сенте: „Као да више нема лица тај Сента. Али он је овде. Човек је супстрат својих поступака и од тога се не растајемо ни кад се црте лица избришу и отпадну из свести као плочице старог мозаика“. (74)

Сведидећој свести писца који ствара структуру романа а не јунаку Младену који носи „безбожну угљену прашину“ и припрема побуну припадају, после разговора са собом, ове мисли: „После болести очекује се неко чудно збивање. А предмети нас дочекују својом неом потребом да одолевају тврдоглаво, увек равнодушни према нашој склоности да им удахнемо живот. Једино Мартин плоснати, изливен од олова трбух и плоснато тело зна за обећање“. (79) Иако у себи носи скојевски дух, траг карактера Миће Оскара Давича, самоубилачку одлучност која не зна за препреке, коју отац Танда види као чудо а саборац Ставра као лептира који зна постати опасан као судбина и уверење „свако има право да умре на свој начин“, (80) Младен није дорастао таквом мишљењу ствари и проблема. У његовом односу према оцу има, такође, нечег што карактерише Мићин однос према Жики Рановићу.

Доминација интелекта и свести која ствара роман интензитетом често постаје толика да доводи у питање логику уверљивости, знања и поступака јунака. На очеву одлуку да не долази у авлију, Младен патетично, показујући свест која га лабораторијски моделира и литерарну свест Островског као узора, одговара: „Ако неко оде, одричемо се њега јер је отишао. Ако остане, у авлији постане неподношљив као истуцано стакло под босим ногама. Јер чами као у казамату. Његово осећање неслободе оптужује, али ако га лишавамо те добре неслободе, остаје само псовка и претња послана иза његових леђа. А у питању је права слобода ради које треба поћи на жичане ограде и одбацити пре тога самољубље и ситне обзире“. (82) На барикаде, занесен висинским визијама, Младен, слично Мићи који има судбину вилиног коњица, креће из пепела, из Тандиног дома дандогроба. Он је спреман да у име будућности сахрани прошлост. Он је ослобођен патње, глади и претвара их „у митски догађај који милује дух“. (82) Јуриш има „смисао ствари ослобођен сложености живљења и масноће, многоугаоности постојања. Тачност хемијске једначине“ (88)

И унутрашњи говор Младенов, често, као овде, припада свести писца и обележен је практично као јунаку позајмљен глас приповедача. Интелектуално супериоран, он открива кључ Филиповићеве поетике и сазнање да је људска природа неупоредиво сложенија од било које теорије, посебно теорије примењене у уметности. Младен је противуречан и комплексан карактер, спреман за жичане барикаде, прожет чулношћу које осећа како Марта „мирише на млеко и отаву“ и како сам заостаје у супротности између „инер-

ције нагона и обзирности”, односно пред суштинским питањем: шта ће се његовом борбом променити? Мартино неузвраћање љубави он доживљава као отуђење. „Она има право на отуђење. А нешто људе уздиже изнад самих себе. Али постоји велика грешка скривања. Порушити на све начине ту апстрактну брану, опну, љуску одсутности”. (92) Младен, дакле, опет говори гласом приповедача, литературе и револуционарних свесних припрема и показује да није јунак од једног комада.

И Марта, бранећи се од његове пожуде, испољава своје чувствено биће и показује да пролетерска идеја није једина која је одређује. Одбрану она доживљава и као искушење пораза. После Младеновог одласка *„чини (јој се) да врата лупају одгурнута неком насилничком руком или олујом. Није знала зашто јој тело дрхти, и рамена, и сузе падају у круг млека поред замишљене овце”* (93) Једну драмско-емотивну ситуацију Филиповић окончава поетском сликом, гушење потреба чула и тела именује теоријском мишљу и утицањем лектире о опстанку на површини „вертеровске чистоте” (96) и, користећи мудрост изреке „ђаво не оре и не сеје” (98) или конотацију бајке чију боју уноси у процес карактеризације јунака („слушао сам о њему” Јастребу, каже учитељ Мандић) јасно показује *колико и зашто* у структури романа доминирају теоријско знање и апстрактна мисао.

Из лепезе примера којима доказујемо нашу тезу, решавајући једну загонетку Филиповићевог романа, издваја се у том смислу мисао јунака: „Претстава других људи о појединцу нецеловита је и захвата само један угао истине”.¹³ (99) Иако мотивисани идеолошком и револуционарном истином као полазишном и примарном, „Трагови” не остају на значењима која осветљавају *један угао истине или само једну страну човековог бића у рату, нити само један сегмент живота Косоваца закопаних у тугу и поезику њиховог завичајног тла* или оних који су се нашли међу њима. Они осветљавају интиму нијанси међу јунацима и изузетке који одударају од средине. Међу Косовцима, као у оријенталном тамном вилајету, у косовској каљузи и равници, нашла се Катарина Фаркаш, распусна топлокрвна жена у чијој глави „грех се рачва у друге грехове и множи се као звезде”. Емотивну драму кључале похоте она изражава у говору са собом: *Зашто сад одмах не дође свет да спусти завесе. Зашто сад одмах, сви, и онај знојави у качкету?*

13 У том светлу могу се тумачити и реченице: „Живот је дејствовао освајачки и Грујић је био на путу да напусти храм лажне позлаћености и светлости маште, са мало страха од свих облика и носталгије и реда...” (108) или: „Читаво његово биће потсећало је на спреман апарат, на почетак ломљаве, успех, и зрачило је од напетости и страсног нестрпљења”. (119)

Мисли су поломљене данас", (103) сећа се она својих еруптивних епизода страсти.¹⁴

Слично поступку грађења комплексности Младеновог лика, трагајући за праузроком ствари и догађаја, романисијер ваја лик Катарине уносећи у њега утицаје узора и интелектуализам стваралачке свести. Кад ишчезне могућност да се сретне с Младеном, с њене љубавне чежње писац камеру преноси ка интелектуалном уопштавању. „Кад се изгубе сви изгледи појединца у свету, међу људима, он тражи уточиште у лици и у звездама. Природа је једини стрпљиви саучесник". (105) Конфигурација слике косовског света завичаја, беде, алкохоличара, глади, блуда, изабљивања, чије су жртве рудари и њихове породице, постаје јасна до пустоши. То је „људски крик у мокрим тканинама и врећама, задах бачви и просутог сапуна, цвиљење у вихору порока". (114) Она је материјализована и функцијом језика.

Језик Косоваца није нико усправио до таквих уметничких висина како је то учинио Вук Филиповић својим романима. Емотивно-драматска слојевитост и еруптивност дијалекта садржана је у песми „Стојана мома бразду копа...", у фрагментима дијалога и талогу народног искуства сажетог у изрекама, честим у тексту романа. У говору јунака са собом налазимо мисао/изреку: „*Још се на коња не успеја ноге маја*". Или „И добро знам шта се рогуши и режи иза вашег *добро дошли*. Ето вам га тамо, та вижља и луди црв који мили по књигама и путевима, преко минског поља". (64) Три цитиране реченице показују снагу и функцију присуства свести која ствара роман. У првој је *дух народног искуства*¹⁵, у другој *општи уметнички израз*, ако је допуштено тако рећи, и у трећој *ангажована мисао* која мотивише Младенов поступак, тог пропалог школарца и вешца проклетог којег пут води ка промени поретка док најбоље године копа и товари у вагоне и живи међу рударима који су остали „без особеног знака" иако „саткани" од осетљивих нити савести". (72) Њихов живот је „бувљи живот" (73), чиме је сликовито и симболично изражена не/вредност и понижење људи.

14 „Катарина Фаркаш послужила је романисијеру као", налази Ивановић, „вишезначни симбол, употребљив у различитим ситуацијама". Исто, стр. 58.

15 Бранислав Нушић, који је одлично познавао језик Косоваца, каже: „Да би боље по што ми умемо то казати, приказали језик народни, изнећемо неколико пословица у којима ће се запазити све особине језика које поменуемо". Међу наведеним пословицама јесте и ова коју налазимо у Филиповићевом роману. Језик је, дакле, у функцији карактеризације јунака. Видети Бранислав Нушић: „Косово, опис земље и народа", „Просвета", Београд, 1986. стр. 154.

У Филиповићевом тексту уметнички функционише и албански језик, било да је дат у оригиналу или у српској транскрипцији. На малом простору језиком је осликан породични, друштвени и социјални миље, Албанаца и њихове политичке тежње: „А бре Младен, нема ти да доћеш у нашу смену много дуго време”. (170)

Лик Младена Грујића. Централно место у структури романа и његовој значењској мрежи припада Младену, који, како је наглашено, није до краја схематизован. Он не иде потпуно револуционарним путем, „у сагласности са оним остваривањем самога себе у смислу потчињавања једном главном императиву и револуционарној нужности”.

Мартина моралност, чврстина и отпорност постала је услов што „Младенова борбеност (није) изгубила свој сјај као изгубљена застава и угушена ватра по њивама и баруштинама Косова” (126) и омогућује му да борбу са „тамним силама овог света” настави на смислен начин. И то, *по смислу чворно место у романа, казано је говором јунака са собом*, тако што Младен себи казује могућу Мартину мисао. То је творачко опредељење које представља даље усложњавање романеског текста и Филиповићево распојавање тока свести у фактури реалистичког романа какав су „Трагови”.

Филиповићеви јунаци као заточеници револуционарног покрета отпора борбе за егзистенцију живе с неправдом, али су и против нихилизма и сентименталности. У револуционарну организацију они улазе са свешћу да је реч о променама и о решавању судбоносног ребуса у којем је „смештен кључ живота и опстанка” (127) и све посматрају с фантазијом и виде испод увеличавајућих стакала. Марта мисли да уласком у Партију неће „више да буде изгубљена робина”, добри цин Ставра жали што не може у прву акцију као да је смак света, Обрен је атлета и видра. „Преувеличавање сопствене снаге пружа могућност да се поступа супротно од онога што је логично”, (142) објашњава писац поступке Младенове, а идејни вођа Мандић патетичним гласом, позајмљеним од приповедача и из перспективе идеолошко-схематског одређења јунака, каже: „Сви сте ви крилати као змајеви”.

Из перспективе фантазије и под увеличавајућим стаклом Младен Грујић песнички доживљава Катарину: „*Лелује се као длан од хартије, Плови, дематеријализује се*, (137) осећајући у сенци пожуде еротичне даме како његова револуционарна одлучност копни и како револуционарном задатку и идеји, потискујући савест, супротставља страст.

Он се налази у челичној мрежи опсене и нагона. И тада из њега говори писац-интелектуалац: „*Слободно не изигравај Фаустову Маргарету*”, (146) каже јунак Катарини и, у намоћи да савлада искушење, додаје „зар мислиш да ми подносимо одговорност ако нас оскрнави живот”. (141) У

судару носиоца принципа идеја, што би требало да буде Младен, и принципа страсти, што објективно јесте Катарина, побеђује принцип страсти који кроз јунакињу Филиповић образлаже уметношћу, односно Петафијевом песмом: „Ако си ти, девојко, пакао, грешићу само да се наша бића сједине”. Логика уметности као суштине живота постаје логика Катарининог понашања и изражена је као подвучено а не опште место њеног живота.

Победа логике страсти Младену се обзнањује као „ново стање” одређености, има „интимну формулу живота” и „микронски скривану способност по којој он зауставља време”, (139) иако сазнаје да њено биће израста из „нечисте крви”. Ако је Катаринино биће одређено пореклом „нечисте крви” и богатством, Младеново израста из беде косовских баруштина, одређено је угљеном јамом и бојом угљене прашине. Драму егзистенције, док га осваја Катаринина чулност, симболички изражава отац-просјак настрадалог рудара, Младеновог сапатника: „Парицу за ногу косовску, свету нашу парицу и парницу и границу и царицу и црквену водицу”. (141) Ритам нарицаљке над прошлошћу и стварношћу коју Младен носи а која се Катарине успутно дотиче, доминира у овој драмско-експресивној скици/сцени. Њено трагично раз/решење сугерише Филиповићев свет значаја именован као сакаћење косовско.

Младен је, иако надахнут револуционарним идејама и лектиром, целим бићем усађен у стварност косовске равнице. Љубав с Катарином која шири опојни мирис женствености, пресецају „његове широм отворене очи (које) колутају по страницама неке револуционарне књиге”. (144) Он одустаје од револуционарног задатка, јер схвата, увеличавајући снагом фантазије смисао и значај, да је љубав а не идеја сила која истински преображава људе. Из Мандићеве перспективе вође-идеолога, међутим, Младен не успева са себе да скине „прашину сензуалности”, као што ни одустајање од задатка није „свесно и предвиђено прихватио”. (153) „И схвативши да му је блиска и да је без ње дете које је на песку пустиње оставила велика и страсна жена, да затим бежи кроз монсунски вихор и испред гневних богова (...) замисли како га љуби у удубљење образа први пут брзо, кратко, као да кљује птица, а затим отвара уста и позива га у себе свим силама...” (159)

Због принципа љубави, иако несвесно, Младен постаје отпадник, лупа „теменом у недра озакоњене самоће”, не успева да савлада себе и „нема право да нешто доказује онима који су то постигли”, (159) односно не одговара захтевима вође камених принципа. Али, зато Катарина постаје одбрана од последица казне и „светли у овој ноћи за друге људе”. (167)

„Патња постоји само док (човек) има претензија и очекивања”, каже филистар Руди Фаркаш. С таквом патњом Танда трага за сином Младеном.

Откривајући душу наивца и патника, он тумара тамним Косовом док „бела-сају још једино градска минарета и пробадају нимбусе” а „низ падину брега спуштала се поворка с лешевима рудара”. (187) Трага Танда и, заборавивши на Бога, трпи као што увек трпе сви Косовци, да се Катарина „подсмева његовој тузи” док се он „једе као месец у свануће” (188) „Свет и Косово је живи мозаик у коме, ове ноћи, његов син није био плочица. Ишчупала га нека, Танди непозната сила”. (190) У Филиповићевом роману Косово као тамни вилајет, својим пејзажом и атмосфером духа постаје простор у којем Танда брижношћу за сина асоцира на Давичовог Жику Рановића и његову бригу за Мићом. У „Траговима” тако налазимо још један могући траг подстицаја а не утицаја који заслужује теоријско-критичко осветљавање. То је подстицај који обележава и објашњава *стваралачку климу или дух времена* у којем ствара Филиповић и у којем се развија српски роман.

Феномен подстицаја и додира или „идеја књижевног утицаја”, како је именује Клаудио Гиљен, као проблем упоредне књижевности и критике није тако једноставан како изгледа. Зато је код критичара парадоксална појава честог посезања за тврдњом да постоји чврст утицај писца-на-писца и дела-на-дело, односно да је утицај такав да један писац обликује стваралачку свест или психологију и технику стварања другог писца. Иако неспорна, идеја књижевног утицаја јесте врло комплексна ако се разматра као утицај једне нације на другу. Али, она није ништа мање комплексна ни када се разматра као феномен унутар остварења једне нације или жанра. Дакле, иако учестало указујемо на поље могућих утицаја или додира Филиповићевог романа са романима који су претходили „Траговима” на којима је почео са радом 1953. године, то није приступ који значи „серијално гледање на књижевност као на хронолошко низање појединачних дела и писаца,¹⁶ већ указивање на опрез и обавезу да се преиспита смисао и дубинска структура тог додира-утицаја-подстицаја. Јер, свака теорија утицаја подразумева извесно назревање, свесно или несвесно, природе стваралачког чина у уметности.¹⁷ Оно се, свакако, не исцрпљује појавношћу која изазива асоцијације или сличности слике, идеје или лика једног писца са сликама, идејама или ликом другог писца. Реч је о „широј мрежи зависности” и о *заједничким залихама вредности које откривају климу духа и друштвених околности*, у нашем случају, с обзиром на карактер Филиповићевог романа, и *суштину владајуће идеје у друштву и уметности, односно бити револуције која се ослањала на социјалистички реализам.*

16 Клаудио Гиљен: „Књижевност као систем”, „Нолит”, Београд, стр. 13.

17 Исто, стр. 25.

Филиповићев роман настаје из искуства *унакрсног оплођавања* које се уобличило у систем вредности и идеја. Тек из те перспективе могуће је оценити карактер утицаја и подстицаја, односно мотивско-структурних решења, примарне идеје романа, унутрашњу физиономију ликова и његово „суштинско или истакнуто својство” (И. Тен) које резултира из „преустројавања људског искуства у уметност”¹⁸ или из трансформисања истог у условима доминације једне уметничке теорије. И утицаји, ван сумње, омогућују Филиповићев роман, али их он превазилази — и то је оно што је његово *самосвојство*, односно доказ *раста знања*¹⁹ и стваралачког дијалога са претходницима и савременицима. То је утицај у којем је примарно сазнање да се *нешто* преносило из дела других романсијера у његов роман. Утицај је одређен, истакли смо, схематиком дела, при чему је очигледно да Филиповић није даром и умећем заостајао за романсијерима који су направили заокрет у развоју српскога романа о рату и револуцији.

Феномен утицаја/додира доказује и Младенов и Даутов однос према пушци. „Страсно испружише руке. Котрљање чаура најлепша мелодија на земљи. Благо за куповање слободе”. (195) Значењем то је слика какву у структури српског романа о рату и револуцији дају Михаило Лалић у „Свадби” у лику Тадије Чемеркића, а затим Добрица Ћосић и Бранко Ћопић у романима „Далеко је сунце” и „Пролом”.²⁰ Такву слику ствара и логички и схематски дух који обликује роман с идејом да нагласи један угао душе јунака и

18 Исто, стр. 34.

19 Тумачећи феномен естетике књижевног утицаја, Гиљен полази од тога да су „генетички подстицаји део пишчевог психичког искуства, док се текстуалне сличности тичу поретка књижевности” и да „утврђивати неки утицај значи давати вредносни суд а не мерити неку чињеницу”. Исто, стр. 39. и 42.

20 Филиповићев роман пружа више различитих доказа о утицајима, подстицајима и додирима са литературом: Достојевски, Островски, Гете, Робеспјер, Давичо, Ћосић, Лалић... „Деморализација је нешто као трула риба”, каже Филиповићев јунак, а Ћосићев говори о деморализацији као о „туберкулози душе”.

Тадија Чемеркић разуме само лепоту оружја и пушке су му „витке и лијепе да од њих ока не мож’ одвојити”. Сличан однос имају и Филиповићев јунаци Младен и Даут.

Трагове лектире и духа времена треба тражити у још неким чињеницама или сличностима. Давичов Мића је *вилин коњиц* а Филиповићев Младен *лептир*. Младен је Марта Шантићева „*гладна птица*”.

Индиректно одговарајући на тај феномен Филиповић каже експлицитно: „Заволео сам најпре (...) Максима Горког, Лондона, Шолохова, и ја то кажем”. Видети „Три питања Вуку Филиповићу”, „Јединство” (Приштина), 25. II 1957, стр. 7.

Чланови жирија су награђујући роман констатовали очигледно науковање „код Леонова и Ћосића”, иако је истина да ће се Филиповић тек посветити делу Леонида Леонова.

Радомир Ивановић мисли да је реч о утицају који се огледа у „општим одредницама више него у појединостима”.

смисла њихове борбе. То су јунаци који често одгонетају „отисак снова и замишљања” (198) и испољавају сложену душу у условима борбе машти тешко докучиве. Један такав исказ у низу сведочи, на пример, понорница Тандиних мисли (која из страха) исплови” (225).

И Тандин однос према Младену, у том светлу, мотивски је одређен односом Жике Рановића према Мићи. Иако рационално раскида с Младеном, Танда увиђа смисао синовљеве жртве која га покреће из стања *дандо-гробности* и она му трагањем осмишљава и испуњава живот.²¹ Он се, као и Жика, идентификује са синовљевом борбом и увиђа да „неспоразум потиче из истоветних схватања”. (223)

Трагајући за Младеном, чији су му трагови непознати, са слутњом да је побуна и његово дело, Танда иде за својом брезовом тојагом као *Eduard Sam* за својом звездом „сломљено лишће и стабљике необраног насељеничког кукуруза пратиле су Тандин траг као свеже избачена земља из крта”. (208) Поетика тла и завичаја се још једном јавља као креативна суштина пишевог поступка, односно његов циљ.

Дотле, Младен донкихотски савлађује бројне отпоре у себи и отпоре средине, јер не жели да умре сам.²² Ту идеју писац материјализује драмском формом и изражава је као јунаково кошмарно приближавање животу после атентата на Италијана Луиђија. „Хтео бих да будем жив (...) и где је шаржер пун звезда”, (220) као „глад за победом”. (231) Он је од оних људи који увек замрсе живот, има способност да не мисли „о ономе што је остало између трагова изјаловљено, покрадено и мртво као руке отрембешене у празнину”. (32) Пропали школац, шакал, антихрист, млади скот, незнабожац, атентатор, туђинац који носи опасност, како га виде и доживљавају сви са којима долази у додир или сукоб, Младен је јунак сложен и противуречан и спреман да напусти „храм лажне позлаћености и светлости маште, са мало страха од свих облика носталгије и реда који је ван и коме ће морати да се покорава или да га руши”. (108) То је лик којем је Филиповић, упркос свему, (утицајима, схематици, клими времена, теорији социјалистичког реализма дао људску меру, јунак с ногама антејским у косовској завичајној равници и очима и душом поетско-сензитивном упртом у косовско небо.

21 Жика Давичов је као и Филиповићев Танда човек из сенке и сав од бриге. „Жика је стајао у свом црном изношеном капуту, мален, сив, спечен, притиснут уз дрва, сав спљоштен „и као такав сведочи Мићину смрт. Видети Оскар Давичо; „Песма”, „Веселин Маслеша”, Сарајево, 1977, стр. 545.

22 „Сит сам твог донкихотизма”, (232) каже му Даут. Или, „знао је (Андрија) моју слабост и изабрао мефистофски начин да ме уништи, јер сам сметао његовом каријеризму”, (160) каже Младен.

Функција поетске слике. Уз способност да романом докучи драмско-емоционалне пејзаже људске душе и карактера, довођењем јунака у узроке и последице који их образлажу логиком уверљивости и сложене једноставности, Филиповић, независно од тога што се учестало појављује као романсијерска супериорна свест, „Траговима” показује способност за творбу поетских слика. Оне се у фактури реалистичког поступка приповедања и у условима учесталог испољавања свести о стварању дела јављају као *нека врста стваралачког супстрата који оплемењује структуру романа, усложњава значења и потврђује карактер и раскош пишчева талента.*

Широка је скала значења и разноврсна функција поетске слике у Филиповићевом роману. Слика како рањени Младен „препознаје цигле које извирују из отпалог креча као из ране” (18) одговара душевном и физичком стању јунака, као што сазнање „сви су ми, сви, окренули леђа” (23) уверљиво илуструје слика/представа космичке тишине (која) одаје, буди у њему нестрпљење”. (23) То је слика која појачава романескну уверљивост сукоба јунака са светом и функционализује пишчев поступак карактеризације јунака. У томе је и смисао чињенице, као и многе друге, реченицу „сви су ми, сви, окренули леђа” *подвлачи сам писац.*

Рељефна и сложена илустрација бола и осамљености, те слике су израз драме и психологије појединца и писцу постају полазиште за слике социјалног миљеа косовске средине и друштва, средство уопштавања или универзализације стања и процеса и укрштања индивидуалног и друштвеног. Рањени Младен из те перспективе „гледа високо и никог не види. Препустио се тако с апатијом и сагласношћу да га носи вода. *За жандармима се котрља прашњава и голотрба дечија гомила са колицима од тикве и парчадима сира и сунца.*” (27) Прецизнијег и сажетијег уметничког пресека психолошког и друштвеног стања ствари и односа не може бити. Филиповићева поетска косовска завичајна слика јесте и симболично лирска и експресивна истовремено. Само они који су правили колица од тикве, јер за другу играчку нису знали, босоноги са сиром у рукама, када су га имали, трчали за сунцем или снежним пахуљицама, јер им то нико отети није могао, могу разумети овај свет драге игре у оскудним тамним временима. Тај свет има пут који се одмотава, како песнички сликовито каже Филиповић, „као памучни конац у даљине” (29) и цвета из „магле детињства које с времена на време пламса” (63) у Младену.

Сличан поступак материјализације психологије и конфигурације душе писац примењује сликајући осећања Даута Махмутија. У тамници јунак мисли о „ономе што је остало између трагова изјаловљено, покрадено и мртво” и „повијен под притиском” осећа како „покривају га грудве мрака

као дроњци фереце и вранино перје”. (33) У једну слику увезана је психологија душе (грудве мрака) појединца и косовска средина из које јунак израста, и то из једног специфичног национално-религијског угла (фереца).

Тако израста из беде и оскудице, косовски човек у поетској слици и пројекцији Вука Филиповића остаје антејски везан за косовску земљу и каљугу, спреман да, по пројекцијама идеје револуције, одговори њеним захтевима. „Тамо где идемо човек се мери по степену његове оданости и воље. Нико не тражи лепотане”. (68) Његова је и „исконска тежња да се усади дубоко у ораницу и њене жилице и распукле семенке”. (34)

Поетска слика у „Траговима” као позадину увек има косовску равницу, свет, простор, логику мишљења живота и понашања”. Голеш је широк стог сена и заклања видик према прозрано плавим Шариним падинама”; (38) „између брестових грана, као са жртвеника, вијуга бели дим из циганских оцака. А возови далеко шаљу своје звиждуке по равници док она склапа очи у негодовању, равница плодна невеста чије фустане и облине мяса грабе насилнички просиоци и ножем цртају барутане и штабове по његовој кожи”; (74) „преко брега и ретке траве прелазе памучни отсјаји сунца. (...) Испод њих равница је била притиснута буљуцима облака, тамо се нису распознавали ни кречножути зидови и камене боје Муратовог тулбета”. (161)

Слике пејзажа су исходиште или уточиште у поступку Филиповићевог грађења романескног света; *од пејзажа почињу или пејзажом се окончавају створене драмске ситуације, односно реализује скала идеја романа на којој је примарна идеја устанка и поетика завичајног света и косовског тла*. На микро плану и та техника потврђује пишчеву свест која структурира роман, па слику не треба тумачити:

„Јутро на брегу засићено страхом, увелим дојкама облака, кукњавом рударских жена које носе поскурице, топлоту и сузе жице и дрских патролција. Кораком разбијене војске, сломљене кичме, спуштала се према баракама ноћна смена. Једино су источни планински венци обљубљени љубичастим сунцем. „Расково” и читава равница косовака, заогрнута кошуљом влаге и трпљења...” (172/3)

Слика човекова страха врх је Филиповићеве технике сликања ломова у души јунака у борби за слободу и социјалну правду. Страхом је уоквирана драма Младенових родитеља Танде и Венке, која мужевљевим хапшењем остаје „поред свог ланеног ткања косовског”: (229) „Зар да те сад одведу? (...) Венкин страх лепио се за њега и испунио га. Кроз очи, кроз поре, кроз уши, испод ноката увукао се њен страх”. (224) Сликом страха окончава се драма

песме дандогроба као основни мотив романа: „Испод ноката, у њему гребе страх и гарави цврчак”. (226)

Дар обликовања песничке слике, према томе, у роману, и то у функцији дубинског вишедимензионалног сликања косовског човека мученика и завичаја, писац ће јаче испољити у роману „Стрма обала”, који потврђује његов креативни раст.

Функција и структура песме. Осим поетске слике у којој је лирски концентрат Филиповићевог стила, за тумачење и разумевање „Трагова” битно је и одређење функције и структуре песама. Косовска песма „Стојана мома бразду копа” симболичко је инспиративно језгро из којег писац полази и у које смешта фокус идеја романа. Баладична и трагична песма јесте услов креативној енергији писца да мотивише борбу и да јој дубоки трајни сми-сао. Њоме је одређен менталитет косовског човека, његова ноћ и дан до гроба и пут браздом као кругом по мукама, кроз историју, до смрти. Бразда у песми даје смер и пут писцу и јунацима и може бити мера идентификације са светом детињства и поетиком тла косовског. Језичко-мелодична и звуков-на суштина песме зато јавља се као кохезиона сила значења романа и оквир из којег зраче његове идеје.

Ако је језички фокус косовске песме у речи „дан до пладне”, онда је језички фокус македонске песме у уздаху „оф, леле”. Македонски рудари су певали: „Оф, леле, леле либе, ле-е, срцето ми го, цанум, изгоре-ее”. (52) Симболиком и звуком, а у роману и графичким изразом, песма дочарава печалну рациновску тугу живота без љубави и радости. У рудник пристигли да би зарадили за пут у Америку, Македонци ту остављају кости без знака и обележја. Њихова песма је жал за живот без живота. Према томе, порука обе песме у естетском и идејно-социјалном смислу је идентична.

Трећа песма у роману, међутим, по значењу одступа од претходних. Уметничка а не народна, она афирмише као примарну покретачку снагу чувствено биће човеково. Уместо опевавања чежње она испоручује захтев да се чежња испуни. Петефијева песма, која постаје лозинка Катарининог по-нашања, супротставља се идеји и постаје узрок Младеновог пораза као схе-матизовано датог револуционара. „Ако си ти, девојко, пакао, грешићу само да се наша бића сједине”. (139) Овде није реч о колективном већ о индиви-дуалном духу, духу који долази из друге средине и са другачијим односом према поретку у стварности. Поруком песме Филиповић прави *отклон* пре-ма схематизованом полазишту романа. То је креативни чин који заслужује пуну пажњу и високо вредновање.

Мотивацијски логички, продубљујући смисао и разлоге сукоба из-међу две народне песме и Петефијеве песме, у функцији карактеризације

јунака и усложњавања приче и структуре романа, јавља се и косовска песма: „Мој невене шестопере, да л' ти змије корен гризу?" (142) Она показује како писац енергију и симболику уоквирену народним језиком и искуством користи као романескну аргументацију за мотивацију Младеновог поступка.

Да се рат и револуционарне идеје најчешће сукобљавају и са човековом чувственом суштином, потврђује функционализација четврте песме у роману. Романтични дух песме коју пева Андрија: „Кад би звезде знале/ кад би звезде знале/ ко долином шеће..." (171) није у функцији подизања борбеног морала или револуционарног заноса већ у функцији указивања на смисленост другог живота, оног који признаје и призива Катарина, оног којим руши Младена.

Духом њој слична је песма коју у предсмртном часу пева Луићи: „Стао сам под дрво, обишао сам мора сва..." (210) Она упућује на дух пустолова, путника и путовања као један од дубљих смислова живота.

И најзад, песма која затвара роман по духу јесте револуционарно-социјална: „Нас седам момака/ пошли смо из мрака/ оставили дом и сиромаштво". Иако би по логици мотивације романа она морала да зрачи најјаче, то овде очигледно није случај. Револуционарна, социјална и ангажована, она настаје по логици теорије социјалистичког реализма и на свој начин сведочи о књижевно-културној клими у којој настаје роман. Тај слој романа је данас најлакше препознатљив и слој са најмање уметнички уверљивим вредностима.

Анализа „Трагова" у појединостима и у целини открива схематско полазиште писца, али и остварену структуру романа и његов крај којим је направљен *отклон* од традиције и, независно од утицаја и узора, потврђен *раст знања* и нови успон српског романа. Апсолутно неконвенционалан крај Филиповићевог романа (Младен не одлази с рударима говори о створеном проблематичном или негативном јунаку и о проблематизовању јунака у механизму рата и револуције које су започели Ћосић и Лалић. Ако је Ћосићево „Далеко је сунце" поставило питање: шта се стреља у Гвоздену?, тражећи од свих да буду судије,²³ Филиповић оставља отвореним питање: да ли је Младена требало укључити у одред?

Награда „Траговима" била је и прва оцена вредности. Данас се, такође, може изрећи оцена да је то роман који има место у низу српских романа с темом рата, јер је у њему Филиповић потврдио дар, рад и умеће и у свему био на лествици вредности заједно са оним писцима који су отворили пут ка поетско-психолошком моделу романа као услову да се укључи у европске вредности.

23 Прва варијанта наслова романа Добрице Ћосића „Далеко је сунце" била је „Буди судија".

МИР ДЕТСТВА И ПОЭТИКА ОТЕЧЕСТВА В РОМАНЕ ВУКА ФИЛИППОВИЧА „СЛЕДЫ”

В работе освещается мир детства и поэтика отечества в романе „Следы”. Речь идет о проблематичном подходе и микроанализу текстов, в которых раскрываются феномены поэтической картины, функции внутреннего диалога, функции песен и структуры романовского связного говора и функции сознания о произведении искусств.

Конечное заключение таково, что Вук Филиппович своим романом, если его рассматривать исторически, был на уровне лучших писателей своего времени.

ИСТОРИЈА

ПРОСВЕТНО-КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ У СТАРОЈ СРБИЈИ ОД БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА ДО 1912.

Одлуком великих сила на Берлинском конгресу, који је трајао од 13. јуна до 13. јула 1878. године, Аустро-Угарска је добила право да окупира турске провинције Босну и Херцеговину, а Македонија, Косово, Метохија и Новопазарски санџак из Старе Србије остали су и даље у поседу Турске. По члану 25. Резолуције Берлинског конгреса Аустро-Угарска је добила право да у западном делу новопазарског санџака држи војне гарнизоне.

Окупација Босне и Херцеговине коју је извршила Аустро-Угарска и њени гарнизони у западном делу Новопазарског санџака приморали су Турску да спроведе нову управну поделу у Старој Србији. Новопазарски санџак је већ 1879. године издвојен из Босанског вилајета, а формиран је Косовски вилајет са седиштем у Приштини. Извесне управне реформе у Старој Србији биле су спровођене још неколико пута. Косовски вилајет, чије је седиште 1888. године премештено из Приштине у Скопље, имао је почетком XX века шест санџака: Пљеваљски, Новопазарски (Сјенички), Приштински, Пећки, Призренски и Скопски. Санџаци су се делили на казе (срезове).¹

Национални састав становништва Србије после Берлинског конгреса постао је сложенији. Наиме, у новим пограничним крајевима и поред масовног иселавања остало је нешто муслиманског (арбанашког и турског), јеврејског и бугарског становништва. Њихов број је тешко одредити зато што су пограничне зоне између Србије и Турске, те Србије и Бугарске, представљале колебљив етнички и популациони појас.

Српско становништво у Косовском вилајету било је пресећано и укрштано арбанашким и муслиманским становништвом које се, после Ве-

1 Б. Ђ. Нушић, „Косово“, Нови Сад 1902, стр. 35.

лике сеобе Срба под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем 1690. године, спустило са албанских гудура и населило пределе Старе Србије. После ове и других сеоба српског становништва, остало је неукрштених и непомешаних неколико мањих целина са компактним српским становништвом, као што су Лапље Село, Преоце, Чаглавица, Грачаница, Гуштерица, Добротин, Ливађе, Липљан, Скуланево, Лепина, Радево, Батусе, Бресје, Угљаре, Доња Брњица, Кузмин, некад Племетина, Бабин Мост и Софалија, Прилужје и друга села. Услед бурне историјске прошлости кроз које су пролазиле области Косовског вилајета, српско становништво у тим областима било је захваћено непрекидним иселавањима и насељавањима, што је трајало од продора Турака у ове области Старе Србије, тако да у појединим областима Старе Србије нема српског становништва које је ту живело у средњем веку.

Због тешких аграрних односа, зулума и насиља које је чинило верски фанатизовано арбанашко и муслиманско становништво, па и немоћи турских државних власти да их заштити, Срби су били приморани да се селе у Србију. На пример, у раздобљу од 1880. до 1900. године са Косова и Метохије и суседних области иселило се више од 60.000 лица у Србију. Сматра се да из Старе Србије и Македоније у раздобљу од 1876. до 1912. године иселило око 400.000 лица у Србију.² Услед бекства Срба чифчија, остале су агинске и беговске земље необрађене, па се дешавало да аге и бегови дођу на границу Србије и моле избеглице да се врате на поседе. На земљу избеглих Срба са Косова и Метохије, а и делова Македоније, насељавани су Арбанаси, па је у тим областима повећаван њихов број.

У том, а и у каснијем периоду, Срби су у појединим селима живели издвојено, а у неким измешано са арбанашким и муслиманским становништвом. Веће концентрације српског живља (већа села почетком XX века бројале су преко 70 кућа. У варошима су Срби такође живели најчешће у посебним махалама које су биле бројне. У сачуваним списковима српских домова са краја XIX века у Старој Србији, северно од Шар-планине, које је сачинио наш познати научник светског гласа др Јован Цвијић, а делимично објавио Иван Косанчић 1912. године, стоји: „Укупан број српских домова северно од Шар-планине износио је 26.342, од којих је по варошима било 3.968, а у селима 22.347 домова”.³

Према турској салнами (годишњи алманах) за Косовски вилајет из 1894, у Приштинском санџаку било је 67.465 становника Срба, у Пећком

2 П. Орловић, „Питање о Старој Србији”, Београд 1901.

3 И. Косанчић, „Новопазарски санџак”, Београд 1912.

14.752, у Новопазарском (Сјеничком) 14.200 (за Пљеваљски нема података). Према списку рашко-призренског митрополита из 1900. године, у појединим косовским варошима било је у Приштини 531, у Вучитрну 210, Урошевцу (новонасталом граду) 38, Липљану 100, Гњилану 407 српских кућа. У Пећи (граду) 1907. је било 500, у Пећкој и Ђаковичкој кази по 1.200 кућа са по 10.000 житеља. Наведени подаци говоре о томе да је ово подручје било етнички скоро чисто српско. Арбанаси су се у каснијем периоду, а и у најкасније време, у разним мутним и неизвесним политичким и другим приликама све више досељавали и настањивали на овим просторима.⁴

ЕКОНОМСКО-ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ

Аграрни односи у Турској били су засновани на феудалној основи. Срби сељаци у огромној већини били су чифчије, што значи да нису имали своју земљу. Она је била власништво ага и бегова, који су били муслимани Турци и Арбанаси или неки други. Чифчија је био дужан да обрађује земљу и испуњава обавезе према земљопоседнику у турској држави. Наредбом Порте из 1859. године, аграрни односи су донекле побољшани. Зајамчено је да чифчија може остати на земљи коју обрађује и утврђене су дажбине. Ова наредба после 1878. године није се уопште примењивала у неким областима. Аграрни односи су посебно били тешки на Косову и Метохији, а нарочито у равничарским деловима Косова, као што је косовско Широко поље, где су Срби готово без изузетака били чифчије. У неким крајевима Приштинског санцака и Гњиланској кази вршен је необично снажан притисак на српско становништво чифлук-сахибијским обавезама (враћањем на преживеле чифлук-сахибијске односе из ранијег периода). Турске месне власти у вилајету, као представници феудалног друштва, нису показивале вољу за заштиту српског становништва, нити су биле у стању да то учине. У претежном броју случајева, власти су се благонаклоно или незаинтересовано односиле према извршиоцима насиља, а понекад је између њих постојала прећутна сарадња. Анархија је из дана у дан све више владала, нарочито, у Приштинском санцаку, и преносила се у остале крајеве.

Од краја XIX века, аге и бегови су терали у појединим крајевима своје чифчије са земље коју су обрађивале и давали је другим чифчијама на обраду, са циљем да чифчије држе у што већој потчињености и зависности. Услед тешких услова живота и лошег поступања појединих ага и бегова,

⁴ Исто.

чифчије су често напуштале поједине замљопоседнике и одлазиле код других. Истовремено се одвијао лагани процес у вези са откупом земљишта; чифчије су откупљивале земљу и постајале њени власници.⁵

Откупљивање земљишта од стране чифчија вршено је и на подручју Косовског вилајета, конкретно у Приштинском санцаку, на потесу Широког поља косовског. Чифчије из села Преоца код Приштине, откупљивале су земљу од земљопоседника Јашар-паше који је живео у Приштини. О овоме своје сећање казивао је сада пок. Никола Лекић (1877-1959), старешина познате велике породичне задруге Лекић из села Преоца, која је пре Другог светског рата бројала 27 чланова. Он је казивао да је шира фамилија Матојчића такође из села Преоца, коју данас чине Лекићи, Филићи и Костићи, откупила од свог аге Јашар-паше приличну површину чифчијског земљишта у поменутом потесу Широког поља косовског, званог „Змијарнице”. Они од тада ово земљиште називају „своја земља”, а исто се у Катастарском уреду у Приштини и данас води као „своја земља”, јер је ово земљиште после откупа, постало права својина чланова поменутих ужих фамилија. То земљиште је после ослобођења 1945. године, разним аграрним реформама, одузето од двеју имућнијих фамилија Лекићи и Филићи, а задњих година, после распада СФРЈ, оно је поново враћено.

Тешком положају и обесправљености српског народа у Старој Србији много су доприносиле арнаутске (арбанашке) и муслиманске избеглице (мухацири) из оних крајева који су одлуком Берлинског конгреса припојени Србији и Црној Гори, као и из окупираних Босне и Херцеговине. Арбанаси (мухацири) из Топлице и јужних делова Србије су углавном насељавани на Косову, а муслимани из Црне Горе и из Босне и Херцеговине по Новопазарском (Сјеничком) санцаку. Све до балканских ратова 1912. године, из БиХ је текао непрекидан процес усељавања муслимана. Турске власти су насељавањем мухацира водиле одређену политику; њихов циљ је био да разбију густа српска села и да преко мухацира имају што јаснији увид у намере и настојања Срба. Стварањем ланца мухацирских насеља, турске власти су настојале да потпуно одвоје српске целине једну од друге, а све заједно од Србије и Црне Горе.

Турска држава није уопште поклањала пажњу развијању и јачању економске моћи сељаштва у Старој Србији, већ је на сељаке товарила велике државне порезе, а аге и бегови су им товарили и разне друге дажбине. Турској, која је све више и дубље тонула у привредну и финансијску кризу и све више била растрзана класним, верским и националним супротностима,

5 Б. Нушић, наведено дело, стр. 54.

био је потребан новац. Стога је држава 1903. године повећала старе порезе и увела нове. Аге и бегови у појединим деловима Старе Србије су опет почели да повећавају дажбине чифчијама; те су разни порези и начин наплате чинили живот чифчија и слободних сељака крајње тешким. Главни државни порез био је десетина, тј. десети део од свега што земља роди. Десетина је у почетку узимана у натури, а од XX века је углавном процењивана у новцу. Процену колико који обвезник треба да плати вршиле су турске комисије, а трошкове процене сносили су сељаци. Порез је даван под закуп, а закупци су узимали уговорени проценат. Аге и бегови нису плаћале уговорени проценат, него су за њих плаћале чифчије, као и целокупну десетину. Закупци пореза често су злоупотребљавали своју улогу, па су од сељака узимали више и мимо редоследа како је то било регулисано државним прописима.⁶

Порез на ситну стоку и пчеле (танзимат) плаћали су сви власници стоке. Он је у XIX веку износио 60 пара по грлу ситне стоке, у XX веку је повећан на 80 пара, а затим на 100 пара по грлу. Порез на зграде плаћали су и грађани који су имали своје куће. Порез на школе (меариф) плаћали су само сељаци, а порез на личност плаћа се за свако лице од његовог рођења до смрти; он је у XX веку износио 5 гроша по особи, а затим 12 гроша. Срби нису узимани у турску војску, али су зато били обавезни да плаћају низамију (војницу). На почетку XX века војница је износила од 37 до 40 гроша, а имућнији Срби су били обавезни да плаћају по једну турску лиру; Од 1905. године повећана је војница на 50 гроша. Од плаћања војнице били су ослобођени инвалиди, најсиромашнији, деца без родитеља и свештеници. Било је и других пореза, као они на крупну стоку (говеда, коње), порез на трговину и занате, затим на сечу шуме, саобраћај, судство, цубру и у корист избеглица (мухацира)⁷.

У сеоској општини (јафти) није било никакве администрације; кмет (коцобаша) имао је свој печат за оно што је требало да потврди. Варошка општина је наплаћивала и кантарину (кантар) на пијаци и трошарину на све производе изнесене на пијацу. Грађани и сељаци су плаћали и разне државне таксе⁸.

У градовима је било Срба трговаца, занатлија, учених људи и људи других занимања. У косовско-метохијским градовима у XIX веку налазио се већи или највећи део трговине и заната у рукама Срба. Срби су обављали

6 И. Косанчић, нав. дело, стр. 60-67.

7 Ђ. Пејовић, „Политика Црне Горе у Затарју и Горњем Полимљу 1878. — 1912.” Титоград 1973., стр. 61-64.

8 Б. Нушић, нав. дело, стр. 57; и Ђ. Пејовић, исто, стр. 70-74.

скоро све занате, а било их је, по једном попису с почетка XX века, 22 заната. Од доласка мухаџира, Србима је било забрањено да се баве појединим занатима које су турске власти одредиле да буду под контролом државе; такви су били пушкарски, берберски, кантарски, кожарски и други⁹.

Трговина градова Старе Србије одвијала се до Берлинског конгреса највише са Скадром, приморским градовима у Боки и Далмацији, а у мањој мери је била усмерена према Београду и Сарајеву, особито са Косова и Метохије. Стање се потпуно изменило после Берлинског конгреса и изградње железничке пруге од Солуна, преко Скопља до Кос. Митровице (1873.). Тада се готово сва трговина окренула према Косовској Митровици, која сада добија у значају и нагло се развија. Између појединих места, трговина се развијала караванима, изграђени су колски путеви којима су се могла кретати кола са коњском вучом. Неки српски трговци, поготову из косовских вароши одржавали су трговачке везе са Босном и Србијом. Из Србије су увожени штофови из параћинске фабрике, брашно бољег квалитета, пиво, ракија и друга роба¹⁰. На тржишту Старе Србије појавила се индустријска роба из Европе, што се поразно одразило на занатство, посебно на Косову, преко кога је пролазила железничка пруга. Немајући капитал за проширење делатности, занатлије нису више радиле за тржиште, него само за најужи круг поручилаца.

Поједини српски трговци су учествовали и у органима власти и тако штитили свој економски положај. Они су слабо плаћено и подмитљиво турско чиновништво држали у зависности митом, а оно им је помагало у обављању послова и обезбеђивало им сигурност. Трговци су почели да удружују капитал и да предузимају обимније послове, а почетком XX века оснивају се банке и штедионице. У њима су имали свој новац и акције, али су се могли и задуживати¹¹.

Према Старој Србији су убрзо после Париског мира 1856. године поједине европске силе усмериле своју пажњу. Она је, све до коначног ослобођења од турске власти у Балканском рату 1912. године, била полигон политичко-пропагандног рата великих сила, које су настојале да на том подручју учврсте свој економски и политички положај како би могле постићи коначни циљ. За подручје Старе Србије прва се почела интересовати Русија; она је 1866. године отворила конзулат у Призрену¹², који је имао велики значај за српски народ, јер је био једина установа од које су могли

9 Б. Нушић, навед. дело, стр. 60-61.

10 Б. Нушић, нав. дела 61-63. страна.

11 Исто, стр. 93.

12 „Историја српског народа”, књига VI — 1, Београд 1983., стр. 275.

Срби да затраже помоћ. У свим случајевима када је било потребно, руски конзул је посредовао преко руске амбасаде у Цариграду. Конзул је лично посредовао у појединим хитним случајевима не очекујући да то учини дипломатским путем. У заштити Срба нарочито се истицао руски конзул Иван Јастребов, који је у Призрену био конзул у два маха (1870 — 1876. и 1879 — 1888.) и који је претходно радио у руском конзулату у Скадру.

Одмах после уласка у Новопазарски санџак, Аустро-Угарска је заузела отворен противсрпски курс и оштро се сукобила са руском политиком у Косовском вилајету. Своју политику у Косовском вилајету је спроводила из своја три одредишта: из Пљеваља где се налазила команда аустроугарских окупационих трупа за део Новопазарског санџака, где се налазила конзуларна испостава¹³. Аустроугарски конзули у Скопљу и Призрену усмерили су своју целокупну делатност на јачање аустроугарског продора у Косовски вилајет и на снажно сузбијање свега онога што је на путу њихових замисли. Они су својим радом сузбијали и животне интересе српског народа, а у раду су били веома дрски, о чему сведоче многа документа. У спровођењу своје политике Аустро-Угарска се ослањала на католичко свештенство, појединце утицајне људе из редова муслимана и Арбанаса, аге, бегове, трговце, занатлије и бројне агенте.

Заинтересована за покрет код Арбанаса, а да би са лица места пратила покрет и његове односе према турским властима, Енглеска је 1878. године отворила конзулат у Призрену у време када је Лига преузела власт¹⁴.

Што се тиче Србије и Црне Горе, за њих је Стара Србија била од великог значаја; у ствари, она је за њих била питање њихове будућности. Стога су многи српски водећи људи, политичари, јавни и научни радници указивали на то да српско национално питање неће имати никаквих резултата уколико Срби не утврде свој положај у Новопазарском санџаку и на Косову и Метохији, што се и данас очито показало тачним.

ЦРКВЕНО-ШКОЛСКЕ ОПШТИНЕ

Црквено питање у то време спадало је међу најважнија питања српског народа у Турској. Његово решење зависило је од Порте и Цариградске патријаршије, а извесне утицаје су имале и поједине европске државе. Пошто је црква у Турској имала обележје националног, то је борба да се

13 В. Стојанчевић, „Прилике у западној половини Кос. вил.“ ИЧ, XII и XIII (1961 — 1962.), стр. 289.

14 Ј. Вилас, „Српске школе на Косову“, Приштина 1970., 29-34.

уместо грчких митрополита доведу Срби имала велики политички и просветни значај. То питање је покренуто и у његово решавање је учествовала српска влада зато што је преко цркве и свештенства настојала да појача политичко-пропагандни рад међу српским и македонским народом. Српска влада Милутина Гарашанина, једног од значајних политичара тадање Србије, покренула је 80-тих година XIX века преговоре за споразум о постављању Србина за митрополита у Призрену за рашко-призренску, а затим у Скопљу за скопску митрополију. Ово се истиче стога што су митрополити Грци гушили српска осећања, продавали парохије на лицитацији, продавали свештеничке и монашке чинове и за новац разводили бракове. Било је трзавица и око писма и језика у школама и богослужењима.

Питање материјалног обезбеђења црквених институција било је решено тако што је свако српско домаћинство било обавезно да за рашко-призренску митрополију плаћа порез, тј. мирију (владичине паре). Висина пореза није била устаљена, па је изгледа била различита у разним деловима митрополије. Ипак је прикупљено доста овог новца, па је митрополија могла да интервенише у неопходним случајевима око отварања школа, подизања школских зграда, школовања и плаћања учитеља и добротворним сврхама.

Захваљујући тим околностима, поред школа у манастирима и црквама, српске школе су се брзо шириле по градовима, а нешто касније и по селима, и постајале световне, са учитељима који су били световна лица. Ове школе су отварале црквено-школске општине, а биле су одраз развоја српског грађанског друштва. Црквено-школске општине сада воде бригу о школама, покрећу иницијативу за отварање нових школа и материјално их помажу. Постојећи учитељски кадар примао је плату од цркве. У Призрену је постојао завештајни фонд, а у Пећи један добротворни фонд, преко којих су обезбеђивана извесна средства за рад школа¹⁵. Осим у Призрену, Пећи и Ђаковици, од 1886. године, отворене су школе и у Приштини, Грачаници, Липљану, Неродимљу, Гуштерици, Прилужју, Добротину, Гњилану, Вучитрну, Митровици и другим местима. Према исказима Јована Ристића, познатог српског државника у Старој Србији, у новоослобођеној Јужној Србији и Македонији је радила 61 школа. На Косову и Метохији поред наведених, постојале су још школе у Мећерзи на Копаонику (Вучитрска каза), Ораховцу, Средачкој жупи и Великој Хочи¹⁶.

15 Дипломски архив ССИП, III, фас. за 1800 — 1889., док. бр. 145.

16 Исто.

У наведеном раздобљу, упоредо са ширењем основних школа по селима Старе Србије, приступило се и отварању продужних грађанских школа. Таква школа је радила у Призрену 1867. године под руководством Милана Новчића и Илије Ставрића¹⁷. Оснивање ових школа била је последица привредног развитка и успона ових крајева крајем XIX века. Услед развитка неких заната, а посебно трговине, основна школа није била довољна за спремање кадрова, које захтева савремена трговина. У овом раздобљу, после великих тешкоћа и упорних настојања конзула Бранислава Нушића, отворена је 1894. године продужна школа – гимназија у Приштини (нижа)¹⁸. Овакве школе су нешто раније отворане у Вучитрну и Гњилану, да би затим на основу Закона о средњим школама у Србији из 1898. године биле претворене у грађанске школе, а постојале су у Приштини, Призрену, Гњилану, Урошевцу и Пећи¹⁹. У Призрену је од 1898. године радила женска школа, а у неким местима започеле су са радом и школе за одрасле²⁰. У Пљевљима је нижа гимназија отворена 1901. године на заузимање тамошњих Срба, митрополита, као и српске и црногорске владе²¹.

Од средњих школа у Старој Србији, од 1871. године радила је у Призрену Богословија о чијем раду, значају и улози постоји знатна литература. Учитељски кадар у првим редовним школама био је претежно из Србије, Војводине и других наших крајева. Најпознатији су били Никола Муслин у Призрену, Милан Д. Ковачевић у Приштини, Сава Дечанац и Милан Поповић у Пећи²².

У Македонији је стање било најтеже, јер је у њој превагу добио Бугарски егзархат који је основан 1870. године. Услед српско-турских ратова, српски учитељи у Македонији морали су да се повуку у Србију и затворе српске школе. Раније везе српских присталица у Македонији са Србијом биле су прекинуте. Већину црквено-школских општина, које су до 1876. године примале помоћ од српске владе преко Одбора за школе и учитеље у Старој Србији, постепено је преузео Егзархат. Почетком 80-тих година, страхујући од Турака, само је неколико учитеља из Македоније успоставило

17 Ј. Хаџи-Васиљевић, „Просветне и политичке прилике у јужним српским областима”, Београд 1928. 141.

18 Ђ. Микић, „Ширење српских школа на Косову крајем XIX века и отварање Ниже гимназије у Приштини”, Обележје 1972., бр. 5, 124.

19 Ј. К. Ђилас, „Српске школе у Косову од 1856. до 1912. године”, Приштина, стр. 71-99.

20 Исто.

21 И. Лапушина, „Педесет година пљеваљске гимназије”.

22 Ј. К. Ђилас, нав. дело, стр. 71-99.

везу са српском владом у нади да ће од ње добити помоћ. То су били неколицина учитеља из северне и северозападне Македоније, чије су општине и надаље признавале Цариградску патријаршију. Тако је тетовски учитељ Стојан Аћимовић, некадашњи српски питомац сваке године у току 1880 – 84. године ишао у Београд да прима помоћ. Учитељ у Галичнику С. Поповић био је 1884. године у Призрену код Петра Костића управника Богословије, исто тако да прими помоћ²³. Српска влада у вези овог проблема у Македонији све до 1885. године није ништа предузимала.

После Српско-Бугарског рата, код Срба у Турској наступило је ново стање; школе су отварање на све стране, зидане су нове школске зграде, довођени су нови и способни учитељи. Међутим, најтежи проблем су биле школске књиге, а Петар Костић је испред Старе Србије и српских присталица у Македонији боравио у Цариграду безмало годину дана²⁴. Њиховим заузимањем од турских власти је добијена дозвола да се књиге српске школе штампају у Цариграду. Велику улогу у културном и просветном подизању Срба у Турској имала су многа просветна друштва и родољубива удружења, а посебно се истакло „Друштво Свети Сава” основано 1886. године²⁵. Те године је потписана привремена конзуларна конвенција између Србије и Турске на основу које је Србија 1886. године отворила конзулате у Скопљу и Солуну, а 1888. у Битољу и 1889. године у Приштини, а покушано је да се оснују конзулати у Призрену и Пљевљима, али се у томе није успело²⁶. Сада су се о издржавању и делатностима школе бринули конзулати, док је Министарство иностраних послова од школске 1889/90. године почело да плаћа учитеље. Конзул Бранислав Нушић из Приштине је већ 1893. године имао утисак да су школе у Старој Србији радиле под нормалним условима да је рад у њима добио правилан ток и да су деловале без посебних тешкоћа. Учитељи више нису били пропагатори који су у народу подржавали идеју о школи као пропагандној установи, него су постали стални државни службеници. Па ипак, Нушић је сматрао да школско питање у Старој Србији није коначно решено. Истицао је да се раније и сама жеља о отварању школа одржавала добровољном дисциплином, а сада када је та жеља остварена, потребно је да се дисциплина и рад заведе законом, па је стога предлагао да се такав закон изради у Министарству, или да га он изради, што је министар прихватио²⁷. Две године касније, Приштинска општина је укинула звање

23 „Историја српског народа”, Београд 1983, стр. 206.

24 Исто, стр. 279.

25 Ђ. Микић, „Делатнос Друштва Св. Саве на Косову (1886 – 1912.)”, „Наша прошлост”, Краљево 1975, стр. 61-87.

26 Ј. М. Јовановић, „Јужна Србија од краја VIII века до ослобођења”, Београд 1941, стр. 76.

старатеља и образовала Школски одбор који је управљао школским пословима и школским финансијама — фондом; фонд је управо тада био основан од прилога српског грађанства. Исте године су и српске црквено-школске општине уређене тако да су постале тела конзулата, а основане су и школске касе и сиротињски фондови²⁸.

Док се у Старој Србији развој српских школа одвијао до краја 80-тих година у складу са потребама житеља и њихових привредних могућности, дотле су српске присталице у Македонији имале велике тешкоће. Због деловања бугарске и грчке пропаганде преко Бугарског егзархата и Цариградске патријаршије, српска влада је била приморана да усредсреди пажњу на ову покрајину (Македонију). Носиоци српске активности у Македонији били су српски колонисти у македонским градовима, печалбари у Србији и други. Српски конзули су имали сву власт; и они су одабирали младе Македонце за питомце, што се радило и у Старој Србији са мањим интензитетом, и слали их на школовање у Србији. Македонци су се школовали и у Богословији у Призрену и у српским гимназијама у Скопљу, Солуну и Цариграду. Српска културно-просветна делатност у Македонији није се после 1885. године видно одразила оснивањем српских црквених општина. Прва српска црквена општина у македонском делу Косовског вилајета основана је 1890. године у Скопљу²⁹. Пошто патријаршија није признавала ову црквену општину, као ни турска власт, она је радила као школски одбор попут оних у Србији³⁰.

Српске гимназије у Скопљу, Солуну и Битољу похађали су ученици из Старе Србије. Срби у Старој Србији нису имали такмаце на културно-просветном плану, док су у Македонији са већим интензитетом радиле Бугарска и Грчка, па и Румунија, тако да је Србија била принуђена да улаже више напора и пажње раду у делу Македоније који је припадао Битољском вилајету, ван Старе Србије.

У домену културно-просветних прилика код Срба у Турској значајно место је имало оправљање цркава и манастира, а од друге половине XIX века оправке су биле интензивне; за све то време помоћ из Србије је била знатна. Године 1881. требало је да се обнови манастир Дечани, па је у том циљу било прикупљено 3.000 дуката у Србији, али турска власт није издала дозволу да се то учини³¹. Крајем 80-тих година била је видљива делатност на оправци Пећке патријаршије. Ову акцију је 1887. године подупирао српски посланик

27 Дипломатски архив ССИП, ППО, Приштина 30. VIII 1893, бр. 122.

28 Дипломатски архив ССИП, ППО, Приштина, маја 1895, бр. 231.

29 Историја српског народа, Београд 1983, стр. 289.

30 Исто.

31 Дипломатски архив ССИП, ППО, Београд 1. VIII 1897, бр. 122.

Стојан Новаковић у Цариграду, преко богатих Грка, али без већег успеха; такође је молио и Патријаршију да се митрополиту Мелентију у Призрену наложи да изда дозволу за оправку овог манастира. Новаковић је, управо у Цариграду сазнао да је сам митрополит (који је био против отварања српских школа) био против оправке Пећке патријаршије, а то је сазнао од пећког грађанина Јеврема Станисављевића кујунџије, који се на султанов захтев бавио кујунџијским занатом на двору, и који му је рекао да би било добро да у Цариград дође Софроније, старешина Пећке патријаршије и да он замоли за ферман (дозволу)³². Када је Porta на Новаковићево посредовање коначно дала дозволу за оправку, помоћу из Србије од 8.000 динара и 10.000 динара Српског архијерејског синода, ови манастири су оправљени³³.

Упоредо са настојањем да се оправа српски манастири, особље манастира, и уопште Срби, имали су велике непријатности и невоље. Арнаути (Шиптари) око Дечана су се потукли око манастирског земљишта, па је у манастиру било преметачине, због чега је архимандрит побегао у Црну Гору, а отуда га је турски посланик преко Солуна поново вратио у манастир и слично.

Српски конзули су се исто тако заузимали и за оправку српских споменика у Старој Србији. Када је Слободан Јовановић као изасланик Министарства иностраних послова Србије боравио на Косову 1894. године конзул Б. Нушић га је одвео на остатке цркве Самодреже на њиви уз воденицу неког Адема Арнаутина. Нушић је предложио да се та њива откупи и да се остаци цркве предају некоме на чување. Исто тако Нушић је јануара 1895. године започео припреме да се оправи манастир Грачаница и затражио од владе да се за ту сврху обезбеди 2.000 динара с обзиром на то да му раније није давана помоћ; он је тада ставио управу над Грачаницом под надлежност Конзулата³⁴.

Познато је да је црква имала важну улогу у духовном и друштвеном животу овдашњих хришћана у Турској. Мада је од укидања Пећке патријаршије била под влашћу Васељенске патријаршије и њених епископа, Српска православна црква је имала значајну историјску улогу у очувању и развијању националне свести српског народа. Пошто је црква код хришћана у Турској била и обележје нације и у раздобљу националног буђења и доцније у народноослободилачком покрету, Срби су у Турској, током борбе за национално-политичко ослобођење, улагали велике напоре да се уместо

32 Исто, Цариград 1. септембар 1887, вр. 837.

33 Исто, Приштина 24. јуни 1894, бр. 139.

34 Дипломатски архив ССИП, ППО, Приштина, 1. III 1895, бр. 538.

грчких епископа поставе епископи Срби. Делатност Срба у Старој Србији у вези са црквом и црквеном организацијом текла је упоредо са радом у области школа и просвете.

Срби у Турској, активирајући се у области културно-просветне делатности, да би нормализовали стање настало после 1878. године почели су да размишљају о томе да се на епископску столицу доведе Србин. То је био наставак живе активности из 70-их година (1874.) за обнову Пећке патријаршије као одговор на стварање Бугарског егзархата. У противречним односима који су владали између хришћанских нетурских народа, иза Грка је стајала Васељенска патријаршија, иза егзархата Бугарски егзархат, док Срби нису имали законску заштиту, а пут културно-просветне еманципације је водио преко митрополита који су били Грци. Они су понекад излазили у сусрет српским захтевима, али једино ако нису добијали супротна наређења од грчке пропаганде. Мада су Срби имали своје школе, оне пред турским властима нису вођене као српске, него као хришћанске. Њихово признавање је зависило од митрополита Мелентија у Призрену, који се недобронамерно односио према српским школама и учитељима. Срби су на сваки начин настојали да га придобију за њихову ствар, па и митом што им је донекле и успевало. Великим настојањима, и служећи се разним методама, српских школа у Старој Србији је било довољно и њиховим отварањем до 1893. године била је завршена прва етапа српске национално-просветне делатности. Грчки митрополити су на сваки начин кочили српски национални покрет, па је Мелентија као Грка требало сменити, тим пре, што је услед њихове немарности покушано 1895. године да се у Митровици оснује католичка епархија, мада је у Митровици било мало католика³⁵.

Везано за ово, Срби у Старој Србији, иза којих је стајала званична Србија, тражили су да се уместо Мелентија постави епископ Србин, а такође да Срби буду митрополити у Призрену, Скопљу, Велесу, Дебру, Битољу и Охриду под условом да су завршили богословију, или богословски факултет, да су турски држављани и да нису компромитовани код турских власти. Турске власти су се противиле оваквим српским жељама. Убрзо после боравка Краља Александра у Цариграду 1894. године представници у Старој Србији су добили упутства да пажљиво надзиру расположење српског становништва и да ће од њиховог позитивног расположења зависити остваривање ове српске замисли. Истовремено је саопштено да ће Porta остати при начелу да ће у словенским земљама постављати Грке. Међутим, борба про-

35 Исто као под претходним наводом 37.

тиву Грка митрополита се у свим крајевима настањеним Србима распламсавала. Пошто се није могло ништа постићи преко митрополита Мелентија, косовски Срби су тражили од Србије да настоји да успостави Пећку патријаршију која би имала улогу сличну оној коју је имао Бугарски егзархат. Око овога су се водили дуги спорови у које се умешала и Аустро-Угарска. На крају, после оштрог иступања представника приштинских Срба, у Цариграду је јануара 1896. године, патријарх изјавио: „Ако у Призрену не буде постављен владика Србин, народ ће га вратити и неће га признати”³⁶. Немајући излаза, Патријаршија је у фебруару 1896. године поставила за митрополита у Призрену архимандрита Дионисија³⁷.

Када је Дионисије постао митрополит у Призрену, почео је да отвара школе позивајући се на патријаршијске привилегије; међутим, Турци нису били навикнути на то, па су вршили притисак на учитељски кадар. После једне учитељске афере у Куманову и на Косову, турске власти су почеле да траже нарочите услове за рад школа, а од учитеља сведоцбе, али су неке школе отваране на стари начин. Циљ турских власти је био да онемогући даљи развој српских школа. Због оваквих догађаја са школама и учитељима, у Приштини и Митровици средином 1901. године, дошло је до сукоба између тадашњег митрополита Нићифора и приштинског муташерифа. Сукоб се поновио и у септембру, па је митрополит то приписао утицају аустроугарског конзулата у Скопљу. У ствари Порта се независно од српског питања већ одавно трудила да ограничи привилегије Васељенске патријаршије које је она добијала још од 1453. године од султана освајача Цариграда³⁸. Сада, 1907. године, Турска је своје држање према српским школама правдала пред Патријаршијом тиме да су се Срби приликом захтева да се за митрополита у Призрену изабере Србин одрекли привилегија и пристали да школе припадну под надлежност турских власти³⁹. То је изазвало сукоб између Патријаршије и Порте. Овакви и слични сукоби су се и даље настављали све дотле, док нису српско школско питање и митрополитске повластице изашле из оквира односа митрополита и турских власти (Порте и Патријаршије) и пале у надлежност српске дипломатије и Порте⁴⁰.

36 Архив Србије, П. О. 32 / 34, Пирот 13 јануара 1896.

37 Исто.

38 Дипломатски архив ССИП, ППО, Цариград 6. III 906. бр. 89.

39 Исто, ППО Цариград 6. VI 1907, бр. 2934.

40 Исто, ППО Приштина, 1. I 1908, бр. 136.

ПРИЛИКЕ ПОД МЛАДОТУРЦИМА

У лето 1908. године извршен је у Турској револуционарни преврат, разбијен је стари државни апарат, а 24. јула образована је младотурска влада. Враћен је на снагу Устав из 1876. године којим је проглашена једнакост свих народности и вера у Турској, слобода штампе, школовања, збора и договора и др. Помиловани су сви политички кривци. Долазак младотурака на власт изазвао је врло живу делатност српских маса у Старој Србији, које су хтеле да се организују и да уз помоћ Устава дођу до политичких, националних, културних и економских права.

Развој српског ослободилачког и национално-политичког покрета, се после неуспеха устаничке акције у тзв. источној кризи одвијао преко црквено-школске и привредне еманципације и оружане-револуционарне организације. Са завођењем младотурске уставности, српски покрет је почео да користи парламентарна средства у друштвено-политичком организовању и раду. Од тренутка када се Устав вратио у Турску, ситуација се развијала у корист Срба. У Скопљу је 23. августа 1908. године одржана конференција представника Срба из три вилајета. На конференцији је било 25 делегата међу којима митрополити рашко-призренски и скопски. Делегати су 25. августа издали проглас за све Србе у Турској, којим их обавештавају о Уставу, о новом стању и о потреби да се оснују политичке организације које ће одговарати новим условима⁴¹.

Балканске државе су са неповерењем примиле преврат у Турској. У Београду се сматрало да би младотурски успех у сређивању прилика у Турској значио негацију стремљења поробљених народа и балканских држава. Опрезност је била условљена и тиме што се није ништа знало о држању Европе према догађајима у Турској, као и због тога што се у почетку није знало са колико озбиљности делују турски револуционари. Пошто је у Старој Србији распуштена комитска организација, требало је створити нову организацију која би била легална и која би одговарала насталим приликама. Оснивање народне организације покренули су сами младотурци, па су у Скопљу, а потом у Битољу потражили десетак представника за Вилајетски међународни одбор. С друге стране је Живојин Балугџић, српски конзул у Скопљу, пожуривао стварање народне организације српског народа у Турској под младотурцима у облику политичке странке чији би представи-

41 Б. Храбак, „Османлијско царство младотурака у Србији 1908 — 1912; Симпозијум „Сеоки дани Срет. Вуксановића“, Пријепоље 1976. год., 324.

ци ступили у преговоре са Цариградским младотурским комитетом у Солуну, и који би заступали и представљали интересе српског народа.

Први организовани облик новог српског удруживања била је Српска демократска лига која је основана у Скопљу⁴². У раду је учествовало више десетина делегата, а међу њима су преовладали грађански интелектуалци (гимназијски професори, управитељи школа, учитељи и други). На конференцији је постављен основ Лиге чије је извршно тело био Централни извршни одбор од десет чланова, а председник је био Богдан Раденковић, вођа раније четничке организације. Лига је признавала да се одржи Турско Царство, а требало је да делује на просветном и привредном напретку Срба у Турској и то законским путем, преко парламента. За средиште рада одређено је Скопље, које је по географским и националним аспирацијама одређено да послужи као место одакле ће се покретати сав рад на буђењу и организовању српства у Старој Србији. Тиме је постигнута и веза између Косова и осталих делова Старе Србије и Македоније, која је била неопходна, јер су права српском и македонском живљу увек оспоравали фактички господари ових крајева. Организација је као своје основно начело истакла политички, привредни и просветни развој Срба у Турској.

Основу рада Централног одбора чинили су: прво, дејствовање да се добије општа амнестија за све политичке кривце; друго, признање српске нације; треће, расправа о свим спорним питањима у вези са црквом и школом у Македонији; четврто, наредба турским властима у рашко-призренској епархији да се обнове односи који су прекинути са тамошњим митрополи-том и да престане хајка коју је против њега повео Хилми-паша, а да се у погледу његових црквено-школских привилегија врате и друга његова основна права. У противном претити нередима.

Рад Централног одбора кретао се у неколико праваца: да се од Централног младотурског комитета извуче што већи број посланичких места; да се разрађивањем политичког, просветног и економског програма стварно организује српство и да се извуче што више користи за српски народ. У дужност Централног одбора спадала је израда организационе мреже новостворене организације. Правилником Лиге предвиђено је стварање нижих одбора: вилајетски (за косовски, битољски, солунски и скадарски вилајет), окружни (за Призрен, Пећ, Приштину, Нову Варош, Пљевљу и Сјеницу), док су окружни одбори у Тетову и Гостивару непосредно подређени Централном одбору у Скопљу. Централни одбор је био овлашћен да представља Српску лигу пред Младотурском партијом. Нешто касније основан је Вила-

42 Исто, 325.

јетски одбор за Скопље од седам чланова; председник је био професор Јован Ћирковић, а секретар др Јанићије Димитријевић. Исти број чланова имао је и одбор у Битољу и Вилајетски одбор у Солуну чији је председник био Милан Чемерикић. У Битољу и Солуну били су отворени српски клубови који су имали једини задатак да саслушају младотурске одборе⁴³.

Рад организације српских одбора на Косову почео је у августу 1908. године. Најпре је у Приштини сазван збор виђених српских грађана ради образовања привременог окружног одбора. На збору су Стојан Зафировић и сајција Јован Тонић, изасланици вароши Приштине, изнели потребу за организовањем што је у Скопљу већ било учињено. На збору су прочитани правила и манифест, народ је то прихватио и одмах приступио избору лица за окружни одбор. У одбор су изабрани свештеник Апостол Поповић — председник, обућар Живко Дебељковић — потпредседник, ћакон и учитељ Петар Лазић — секретар, а за чланове Јован Тонић, Пота Ванчетовић, Трајко Костић и Стојан Бојковић, сви из Приштине⁴⁴. Одбор је одмах по свом конституисању предузео мере за организовање Приштинског санџака и општинских одбора у Приштинској кази. У Вучитрн и Митровицу је упућен Стојан Зафировић да образује те одборе. У Вучитрну је претходно сазван збор грађана на којем је основан срески одбор (одбор казе), а у њега су ушли Милан Топаловић, Живко Фртуновић, Димитрије Парлић, Светозар Грбановић и учитељ Ђорђе Јокић⁴⁵. Овај одбор је требало да предузме потребне кораке ради образовања општинских пододбора у својој кази (срезу). У Митровици је срески одбор образован још пре доласка изасланика из Приштине. У одбору су били свештеник Анђелко Нешић, Арсеније Ћирић, Милутин Стерђевић, Мита Маринковић (Цинцар), Ристо Голубовић, Орде Карга (Бугарин) и учитељ Лазар Васић⁴⁶. У вези образовања среског одбора у Новом Пазару, Гњилану и Урошевцу, Окружни одбор је упутио окружницу намесницима, свештеницима и управитељима школа у тим варошима са упутствима да образују одборе. Било је извесних потешкоћа око организације села која су растурена и удаљена од појединих просветних, црквених и школских средина, па су организовани по парохијама свештеника. На овим начелима је изведена српска организација и у другим крајевима.

43 Ђ. Микић, „Младотурски парламентарни избори 1908”, 164.

44 Дипломатски архив ССИП, ППО, Приштина 25. VI 1908, 858.

45 Ђ. Микић, „Страначко-политичка кретања међу Србима у Турској крајем XIX и почетком XX века”, „Зборник Филозофског факултета у Приштини”, 1976, 182.

46 Ђ. Микић, „Српска опозиција у Косовском вилајету око листа „Глас народа”, Зборник радова Фил. фак. Приштина.

Младотурске власти које су се после неуспеха контрареволуције у Цариграду у априлу 1909. године када је коначно збачен султан Абдул Хамид све више ослањале на старе феудалне слојеве и присталице старог режима и са њима правили нагодбе, сада су запоставили добробит хришћанских народа. У Приштини, Гњилану и другим местима хапшени су учитељи и чланови црквено-школских општина, а неки су и убијани. Тако је на превару из Лапљег Села одведен према Гњилану и на путу убијен први учитељ Основне школе у Лапљем селу Станко Димитријевић, родом из Ливађа⁴⁷. И у Санџаку је и даље био на снази противсрпски став, и Косовски вилајет је и даље тражио оверу диплома српских учитеља у рашко-призренској митрополији. Разочарење Срба у младотурски режим посебно је ојачало после анексионе кризе око Босне, мада расположење није било велико ни у току младотурске револуције. Однос Српске странке (Српске демократске лиге) према извршном преврату је, без обзира на формално понашање Срба, био скептичан, да се не каже непријатељски. Хришћанска пропаганда предочавала је Србима да је слом турске владавине близу и да сваки догађај који може да одгоди тај тренутак, макар био за Србе од велике моменталне предности, изгледа као национална трегедија. Стога су они очекивали велика превирања у Турској.

Сагледавајући како Турска неминовно хрли у пропаст, новонастале политичке народне организације припремале су терен да својим слободним државама привуку што већи део територија кад дође коначни слом турске власти. У изнетим приликама и противречним односима, сарадња о којој је напред било речи, није ни могла бити већа него што јесте. Српска јавност је очекивала догађаје који ће довести до распада турске власти на Балкану.

Заморени робовањем, Срби су се посебно у раздобљу младотурског режима, а и раније, почели раслојавати по питању унутрашње политике. Наиме, упоредо са економским јачањем српског грађанског сталежа одвијао се и процес њиховог класног диференцирања и бржег образовања грађанске класе, што је довело до политичког раслојавања. Мада у Старој Србији није било политичких странака због турског апсолутистичког уређења, ипак је унутар организација и установа нетурских народа било различитих политичких струјања. Они су у српској чаршији настајали и под утицајем страначко-политичког живота Србије који су у Турску уносили ђаци школовани у Србији и српски дипломатски службеници. Поред утицаја буржоаских странака, прилично се осећало присуство социјалдемократије и њених ор-

47 Ђ. Микић, „Однос Србије према учешћу отоманских Срба у турским парламентарним изборима”, Обележја 3, 1967.

ганизација. Од 1910. до 1912. године, под утицајем народног радничког покрета у Србији, основане су прве социјалистичке организације у Старој Србији. Носиоци нових идеја били су занатлије, ситни трговци и напредни грађани. Први социјалистички покрет основан је у Призрену 1895. године, а после тога су покренуте сличне акције у Гњилану, Вучитрну, Митровици, Приштини и неким другим местима⁴⁸. Када је заведен парламентаризам у Турској, међу Србима је ојачала подвојеност и чак опозиција према званичном раду, коју су стварале опозиционе странке Србије. Младотурска партија није зауставила дугогодишњу друштвено-економску и политичку кризу у којој се нашло Турско Царство ни када је завела парламентаризам. Услед тога је већ у јесен 1910. год. нагло изгубила поверење јавности, а у следећој години је дошло до парламентарне кризе и образовања опозиционих група у Цариградском парламенту. Да не би дошло до пада режима, Младотурци су користећи уставне одредбе расписали превремене изборе 18. јануара 1912. године и то прилично исфорсирано⁴⁹. И овог пута, као и 1908. године и из истих разлога, Срби су се у изборима определили за владајућу Младотурску партију. Српска изборна политичка активност и изборни успех и овог пута, били су подређени интересима у Македонији, где је и даље требало јачати национално-политички престиж у односу на Стару Србију, посебно у Санџаку. Српска дипломатија се постарала да српски кандидати буду национално свесни људи, а не турске удворице. Стога је посланичка листа кандидата била састављена већ првог дана по распуштању парламента.

Када се после неуспелог покушаја контрареволуције у Цариграду у априлу 1909. године учврстио на власти, младотурски покрет није мењао свој однос према српском народу у Турској у односу на претходни режим. Као националистичка организација, покрет је настојао да отоманизује бројне народности у Турској, па се сурово окупио на националне и културне особености појединих народа и гушио их. Нови турски властодршци задржали су све раније особине — шовинизам је основна црта младотурског програма. Младотурци су посебно настојали да српске основне школе ставе под свој надзор, школе су проглашене за приватне, па су као такве спадале под турски закон, а њихови учитељи и наставници су морали да своја сведочанства потврде код турских власти. Косовски валија је у фебруару 1909. године наложио свим мутасерифима (окружним начелницима) да од

48 М. Николић, „Револуционарни покрет на Косову и Метохији 1895 — 1912, Приштина 1962, стр. 14-190.

49 Исто.

учитеља траже дипломе. Међутим, црквено-школске општине су се упорно одупирале тим захтевима и позивале су се на уставне одредбе и на Закон из 1876. године, по којима су добили привилегије, а које и даље имају пуну законску снагу јер нису замењене.

У току 1910. године настала су велика кретања и у вези са тзв. учитељским питањем, односно решавањем њиховог материјалног положаја. Због учитеља је у фебруару 1910. године издана и резолуција у Призрену, а на учитељском збору у марту т. г. донесена су правила Обласног учитељског удружења, док је у Скопљу била изабрана Главна управа Савеза учитељског удружења. Нешто касније је донесена „Учитељска уредбе“, која је била предмет оштре критике⁵⁰.

Чињени су и други покушаји са обе стране, тако су турске власти у Новом Пазару (Стара Србија) у децембру 1909. године донеле одлуку да се у кази (срезу) отвори седам српских школа и у ту сврху одреди 26 хиљада гроша⁵¹. Срби су одбили понуду. Пошто су Срби остали упорни, турске власти су у пролеће 1910. године донеле одлуку да затворе школе на целој територији рашко-призренске митрополије. Према познатим подацима та одлука је саопштена 22. маја. Око овог питања рашко-призренски митрополит Нићифор је дошао у сукоб са српском владом у Београду, која је заступала становиште да се од учитеља ипак траже дипломе, како би се школе отварале. На посредовање српске, црногорске и руске дипломатије, Турска је пристала да се школе отварају, али под условом да учитељи и наставници подносе своје дипломе на оверу код турске власти. На то је српска влада преко својих конзула у Приштини и Скопљу и другим каналима затражила од црквено-школске општине да поступе по турском захтеву. Пошто је митрополит Нићифор остао упоран у томе да се дипломе не подносе турским властима на оверу, то је српска влада организовала Србе у Турској против митрополита. Због тога је између митрополита Нићифора и конзула Ракића избио жучан сукоб 1910. године. Они су у почетку имали заједничка гледишта у готово свим питањима, али су се њихови односи погоршали када је митрополит бранећи своје привилегије заоштрио односе са турском влашћу, услед чега су престале да раде многе школе. Митрополит је по свом нахођењу вршио распоред учитеља и наређивао им да отварају запечаћене школе. Учитеље је касније суд осудио на по три месеца затвора, па је српска влада тражила да митрополит Нићифор поднесе оставку на свој положај,

50 Ј. К. Ђилас, наведено дело, стр. 24.

51 Исто.

што је и учинио почетком 1911. године⁵². Почетком исте године учитељи и наставници Срби почели су да подносе дипломе на оверу, па су и школе биле поново отворане.

Питање избора наследника рашко-призренског митрополита Нићифора текло је упоредо са праламентарним изборима у Турској. Српска влада је била неодлучна при одређивању кандидата за новог митрополита. Као кандидат се најпре појавио Гаврило Дожић из Црне Горе за кога је Цариградска патријаршија издала одобрење. Касније се у Београду одустало од овог кандидата, па је подржан избор Богдана Раденковића који се у међувремену замонашио. Два кандидата за митрополита поделили су народ и јавност у рашко-призренској епархији, а посебно јавне раднике: свештенике, учитеље, наставнике и народне прваке. Народну борбу су прихватила и два српска листа у Скопљу „Вардар” и „Глас народа”; први је био за Раденковића, а други за Дожића. Борба двеју група је била особито жучна у Приштини, где се десила чак и туча у цркви два архијерејска намесника Апостола Поповића као Раденковићевог присталице и Јосипа Спасића као Дожићевог. Уз Дожића је стајала и Црна Гора и српска опозициона штампа. Ово питање је остало нерешено услед почетка балканских ратова.

У турско време, када су друштвено-политичке прилике у Старој Србији биле врло тешке и неповољне за ма какво деловање Срба, српске школе су биле једна од најјачих институција која је утицала на буђење националне свести код Срба. Ту леже и разлози што су турске власти затезале око отварања српских школа, па су у то време, у једном периоду, манипулисале Цариградском патријаршијом која је била под грчким утицајем. Она је са турском владом водила гркофилску политику окрћ отварања српских школа као носиоца буђења националне свести код Срба. Буђење националне свести код Срба преко школа спроводило се преко наставних програма које су успешно реализовали учитељи и наставници Срби — одане патриоте Србије. У свему овоме значајан допринос је дала, као што и ових дана чини, матица Србија. Што су српске школе у Турској значиле за Србе види се по речима министра спољних послова Србије који је истицао: „... Задатак који имају школе као просветне установе у турском царству није истоветан са задатком у Краљевини... Оне су у Србији само просветне установе које служе искључиво народној просвети, док у Турској проницањем српске просвете хоће да се пробуди, а тамо где је пробужена ојача српска национална свест и створе погодности које ће обезбедити успех завештеној идеји српског племена уједињењу. Према овом задатку одређиван је задатак учитеља и настав-

52 Исто наведено дело, стр. 26.

ника који не само да морају да буду добри просветни радници, него и добри агитатори српских идеја”⁵³.

У времену од Берлинског конгреса 1878. до балканских ратова 1912. и 1913. године. Стара Србија је још увек роптала под неописиво тешким петовековним турским ропством и азијатским мраком. Самостална и суверена Краљевина Србија, не одрекавши се својих обавеза и дуга према још увек поробљеном делу српског народа у Старој Србији, чини напоре да помогне све његове помаке ка ослобођењу, просвећивању и извлачењу из мрака и тлачења. Иако још увек и сама нејака и материјално недовољно обезбеђена, слободна Србија пружа српском народу у неослобођеним крајевима свестрану материјалну, дипломатску и сваку другу помоћ и буди и развија скоро заборављену националну свест која је вековима гушена грубим и уништавајућим турским туторством и зулумима. Слала је своје учитеље и професоре у ове крајеве иако је и она оскудевала у њима, обезбеђивала их је учбеницима, платама и другим школским и животним потрепштинама и стварала им могућност да несметано делују и постижу резултате заједно са људима из ових крајева.

Балкански ратови затекли су народноослободилачке тежње српског народа Старе Србије у пуном замаху, као и настојање српских владајућих кругова да коначно униште вишевековни турски феудализам и ропство Старосрбијанаца и уједно прошире своје национално тржиште и да пресеку све комбинације тада супротстављених блокова сила. Аустро-Угарска и Немачка су, ту и тамо, штитиле интересе пропадајућег Турског Царства када су били уперени против Срба, ради својих интереса, и деловале су за рачун клонуле Турске. Од великих сила оне су биле с једне стране, а на другој страни била је велика Руска Царевина, која је у првом плану имала своје интересе, па онда интересе Срба који су радили на слабењу у подривању Турског Царства са којим је Русија била у сталном сукобу. Две остале велике европске силе које су учествовале на Берлинском конгресу су Француска и Енглеска које су, зависно од ситуације, тежиле да своје интересе прошире на Исток и подржавале су, час једну час другу страну, зависно од тога која им страна више иде на руку у остваривању њихових интереса.

У таквој атмосфери младотурски режим који је био на власти, после укидања строг турског феудалног режима, почео је да се служи његовим преживелим методама у држању у покорности поробљених и још неослобођених народа, што је довело до врхунца незадовољства Срба у Старој Србији, јер су обећања остала празна. Стога они, у заједници са матицом

53 Дипломатски архив ССИП, ППО, Приштина 8. децембар 1907. година, бр. 1974.

Србијом и Црном Гором и суседним земљама Бугарском и Грчком, у оквиру Балканског савеза, крећу у коначно разрачунавање са клонулом и растрзаном унутрашњим сукобима Турском царвином, што је крунисано успехом. Стара Србија је коначно ослобођена турског ропства после вишевековног робовања.

Стање је на Косову и Метохији после ослобођења знатно измењено и Старосрбијанци су кренули новим културно-просветним, економским и другим путевима просперитета.

LES CIRCONSTANCES RELATIVES À L'ÉDUCATION ET À LA CULTURE DE LA VIEILLE-SERBIE DEPUIS LE CONGRÈS DE BERLIN JUSQU' À 1912

Les circonstances relatives à l'éducation et à la culture des Serbes en Vieille-Serbie sous les Turcs étaient particulièrement difficiles, d'une part, à cause de la position générale de l'enseignement et de la culture en Turquie féodale et, d'autre part, à cause de la position assujettie du peuple serbe. Le Congrès de Berlin et ses décisions ont y apporté une amélioration évidente, de sorte que le développement des écoles serbes fut accéléré, mais en même temps les résistances à ce développement jusqu'à 1912 restèrent très fortes. Malgré tout, l'initiative du peuple auto-organisé et l'aide à la Serbie apportèrent de très fructueux résultats au développement de l'instruction publique et au réveil de la conscience nationale serbe.

Bien que fondé sur les cadres connus de l'histoire du développement de l'éducation et de la culture en Vieille-Serbie jusqu' à 1912, cet article nous révèle des faits historiographiques inconnus, et, par conséquent, apporte une valable contribution à l'étude de ce thème.

ИСЛАМСКИ МИСТИЦИЗАМ НА НАШЕМ ТЛУ

Ширење османске империје на просторима Балкана пратило је и распростирање исламске вере и исламског мистицизма, чији су дервишки редови постепеним укорјењавањем у новим срединама, сходно своме учењу, привлачили одређене друштвене категорије, еснафе или сталеже, а њихова обредна места, текије или завије одомаћиле су се истовремено кад и цамије као установе званичног ислама.

У различитим периодима свог постојања дервишки редови били су више од пуког проповедања одређеног верског учења и преданости индивидуалном духовном прочишћењу, заузимајући видно место у политичком животу Османског царства, што је на нашем тлу посебно било приметно за време турских освајања.

Многи наративни извори помињу улогу дервиша у храбрењу војске у тзв. светом рату, у коме су они активно учествовали и као борци. У једном опису похода Сулејмана Величанственог (1520 — 1566.) на Београд стоји: „Са војском су ишли многи дервиши и дуги фанатици са задатком да Турке подстичу на храброст и пожртвовање”¹.

Познато је, на пример, да су мевлевије учествовале у збацивању с престола султана Абдулазиза (1861 — 1876.) и помогле долазак на престо Абдулхамида II (1876 — 1909), а султан Мехмед Решад (1909 — 1918.) и сам је био припадник овог реда. Меламије су, такође, узеле активно учешће и у Младотурској револуцији, а крајем XVI века од стране званичних турских власти дошло је до прогона хамзевија пошто је њихов утицај сматран опасним по постојећи поредак. Њима се приписује и убиство Мехмед паше

1 Г. Елезовић, Г. Шкриванић, Ратна прошлост Београда, Београд, 1954, 67..

Соколовића, који је заједно са својом женом, принцезом Есмехан, био следбеник халветија.

На значај проучавања дервишких тариката код нас први је указао Глигорије Елезовић, констатујући: „И наша усмена литература, као и многе етнолошке студије добиће праву вредност тек када буде дошло до озбиљнијег и дубљег проучавања муслиманске пенетрације, која је најчешће долазила у облику легенди, прича, фантастичних оријенталних слика и сл. Текије које су биле за неколико ступњева интересантније од дамија, представљале су неку врсту специјалних школа за одрасле у којима су разне секте, у основи муслиманске, имале и нарочите обреде, јавне и тајне, као и једну врло разгранату апокрифну књижевност, која се после од уста до уста ширила и деловала неоспорно и ван муслиманских кругова, на простодушно и примитивно хришћанско становништво”².

Без строго утврђене доктрине ислама као државне религије, дервишки редови били су пријемчивији у тзв. неверничкој средини и захваљујући томе имали су значајан удео у исламизацији ових области, тим већи што су били отворени за утицаје хришћанства, предхришћанска веровања, народне обичаје и култове локалног живља. Истовремено, рађале су се нове легенде и сујеверја базирани на приповестима о чудотворним моћима појединих дервиша које су њихове сени задржавале и након биолошке смрти, што је текије и турбета у њима чинило местима ходичашћа припадника различитих вера и националности.

Говорећи о халветијској текији у Гњилану, Кадри Халими помиње како се хришћани крсте кад улазе у њу³.

У нашој етнографској литератури има више примера који указују на међусобне утицаје хришћанства и ислама. Навешћемо неке из капиталног дела Тихомира Ђорђевића *Наш народни живот*, у којем поглавље насловљено „Неколика турбета и легенде о њима” заузима позамашан простор. Један од најупечатљивијих односи се на гроб Иса Дедеа у Приштини: „Овом турбету долази многи свет, и муслимани и хришћани, те се моли Богу, нарочито кад има какву невољу и чини прилоге. Муслимани долазе суботом преко дана, а хришћани на Лазареву суботу пред вече до дубоко у ноћ... Хришћани доносе и чисто хришћанске предмете: кандила од метала на којима је рељефно израђено Распеће Христово или Света Богородица са Христом, иконице са ликовима Светог Николе, Светог Аранђела или Светог

2 Г. Елезовић, *Дервишки редови муслимански*, Скопље 1925, 1-2.

3 К. Халими, *Дервишки редови и њихова култна места на Косову и Метохији*, Гласник Музеја Косова и Метохије, 2, Приштина 1957, 202.

Саве, пешкире на којима су извезени крстови. На једном великом лепом комаду црвене чохе видео сам лепо извезен крст а испод њега извезен запис: „На дар од Даринке Богићевић из Косовске Митровице“⁴.

За рифаијску текију у Митровици Тихомир Ђорђевић између осталог каже. „Овој текији доводе болеснике у свако време и муслимани и хришћани те леже на Фејзулаховом гробу, моле се Богу и пале свеће, муслимани лојане а хришћани воштане“⁵, а за турбе извесног Имер Бабе, које се налази на путу за село Лесковац и Љубичево, идући из Призрена, стоји да га једнако поштују и Срби и Турци и Цигани и Арбанаси и да се на њему скупљају о светом Јовану, светом Илији и за Ђурђевдан⁶.

Видљивом печату хришћанства и предхришћанских обреда и веровања на исламски мистицизам, поготово следбенике бекташијског тариката, турски истраживач Оцак Јашар Ахмед посветио је посебну монографију⁷.

„Као велики феудални вакуфи, текије су имале великог утицаја код народа. Имале су велике поседе, велике површине земље и другог имања. У њима су била некада коначишта за разне намернике и путнике. Храна се давала бесплатно. О великим светковинама нарочито је сиромашни свет ишао тамо да се храни. Текије су имале и културни утицај... Посигурно се зна да су многи мотиви у нашем фолклору, народним приповеткама и песмама пореклом са оријента а доспели су код нас баш преко дервиша“⁸. У великом броју до сада објављених и познатих завештајних повеља којима су богати и угледни муслимани своја покретна и непокретна добра путем задужбинских објеката остављали будућим генерацијама налазимо потврду изнете констатације К. Халимија, а често се дешавало да једно лице у ту сврху изгради и џамију и текију и остави имање, чији приходи треба да буде равномерно дељен за издржавање обеју богомоља. Но, без обзира коликим је богатством једна текија располагала, једно од основних начела дервиша јесте начело личног сиромаштва, због чега су политичка струјања, која су неретко постојала у историји дервишких тариката, у извесној мери садржавала тежње за социјалном правдом, што их је, природно, чинило привлачним за углавном сиромашне народне масе, док је у основи пантеи-

4 И. Ђорђевић, Наш народни живот, VIII, Београд 1933, 43.

5 Исто, 41.

6 Исто, X, Београд 1934, 73-74.

7 Ocak, J. A., Bektasi Menakibnamelerinde Islam Öncesi inanç Motifleri, Istanbul 1983.

8 К. Халими, Дервишки редови и њихова култна места..., 203.

стички став нужно наводио дервише на толерантност према немуслиманима, како је добро приметио Hans Johan Kisling⁹.

Код Леополда Ранкеа наишли смо на податак да је Целал паша, који је у јесен 1820. године постављен за валију Босне, будући припадник бекташијског реда, имао обичај да се преоденут умеша међу народ, па је тако чак улазио и у цркве. Због тога је био задобио поверење и поштовање и међу хришћанима¹⁰.

Званичним декретом у Турској је 1925. године забрањен рад текија, а у извесним областима које су се раније налазиле у склопу Османског царства након његовог слома и ослобађања ових крајева, што из разлога емиграције муслиманског становништва у Турску а што због ставова новоуспостављених власти, дервишка братства већином престају са радом. Таква је била судбина и тариката у средњој Србији и Славонији.

Међутим, на Косову и Метохији и у Македонији одржали су се и данас, као и у Босни и Херцеговини, где је деловање дервишких редова забрањено законом 1952. године. Један од разлога њиховог опстанка, упркос околностима које су угрожавале деловање текија, као што су, на пример, била ратна пустошења за време балканских и првог и другог светског рата, јесте прилагодљивост дервиша и способност сналажења у неповољним условима. Познато је да су се обреди када нису могли бити вршени у текији обављали у приватним кућама, најчешће у кући шејха.

У свом прилогу *The Contemporary Situation of Mystic Orders* др А. Поповић наводи да данас у Босни и Херцеговини, на Космету и у Македонији делује девет муслиманских мистичких редова — халветије, садије, рифаије, кадирије, накшибендије, меламије, бекташије, синаније и шазилије. Овај редослед дат је на основу њихове актуалне заступљености и броју текија¹¹. У истом чланку изнет је податак да је према извештају из 1976. године само на подручју Косова и Метохије регистровано 67 текија, а према писању часописа „ХУ” у Југославији је 1978. године број дервиша био већи од 50.000. Међутим, према неким другим тврдњама оволики број поклоника мистичког ислама присутан је само на Косову и Метохији.

Излишно је говорити колико нам је, поготово у актуалном тренутку, потребно добро познавање ислама и његове духовности у свим варијететима манифестовања на просторима некадашње и данашње Југославије, укључујући и његову мистичку компоненту, о чијој оргнизованој присутности

9 Д. Тапасковић, И. Шоп, Суфизам, Београд 1981, 123-124.

10 L. Ranke, *Serbien und die Türkei in XIX jah.* Leipzig 1897, 295.

11 Alexandre Popovic, *Les derviches Balkaniques Hier et Aujourd'hui*, Istanbul 1994, 19.

довољно говори податак да је 1974. године основан Савез исламских дервишких редова Алијје — СИДРА, са седиштем у Призрену, које је започело издавање свог органа под насловом „ХУ”. Ова организација четири године касније променила је назив у ЗИДРА — Заједница дервишких редова Алијје у СФРЈ а лист „ХУ” постаје њен орган.

Исламски мистицизам још увек је недовољно истражено поље оријенталистике које је на међународном плану постало предмет опсежног интердисциплинарног истраживања тек 1982. године, када је на научном скупу у Паризу инаугурисан пројекат *Les ordres mystiques dans l'Islam* (Мистички редови у исламу). И у југословенској науци дервишким редовима, упркос појединачним спорадичним напорима неколико истраживача, све до скоро није поклоњена довољна пажња.

Укључујући се у токове савремене оријенталистике, Балканолошки институт САНУ организовао је 1989. године научно саветовање *јеретички покрети и дервишки редови на Балкану*, на којем су учествовали еминентни домаћи и страни истраживачи. Наиме, с обзиром на бројност припадника дервишких тариката заступљених на нашем тлу, све је веће интересовање иностраних научника за рад и проучавање исламског мистицизма на основу извора који се могу наћи у одговарајућим установама културних центара некадашње СФРЈ.

Ту су пре свега занимљиви фондови архивског материјала на османском турском језику којима располажу (или су располагали до недавно) Оријентални институт у Сарајеву, Државни архив Македоније у Скопљу и Архив Косова и Метохије у Приштини.

На основу писања једног од пионира југословенске оријенталистике и аутора прве монографије о дервишким редовима објављене кода нас, Глише Елезовића, може се очекивати да ће се прегледом историјске грађе горе поменутих установа доћи до занимљивих и научно релевантних података који ће попунити празнине у нашим досадашњим сазнањима о деловању дервишких братстава на нашем тлу, заступљености текија у појединим областима и конкретном утицају дервиша на свеукупни духовни живот становништва.

У неким историографским и исламистичким научним прилозима домаћих и страних аутора указивано је на поједине документе о дервишима похрањене у поменутих архивима, али ови извори само су фрагментарно препричавани или помињани њихови регести.

Посебно треба истаћи истраживања др Александра Поповића, француског оријенталисте српског порекла, који се последњих десетак година бави проучавањем како историјске тако и актуелне заступљености и улоге

дервишких тариката не само код нас већ и на Балкану и шире. У склопу овог пројекта он је објавио више радова, од којих издвајамо оне посвећене редовима рифаија и синанија, као и књигу *Балкански дервиши јуче и данас*, која је у ствари зборник његових раније објављених чланака и студија и саопштења на научним скуповима¹².

Књигом *Суфизам* аутори др Дарко Танасковић и др Иван Шоп кроз пробране одломке из радова еминентних познавалаца ислама дали су значајан допринос познавању основних филозофских начела на којима почива исламски мистицизам, приказали га као комплексну духовну и друштвену појаву и указали на његово порекло и изворне одлике¹³.

Како смо већ нагласили, интересовање истраживача за дервишке редове у свету је у успону, те су тако Босна и Херцеговина, Македонија и Косово и Метохија постали незаобилазни терен проучавања и за стране научнике. Тако је 1982. године Љиљана Машуловић Марсол одбрнила у Паризу дипломски рад из етнологије, антропологије и науке о религијама под насловом *Структура и утицај братства рифаија у Скопљу* (*Structure et impact de la confrère des Rifa'is de Skopje*) који је, иако до данас још није објављен; прихваћен у научној и стручној јавности, а књига Натали Клајер *Мистицизам, држава и друштво* (*Mystiques, Etat et Société*), настала на темељу њене докторске дисертације одбрањене у Паризу 1993. године, која садржи преглед историје реда халветија од XV века па до наших дана, има велику важност и за познавање деловања дервиша код нас, будући да је др Клајер своја истраживања вршила и у југословенским научним установама¹⁴.

Рад Глигорија Елезовића *Дервишки редови муслимански*, који смо раније поменули, упркос свим недостацима као редовним пратиоцима почетних напора у свакој сфери истраживања, још увек завређује пажњу научника, а с обзиром на то да је настао пре седамдесет година и да је практично фактографски запис, данас се може сматрати више извором него литературом. Он садржи податке у вези са организацијом дервишких братстава, њиховом поделом и међусобним разликама у погледу начина богослужења и обредних церемонија, односа према храни и пићу, према спољном свету уопште. Такође је представљена унутрашња структура дервишких организација, начин ступања у ред и однос локалних испостава према средишњој текији врховног поглавара. Однос између званичног

12 A. Popovic, Les derviches Balkaniques...

13 Д. Танасковић, И. Шоп, Суфизам, Београд 1981.

14 Nathalie Clayer, *Mystiques, État et Société, Les halvetis dans l'air Balkanique de la fin du XV siècle à nos jours*, E. J. Brill, Leiden-Köln-Newyork 1994.

ислама и исламског мистицизма, иако осликан тек површно, што је уосталом карактеристика и целе студије, садржи три основне сазнајне компоненте: однос дервишких редова према ортодоксној исламској вери, однос шиита и сунита и дервишких тариката и однос хоџа према дервишима.

Захваљујући целовитом приступу и слојевитости занимања Гл. Елезовића за дервише и манифестације њиховог свакодневног живота, опхођење, облачење и слично, овај рад јесте и једно занимљиво етнографско штиво.

У књизи *Дервишки редови у југословенским земљама* Џемала Ђекајића, која је због своје опсежности остала на нивоу недовољно продубљеног глобалног историјског прегледа настанка и развоја дервишких тариката на тлу бивше Југославије, обједињена су и постојећа сазнања о присуству дервиша и њиховој заступљености и на подручју Косова и Метохије¹⁵.

Прве податке о дервишима, односно текијама у овим областима срећемо у путопису чувеног турског путописца из XVII века Евлије Челебије, који је тек узгредно поменуо једну бекташијску текију у Качанику и текију Мустафе Бабе у близини Митровице, која је такође била станица бекташија¹⁶.

Што се података из новијег времена тиче, најчешће цитирани у досадашњим радовима који третирају ову тематику јесу они које садржи статистички преглед дервишких богомоља Улема-меџлиса из 1938/39. године. Из њега сазнајемо да је на територији Косова и Метохије и Македоније тада било:

25 халветијских текија
18 кадријских текија
11 садијских текија
10 бекташијских текија
9 рифаијских текија
4 синанијске текије
4 накшибендијске текије
4 меламијске текије
1 мевлевијска текија
1 шазилијска текија¹⁷.

Међутим, из већ поменутог разлога изостанка опсежних систематских истраживања документарне грађе, ни овај списак, као ни постојећи

15 Џ. Ђекајић, *Дервишки редови у југословенским земљама*, Сарајево 1986.

16 Евлија Челебија, *Путопис, Одломци о југословенским земљама*, прев. Хазим Шабановић, Сарајево 1967, 278, 267.

17 Извештај о раду Улема-меџлиса у Скопљу за 1938/39. г., Сарајево 1941.

подаци објављени у научној и стручној литератури, не може се сматрати коначним и потпуно поузданим. С друге стране, најпоузданији извори — архивски материјал који је био чуван у самим текијама током времена је добрим делом нестао, јер су га шејхови као старешине текија приликом пресељавања носили са собом као личну документацију. Исто тако, једна од честих појава била је промена тариката који је у одређеној текији вршио своје обреде, што иде у прилог тврдњи Кадрија Халимија да „међу разним дервишким редовима не постоји никакав антагонизам”¹⁸.

Уз консултовање литературе коју смо навели, укратно ћемо указати на присутност дервишких братстава на Косову и Метохији.

Халветије: Халветијска текија карабашијског огранка у Призрену коју је основао Осман Баба из Сереза, звана Сарач хане, била је централна текија и за њу су биле везане текије у Ђаковици, Ораховцу и Митровици. По наводима Ц. Ђехајића, текија више није активна а објекат је под заштитом државе. Али, како стоји да њен старешина има дервиша (податак из 1986. год. прим Љ. Ч.), логично је претпоставити да са затварањем текије није престао и рад следбеника који се вероватно окупљају на неком другом месту. Из Призрена као центра халветијског реда, учење халветија ширило се у другим срединама и основане су текије у Ђаковици, Ораховцу, Пећи, Гњилану и околини, а било их је и у Митровици и Приштини. Халветијска текија у Ђаковици још увек је активна, као и текија у Ораховцу.

Овом тарикату писао је др Хасан Калеш (L'ordre des Halvetiya en Yougoslavie), али овај његов прилог никада није објављен, нити се тачно зна које све сазнајне елементе садржи.

У својој књизи о халветијама, Натали Клајер приложила је и две карте заступљености овог реда на Косову и Метохији и у Македонији.

На Космету текије су сврстане на следећи начин:

1) Текије које више не делују: У Косовској Митровици, Вучитрну, Приштини, Рогачици, Топоници, Гњилану, Штимљу, Ђаковици, Догановићу и Качанику — по једна.

2) Текије које потичу из османског периода и још увек су активне — по једна: у Косовској Митровици, Њивокazu, Ораховцу, Дамњану и три у Призрену, од којих је једна централна, тзв. аситана.

3) Халветијске текије основане после 1912. године и још увек делују: У Косовској Митровици, Пећи, Јунику, Хочи, Ругову и Ораховцу, по једна, и две у Ђаковици¹⁹.

18 К. Халими, Дервишки редови и њихова култна места... 193.

19 N. Clayer, *Mystiques, État et Société*..., непагинирано.

Из изнетих података може се запазити да је присуство следбеника овог братства углавном постојано, с обзиром на то да је десет халветијских завија затворено после ослобођења од Турака и припојења Космета матици Србији након балканских ратова, али је касније основано девет нових богомоља овог реда.

Кадирије: Овом реду до сада није поклоњена довољна пажња и о деловању кадирија на нашем тлу још увек се недовољно зна. На потребу усмеравања будућих истраживања исламског мистицизма ових простора ка активностима и утицају следбеника овог тариката указао је др Александар Поповић на научном саветовању о јеретичким покретима и дервишким редовима на Балкану, али од тада, односно од 1989. године па до данас, значајнијих резултата није било. Према постојећим сазнањима, присталице кадирија данас су углавном присутне у Призрену, Митровици и Приштини, а у Пећи постоје чак две текије овог тариката.

Садидје: За разлику од накшибендија, који у некадашњем Косовском вилајету нису успели да остваре значајнији утицај, као што је то био случај са територијом данашње Босне и Херцеговине, садијски огранак рифаијског реда био је веома заступљен, а Хасан Калешки изнео је тврдњу о постојању тринаест дервишких богомоља овог реда само у Ђаковици²⁰. На Међународном конгресу оријенталиста одржаном у Паризу 1973. године др Калешки учествовао је са рефератом *Ред садија у Југославији* (*L'ordre des Sa'diya en Yougoslavie*), који је посмртно објавио А. Поповић²¹. На жалост, и овај прилог, као и већина научних радова која се бави овом тематиком, објављен је у иностранству и самим тим остао у доброј мери недоступан домаћој јавности.

Рифаије: У својој студији о рифаијама др Александар Поповић дао је прилично исцрпан преглед њиховог деловања на Косову и Метохији, истакавши да је ово подручје једно од најзначајнијих центара овог реда на Балкану. Он јер указао на, како каже, бар седам рифаијских група у градовима: Ђаковица, Гњилане, Косовска Митровица, Ораховац, Пећ, Приштина и Призрен, а сем оних у Гњилану и Приштини, у осталим местима још увек постоје и текије. Четири настављају са радом и данас, док се текија у Ђаковици изгледа „успавала“²². Следе детаљни подаци о Ђаковици као главном

20 Х. Калешки, Приказ књиге: Peter Bartl, *Die albanischen Muslime...* у Прилози за оријенталну филологију, XIV — XV, Сарајево 1969, 467-469.

21 А. Popovic, *Un text inedit de Hasan kaleshi*, Paris G — P Masionneuvre et Larose 1978., 335-348.

22 А. Поповић, Балкански дервиши I, Рифаије, Зборник за оријенталне студије 1, Београд 1992, 155-223.

центру рифаија за све Албанце (и из Албаније и са Космета), као и о осталим набројеним богомољама овог тариката, које нећемо овде препричавати, јер се ради о једном од ретких научних прилога о дервишима објављених последњих година код нас.

Бекташије: У редове овог тариката регрутовали су се већином припадници сиромашнијих друштвених слојева, а њихових текија раније је било готово у сваком већем месту. Након забране рада дервишких редова у Турској 1925. године, центар бекташтва премештен је у Тирану, да би крајем педесетих година XX века централна текија — аситана постала она у Ђаковици. Шејх ове текије Ђазим Баба постао је поглавар овог реда за Балкан и један од двојице најугледнијих бекташијских шејхова у свету. Сем текије у Ђаковници, посебну важности имала је и бекташијска текија у Призрену.

Синаније: Из прилога о синанијама др А. Поповића сазнајемо да је за време османских власти, односно пре 1912. године, на Космету и у Македонији било око десетак синанијских завија, а једна од најпознатијих била је текија Кутуб Мусе ефендије у Призрену²³. Након балканских ратова остале су активне текије Кутуб ефенди и Малкоч Баба у Призрену, текија Кулак Мехмед ефендије у Скопљу и текија у Косовској Митровици. У поменутом раду саопштени су расположиви подаци о овим текијама.

Меламије: Деловање меламијског тариката још није у довољној мери истражено и зна се за постојање тек неколико текија овог реда, од којих се најзначајније налазе у Призрену и Ораховцу.

Шазилије: Према ономе што смо успели да сазнамо, регистрована је једна завија овог реда у Ђаковици. Александар Поповић аутор је и једног рада о шазилијама, објављеног у иностранству, који нисмо имали прилике да прегледамо. У том смислу, један од задатака наше науке јесте да пре свега на једном месту сакупи и обједини до сада објављене податке о дервишким редовима на нашим просторима како би се створила база за даља проучавања јер, као што смо већ нагласили, већина прилога који третирају ову проблематику објављена је у страним научним публикацијама које немају чак ни фондови најопремљенијих библиотеке у Југославији.

У нашој научној и стручној литератури новијег времена једну од најсликовитијих секвенци из живота дервиша дао је др Дарко Танасковић: „Најпоучнији су и сазнајно најдрагоценији управо ретки блиски сусрети, без посредника, са свакодневним животом вере у љидима и међу људима. Прилика за један такав сусрет пружила нам се недавно на стрмим обронцима Паштрика, у сеоцету Планије, свега неколико километара удаљеном од

23 A. Popovic, Les derviches Balkaniques II, Les Sinanis, Turcica, tome XXI — XXIII, 1991, 83-113.

југословенско-албанске границе. Крај је пекарски и печалбарски. На једном ћувику сабило се неколико зграда, пребивалиште бројне планинске породичне задруге. На горњем спрату највеће међу њима, у чијем је приземљу изба која служи као стаја и магаза, налази се пространа одаја, истовремено текија, цамија и друштвени клуб. Окупљени око младог имама и Шејха Шаипа Шехуа, коме завршена медреса у Приштини нимало не смета да настави прадедовску накшибендијску традицију, горштаци различите доби пију кафу, одбијају димове, слушају транзистор и с времена на време размене по коју реч на различите теме. Када дође време молитве или зикра, заједнички ће клањати за имамом, усрдно помињући Алахово име, затим још мало поседети па се тихо разићи до следећег, већ сутрашњег окупљања у том средишту њиховог ненарушивог малог, а уједно и бескрајног света. И то је, ето, ислам — овде и сада. Понајпре можда баш то”.²⁴

Управо изречена констатација да је реч о исламу сада и овде обавезује нас на нове истраживачке подухвате на путу што бољег упознавања и разумевања активности дервишких редова на нашим просторима како бисмо објективно сагледали њихову снагу и утицај.

24 Д. Танасковић, У дијалогу с исламом, Београд 1992, 26.

ИСЛАМСКИЙ МИСТИЦИЗМ НА НАШЕЙ ТЕРРИТОРИИ

Несмотря на то, что исламский мистицизм посредством действия при помощи дервишских обществ присутствует на нашей территории еще со времен турецкой оккупации области сегодняшней Сербии, его влияние еще не всегда довольно освещено в нашей науке. В работе представлены известные данные, цель которых пробудить интересование явности за этот феномен, особенно потому, что речь идет о еще живых и присутствующих следах османского периода нашей национальной истории. Они, со временем, проникали и в обычаи, верования и целокупную жизнь христиан. По данным журнала „ХУ“, который издает Общество исламских дервишских общин Али с центром в Призрене, на территории Косова и Метохии активно действуют около 50-ти текий, а число дервишей приближается к 50.000.

ЕТНОЛОГИЈА

САВРЕМЕНЕ ПРОМЕНЕ У НАРОДНОЈ КУЛТУРИ ПЕЧАЛБАРСКОГ РЕГИОНА ГОРА

Природни услови Горе ограничавали су развитак земљорадње тако да је сточарство била основна привредна делатност. Под утицајем друштвених прилика временом су се развили и други облици привређивања, као печалба и занатство.

Сточари из Горе су редовно изгонили овце на зимовнике у јадранско и егејско приморје, у Тракију и Анадолију. Стока је била главно богатство Горанаца. До средине 19. века Горанци се слободно крећу свуда, јер им је ново примљена исламска вера то омогућавала. Услед сталних пљачкашких похода љумљанских Арнаута и отмице читавих стада, Горанци су почели сиромашити. Сточарство у Гори почиње нагло да опада. Осим сиромашења, стални прираштај становништва условио је да су се Горанци морали одавати другим пословима и одласку у печалбу, често у далеке земље: Аустрију, Румунију, Малу Азију.¹

После престанка бављења сточарством, које им је било главно занимање, Горанци почињу да се баве занатством и печалбом. Тако је могуће да се једна група пушкара из Горе населила крајем 18. најкасније почетком 19. века у Призрен и ту почела да се бави пушкарством.²

Печалба је постала занимање распрострањено у целом становништву. Нема села у Гори и готово да нема куће у селу из које се не би ишло на страну ради зараде. Јован Цвијић у својим антропогеографским проучавањима Балканског полуострва истиче да „нигде у јужнословенским земљама није печалба толико општа и тако давнашња као у областима централног

1 Енциклопедија Југославије, 3 Дип-Хидј, Загреб MCMLVIII, Издање и наклада лексикографског завода ФНРЈ, 491.

2 Ђурђица Петровић, Пушкарски занат у Метохији, Весник Војног музеја ЈНА 2, Београд, 1955.

типа. Узроци су географски, економски и социјални. Сточари су почели ићи у печалбу услед несигурности и осиромашења које је услед тога настало”.³

Цвијић, такође, истиче да је највећи утицај новијег времена на преиначавање људи централног типа извршила печалба, нарочито то што су печалбари мењали правце и долазили у нове земље друкчијих прилика. Преиначавање људи се најпре огледало на ношњи и у начину живота и рада, па се, по Цвијићу, тиме посредно мењао и менталитет. Они који су се у печалби обогатили и вратили у завичај подигли су имућности свог села и целог краја. Увели су новине у послове и занате. Многи су променили начин становања, одело и храну.⁴

Горанци за печалбу кажу „гурбет”, или „иде се на пут”.

Они су на печалбу ишли свуда по бившој Југославији, ишли су и у Грчку, Бугарску, Турску. Многи мушкарци из Горе одлазе у градове балканских земаља, као источњачки посластичари, по чему су и данас познати у Југославији.

Према народној традицији, у другој половини 19. века скоро свака кућа из Горе имала је по једног члана домаћинства у печалби.

У печалбу су ишли сви мушкарци, од 15 до 60 година. У старини се обичавало да дечаци одлазе на печалбу тек после навршене петнаесте године, и то у друштву своје најближе родбине. Младићи печалбари остајали су у печалби и по неколико година и обично су се враћали у своја села у време своје женидбе и свадбеног весеља. Исто тако, остајало се у печалби преко целе године и кад је била „слаба печалба”.

Печалбари су обично ишли на Митровдан, у јесен, а враћали се на Петровдан, у лето. У печалбу се ишло групно, пешице или на коњу до Призрена, а потом даље.

Кад су печалбари требали да крену на пут, припремала се вечера на коју су се позивали рођаци и суседи. Испраћали су их на пут уз песму. Једна од песама којом су се испраћали печалбари гласи:

А, Курто будала,
засукај обај скутој
да ти се лаки путови,
ће одиш долги путови,
и кад ћеш дојдеш за дома,
да леташ со ластаица.⁵

3 Јован Цвијић, Антропогеографски проблеми Балканског полуострва, Српски етнографски зборник, књ. I, Београд 1903, III.

4 Јован Цвијић, Атропогеографски проблеми, 53.

5 По саопштењу Беге Бајрами и Ремзије Абдулах из села Глобочица, јула 1986. године.

Повратак печалбара се весело прослављао уз музику, песму и игру. Тада су печалбари доносили своју зараду и поклоне за породицу и родбину. Тако су деци доносили ципеле, платно за кошуље, мараме, накит женама и сестрама. А доносили су и суво грожђе које су делили свима у селу.

Печалбари су, боравећи по свету, при повратку у Гору доносили новине у своје село. Те новине су се највише огледале у народној ношњи, нарочито у начину украшавања, затим у исхрани и у начину становања. Печалбари су знатно доприносили променама у културном развоју свога завичаја, а посебно у етничком и економском развиту у области зараде.

Печалбарство као традиционално занимање на подручју Горе остало је до данас као једна од етничких и културних карактеристика овог краја. Ако се упореди печалбарство, услови његовог развоја, правци миграција и врсте печалбарских занимања у прошлости са данашњим стањем, уочиће се низ промена, које указују на утицај ове традиционалне врсте привређивања на савремени економски, привредни и културни развој Горе.

Горанци су појединачно као печалбари „расути” у 230 насеља и градова широм Југославије. Печалбари су претежно из брдских села, јер је у њима неразвијена пољопривреда. Из села Глобочица претежно су посластичари. Пре рата радили су по Турској, Бугарској, Грчкој и у Тирани. После рата су претежно по Косову и Метохији, највише у Приштини и у Црној Гори. Печалбари из Брода су пре рата били сточари, а после рата држали ђевабџинице, највише у Македонији. Печалбари из Диканца и Злоготока баве се посластичарством и највише их је по Војводини. Људи из Рестелице су били познати као сточари са највећим стадима, а сада се баве посластичарством, разасути су по Далмацији. Посластичари по Далмацији су и људи из Крушева. Из Враништа највише њих ради у Загребу и Београду.

У погледу специјализације појединих печалбарских занимања запажа се породична традиција преношења неких заната у породицама с колена на колена, на пример: посластичарство, бозације, ђевабџије, бурекџије. Запажају се и елементи традиционалне поделе рада.

У периоду после рата мења се дотадашњи печалбарски начин живота. Расељавања и стална настањивања печалбара добијају нови ток, постају интензивнија, подстакнута наглом индустријализацијом земље. Тако се стварају услови и за стално запошљавање и зараду печалбара разних струка. Сада се са печалбаром исељава и његова породица и настањују се у разним крајевима бивше Југославије. Исељавање печалбара и настањивање у другим крајевима обавља се и данас. Најчешће се насељавају по градовима и варошима на купљеним имањима. На тај начин печалбарска породица постаје стално настањена у урбаним срединама где се бави неким од тради-

ционалних заната а има и породица чији чланови налазе стално запослење у локалним предузећима.

Део печалбара привукао је нагли развој индустрије. Ван завичаја они налазе стално запослење и настанују се у градовима широм земље. И нагли развој модерних комуникација и саобраћаја допринео је већој покретљивости и расељавању Горе, а нарочито мењању занимања.

Савремени услови развитка унели су знатне промене у начин живота и обичаје печалбарских крајева. Савремени урбанистички и индустријски развој, изградњом саобраћајних комуникација и развојем просвете, допринео је најновијим појавама са иселавања из планинских села ка Драгашу, који је постао седиште Горе.

Изградња путева (сва села у Гори повезана су аутобусом са Драгашом и Призреном), школовање, нарочито женске деце и електрификација читаве Горе — све је то било од огромног утицаја а) за чување патријархалног менталитета и б) за модификације и преображај, напуштање или стварање нових савремених обичаја и навика.

Начин становања, заједно са урбанизацијом насеља у овом печалбарском региону, данас је већ знатно измењен, углавном у ужем појасу урбанизованих насеља. Насеља удаљена од комуникација и данас су још задржала старински тип куће и начин живота у њој. С тога се у овој области наилази на велике контрасте у овом погледу: у сеоским центрима и Драгашу наилази се на новоизграђене куће печалбара, изграђене по урбанистичком плану, са електричним и водоводним уређајима, модерним покућством, док у њиховој близини има старинских сеоских кућа, са огњиштем. Има и огромних, нефункционалних кућа које граде Горанци који су на раду у иностранству. Те куће, као да желе да покажу имовно стање и моћ власника, користе се само преко лета када власници дођу на одмор.

Савремени начин живота донео је промене које су се одразиле на губљење традиције печалбарских обичаја у Гори у вези са испраћајем и дочеком печалбара. Изгубила се и традиција испраћаја печалбара (када су одлазили у групама из својих села, пешице или на коњу, са торбама хране и поклона, у пратњи родбине и суседа, уз печалбарске песме растанка) и када су се враћали са печалбе, дочекани весељем, гозбама, пуцњавом, игром и песмом читавог села.

Нарочито се изменио савремени живот у сеоским породицама печалбара. У њима више нема задруга, које су, некада, биле основа печалбарског начина привређивања. Породице су претежно инокосне, а у најновије време све више је старачких домаћинстава.

Положај жене печалбара био је знатно самосталнији и утицајнији у породици, за разлику од положаја жене пољопривредника. Печалбарске жене су у одсуству одраслих мушкараца одмењивале мушку радну снагу у свим пословима и замењивале и своје мужеве у руковођењу домаћинством. Оне су у породици и домаћем животу биле равноправније и самосталније у односу на жене земљорадника.

Савремени развој условио је и промене у начину одевања. Наиме, изобичајена је народна ношња, облачи се само о празницима. До данас се одржала старинска женска ношња, коју, често, жене печалбара носе са собом у места и крајеве где се стално настанују са својим мужевима и рођацима. Млађе жене и девојке усвојиле су градски начин одевања, како у селима тако и у местима ван завичаја. И накит је претрпео велике промене. Старински начин кићења сребрним турским и другим парама представља праву реткост, сада се употребљава модерни златни накит и сребрни филигрански накит.

Модернизована свест из основе је раздрмала архаични патријархални менталитет. Слабо шта је од њега остало, осим, ту и тамо, у неким ритуалним обредима, као прежицима древних навика, а нарочито у три главна периода човековог живота: обичајима о рођењу, свадби, смрти и погребу.

У старини су о свадбеним обичајима доношени поклони као пита, печење, нешто од посуђа. У данашње време младенцима се доносе на поклон сервиси, прекривачи, постељина, новац. Раније је био обичај да девојка своју девојачку или невестинску спрему доноси у сандуку. Сада девојка доноси намештај.

Ново доба, донело је и темељите промене у браку и брачном животу. Па ипак, на селу су веома ретки разведени бракови.

Децу васпитавају да раде од малена. Сва деца помажу родитељима на послу, јер већина Горанаца има приватне радње. Деца раде и упоредо се школују. Данас је много високошколованих Горанаца, а знатан број је и жена. Значајна новина је и то што се девојке из горанских села запошљавају, највише у текстилној фабрици у Драгашу. Тако девојке постају материјално независне и самосталне.

Новина је прослављање светковине празника радничке класе, коју су и сељаци прихватили: прослављање 1. маја, затим 4. и 7. јула. Сваке године се првог маја приређује „сабор”, уз музику и игру. То су слободни, нерадни дани које печалбари користе да дођу у завичај. Те светковине су прилика да се окупе и провеселе заједно. И за Ђурђевдан, који представља један од најзначајнијих празника, скупљају сви печалбари.

Повратак печалбара из гурбетлука важио је за сељане делимично и као информација о ситуацији и збивањима у земљи и свету. У новије време народно обавештавање се темељи, како по варошима, тако и по селима, на савременим информативним средствима, нарочито на радиу и телевизији и претплати на дневну штампу. Бројни радио-апарати и телевизијски пријемници унели су у живот и обичаје печалбарских насеља многе новине, нарочито у погледу песме, игре и начина разоноде.

Према томе, може се рећи да промене у традиционалној култури Горе као печалбарског региона и начин на који оне продиру и облик у којем се јављају, указују на чињеницу да је утицај традиције још увек јак, како у врсти и начину привређивања, тако и у очувању етничких карактеристика и особности Горанаца.

Несумњиво је да су улога и утицај печалбарства овог региона били знатни и у њиховом етничком и антропогеографском развоју. Посебно је значајна улога оних места и области у којима су се привремено или стално настањивали печалбари са својим породицама. Горанци су се уклопили у савремени начин живота и прилагодили новине својим условима задржавши етнички идентитет и обичаје као услов опстанка.

Мина Дарманович

СОВРЕМЕННЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В НАРОДНОЙ КУЛЬТУРЕ ПЕЧАЛБАРСКОГО РЕГИОНА ГОРА

Изменения в традиционной культуре Горы как Печалбарского региона, способ, которым они проникают в область, что показывает, что влияние традиций еще сильно. Что проявляется в способе производства жителей этого края и в сохранении их этнических характеристик.

Несомненно и то, что роль и влияние печалбарства этого региона были значительны в этническом и антропогеографическом развитии Горанцев, а особенно роль места и области, в которых они временно или постоянно проживают.

ВУЧАРСКИ ОБРЕД У СРЕДАЧКОЈ ЖУПИ

Средачка Жупа представља малу и издвојену географску област под венцем Шар-планине. Она има облик мале уздужне котлине око горњег тока Призренске Бистрице, од Превалца до Дрвенграда¹. Тринаест села ове Жупе чине једну малу целину не само географски, него и етнографски и језички. Целој Жупи средиште је највеће село Средска по коме Жупа носи име Средачка Жупа². Села имају мешовито становништво: Србе православне вере и муслимане. Главно занимање становништва у старини било је сточарство, а данас је печалбарство са сточарством.

Услед географске издвојености, Средачка Жупа представља засебну етничку целину, са карактеристичним цртама у ношњи³, народном животу, обичајима и говору⁴.

У животу негдашње „старије” сеоске заједнице у Средачкој Жупи народна музика је имала изразито обредни карактер. Обреде је сачувало веровање предака да песме и игре намењене „божанствима која управљају природом” штите човека и дају му снаге и здравља да истраје у напорима за обезбеђење средстава за исхрану.

1 Јован Цвијић: „ОСНОВЕ ЗА ГЕОГРАФИЈУ И ГЕОЛОГИЈУ МАКЕДОНИЈЕ И СТАРЕ СРБИЈЕ”, III, Београд, 1911. год.

2 Село Средска има седам махала — заселака: Богошевце, Паличијићи, Пејчићи, Рачојићи, Стајковце, Милачићи и Крајићи. Остала села Средачке Жупе су: Речане, Живињане, Плањане, Мушниково, Горње село, Драјчићи, Локвице, Горње и Доње Љубиње, Манастирица, Стружје и Небрегоште.

3 Видосава Краснићи: СРПСКА ЖЕНСКА НОШЊА НА ГЛАВИ У СРЕТЕЧКОЈ ЖУПИ, САН, Гласник Етнографског инстит., I, 1-2, Београд, 1952. стр. 143.

4 Миливој Павловић: ГОВОР СРЕТЕЧКЕ ЖУПЕ, Српска Краљевска Академија, књ. VIII, Београд, 1939., стр. 11.

У Средачкој Жупи, кршевитом планинском крају, са оскудним сточарством и земљорадњом, којима су шумске звери, често наносиле штету односећи оскудну летину и с муком очувану стоку, до данас су се очували архаични обичаји и обреди у вези са поштовањем животиња, у којима наилазимо на реликте тотемистичких религиозних представа⁵.

Вук је животиња која је врло рано привукла пажњу људи на селу. Разлог: способност, а поготову моћ да уништава стада и чобане. Ради заштите од вука сељани су, у својој немоћи, одавно почели да се бране многим мађијским радњама. Човекова немоћ пред вуком правдана је чињеницом да је, јак и моћан, био под заштитом светитеља Св. Саве, иако је „демонска животиња која је у вези са доњим светом“⁶.

Кад неко убије вука, кроз село крене маскирана поворка, носећи, испуњену сламом, вучју кожу. То су „вучари“. У обреду учествују само мушкарци. Двојица су маскирани као „деде“, огрнути јагњећим кожама, са шубарама на глави, окићени звонима, а у рукама носе нож и „топуз“ (батину); трећи мушкарац се маскира у „бабу“ или представља „мланесту“ (невесту) са кудељом и вретеном. Један мушкарац ноћи гоч (тупан) и у њега лупа, други носи мотку на којој је кожа курјака, а трећи води коња на коме је обешено неколико цакова или торби (за вуну, пасуљ, месо и сл.). Овако обучени иду од куће до куће, од села до села, играју и певају:

Домаћине, газдо мој,
Ево вука у двор твој...

(види нотни прилог)

Сваки домаћин је дужан да вучарима удели од свачега по мало: брашно, вариво, јаја, сира, вуне, меса. Они то чине за „бирићет“, и да се село заштити од „зулумћара“ (вука).

Народна песма је обавезна и употпуњује обред вучара. Садржај текста приложене песме је на моменте шалив али садржи и поруке и жеље за добро здравље укућана, стоке и општег напретка у кући. Структура стиха није увек иста: јавља се седмерац (4,3), осмерац (4,4) па чак и шестерац (4,2). Карактеристично је римовање на крају сваког двостиха који представља мисаону целину. Мелодијска линија је лако певљива. Облик напева је дводелан, састављен од двостиха. Темпо је брз и у мелодији су заступљене мање нотне вредности (осмине). Свака нота има по један слог текста. Интонирање је

5 Видосава Николић: ПРИРОДА У ВЕРОВАЊИМА И ОБИЧАЈИМА У СРЕТЕЧКОЈ ЖУПИ, Гласник Етнограф. инст. IX-X, САН, Београд, 1961., стр. 18.

6 В. Чајкановић: О СРПСКОМ ВРХОВНОМ БОГУ, САН, Посебна издања, СХХХII, стр. 19.

стабилно у уобичајеном тонском низу: *ф, Г, а, б, ц*. Певање песме је потпомогнуто пратњом гоча (тупана) са устаљеним понављањем ритмичког обрасца:

Овај архаични обичај и обред са тотемистичким реликтом живи и данас. И сада се, у зимском периоду, могу срести „вучари” у Средачкој Жупи а приложену песму и обред забележили смо крајем фебруара 1993. год. Надамо се да ће даља истраживања доказати да ли, и на прагу XX века, људи и сада верују у „божанства која управљају природом”.

Домаћине, газдо мој
(вучарска)

Средска, Танасковић Војислав, рођ.1913.

$\text{♩} = 120$
 $\text{♩}^4 = \text{♩}$

До-ма-ћи-не, га-здо мој, е-во ву-ка у двор твој.
По-дај ву-ку сла-ни-не, да не сла-зи с пла-ни-не.
По-дај ву-ку ма-ло ме-са, да-не ска-че пре-ко ле-са.
Ви-ди ву-ка ка-ки-је, па му по-дај ра-ки-је.
Он је и-шо све до мла-ке, а са-да му ви-се кра-ке.
Вид'-те ву-ка ка-ко гле-да, по-дај-те му ма-ло ме-да.
По-дај ву-ку пше-ни-це, бог да чу-ва де-чи-це.
По-дај-те му ви-ни-це, да не ко-ље ју-ни-це.
Дај-те ву-ку јај-ца, у-би-ли га двај-ца.
Вид'-те ву-ка ка-ко зи-но, по-дај-те му ма-ло ви-но.
По-дај ву-ку све-га до-ста, да не ко-ље о-ко мо-ста.
Го-ни ву-ка од ку-ће, ни-је до-бар код ку-ће.

ВУЧАРСКИЙ ОБРЯД В СРЕДАЧКОЙ ЖУПЕ

Работа анализирует появление вучарского обряда и песен, которые его сопровождают и присутствуют в конце XX века в Средачкой Жупе, одной специфической среде недалеко от Призрена. Вучари являются реликтом времени и являются производом попытки защиты от зла/волка//вучапо-сербски, вучари-производное от вука/, который был под защитом Светого Савы.

ПРИКАЗИ

О ПОЧЕЦИМА КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА КОД СРБА

(Борис Унбегаун: ПОЧЕЦИ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА КОД СРБА,
Вукова задужбина — Матица српска — Орфелин, 1995.)

„Језик има своју цену од ползе коју узрокује”

Д. Обрадовић

Уз менторство Андреа Вајана, истакнутог познаваоца упоредне граматице словенских језика, руски научник Борис Унбегаун је 1935. године написао студију о почецима књижевног језика код Срба. Студија је написана и објављена у Паризу, јер се Унбегаун налазио у емиграцији. Прије објављивања ове студије наука није имала никакав значајан увид у књижевни језик који је из употребе изашао Вуковом реформом. Унбегаун спада у прве научнике који су уочили главне етапе развоја српског књижевног језика. Књига *Почеци књижевног језика код Срба* објављена је у серији Студије о Србима. Поред ауторовог предговора, студија садржи следеће цјелине: *Увод, Српскословенски књижевни језик, Почеци руског утицаја, Рускословенски као књижевни језик и Почеци српског књижевног језика.*

У уводном дијелу Унбегаун истиче да је најкарактеристичније обиљежје српскохрватског говорног подручја то што је у прошлости постојало неколико центара цивилизације, а сваки од њих је развио сопствену књижевност, која је заснована на локалном говору. Аутор истиче да је црквенословенски језик био први књижевни језик Срба и Хрвата. Због трпљења сталног утицаја говорног српског и хрватског, црквенословенски, по ријечима Бориса Унбегауна, разликује двије варијанте: српскословенски и хрватски црквенословенски.

Чакавски говор у сјеверној Далмацији је први од локалних говора који је прерастао у књижевни језик. Књижевност на чакавском се може подијелити на ону која је створена на средњевјековној глагољници, а која се јавила у 14. вијеку, и ону латиничну која је произашла из Ренесансе 16. вијека. Када

је у питању штокавско подручје, аутор превасходно истиче дубровачку књижевност која се појавила крајем 15. вијека. Почетком 18. вијека појављује се локална књижевност у Босни, коју стварају фрањевци ради католичке пропаганде. Тенденције босанске наставља славонска књижевност. Ову књижевност је прихватило грађанство, па чак и сељаштво, што није случај са дубровачком књижевношћу.

У Уводу ове књиге Унбегаун закључује да је модерна српска књижевност рођена у Угарској. Он развој књижевног језика прије Вукове реформе дијели на три етапе:

1. Од 1690. године до 1740. — то је етапа српскословенског који је наставио средњевјековну традицију,
2. Од 1740. до 1780. године — у овој етапи књижевни језик је рускословенски и
3. Период који обухвата двадесетак година 18. и почетак 19. вијека у којем превагу имају славенизирани и русифицирани српски као књижевни језик.

У првој глави своје студије Унбегаун се бави проблемима српскословенског књижевног језика. Населивши Угарску Срби су са собом донијели и језик којим су се служили током цијелог средњег вијека. То је био црквенословенски, али због утицаја говорног српског, овај језик се обично назива српскословенским. Ради илустрације овога језика, аутор наводи примјере текстова из овог периода: *Путовање у Јерусалим* калуђера Јеротија из манастира Раче (1705), затим текстове из *Александровог рукописа* (1736), који је литургијског садржаја и сл. На основу ових текстова, Унбегаун издваја битна обиљежја српскословенског. Нпр.: *ы* се изговара као *и*, разлика између тврдых и меких самогласника не постоји, *ѣ* се изговара и пише као *е*, танко и дебело јер у јаком положају су прешли у *а*. Фонетски систем ових текстова је српски, али је морфологија црквенословенска. Од књижевних дјела из овог периода аутор издваја Хронику грофа Ђорђа Бранковића и дјела Гаврила Стефановића Венцловића.

У *Почецима руског утицаја*, како је насловљена друга цјелина ове књиге, Унбегаун описује стање првих тридесетак година по доласку Срба у Угарску. Кључну улогу у овом периоду одиграо је митрополит београдски Мојсије Петровић, који упућује писмо Петру Великом, 1. септембра 1718. године, и тражи сљедеће: „1. средства за израду једне цркве у Београду, 2. украсе за цркве, 3. дванаест збирки литургијских књига, и 4. два искусна наставника као и новац за изградњу школе”. Ова молба је, не у потпуности, била прихваћена. Интересантно је навести списак књига које је Максим

Суворов, један од руских учитеља, донио са собом: „1.400 примерака Буквара Теофана Прокоповича, 2.100 Граматика Смотричког у прилагођеном издању Ф. Поликарпова, и 3.10 Тројезичних речника истог Ф. Поликарпова”.

Трећа глава ове књиге носи назив *Рускословенски као књижевни језик*. Значај упознавања Срба са рускословенским језиком, истиче аутор ове студије, јесте у томе што им је у потпуности учинио приступачном цијелу једну књижевност која је већ постојала на том језику у Русији. Руски утицај се може видјети већ у првој српској књизи која се појавила у 18. вијеку, у *Стематографији* Жефаровићевој. У прве књиге писане рускословенским језиком треба истаћи и *Троношки родослов*. Сви писци овог периода, изумимајући Доситеја Обрадовића, употребљавају најмање два језика: рускословенски и српски.

У четвртој, последњој глави ове студије, *Почеци српског књижевног језика*, Унбегаун истиче да надмоћност „рускословенског и славенизованог руског траје све до осамдесетих година XVIII века, када почиње да је озбиљно угрожава употреба говорног српског језика. Систематско увођење народног језика у српску књижевност је дело Доситеја Обрадовића, чији се први штампани спис појављује 1783. Али, чак, и пре њега, неки писци, као што су Орфелин или Рајић, који су се иначе служили било црквенословенским било руским, оставили су нам неколико дјела написаних на најчистијем говорном српском језику. Од тих дјела треба истаћи Рајићев *Катехизам*, затим *Света историја*, *Бој змаја са орловима* и др.

У свом првом штампаном дјелу *Писма Харалампију* (1783), Доситеј Обрадовић износи свој став о језику: „Данас се сви народи труде да усаврше свој језик; те је веома користан подухват, будући да учени људи своје мисли излажу на језику који је заједнички целом народу... Ја знам да ће ми неки приговорити да ће, ако почнемо да пишемо на народном језику, стари језик пасти у заборав и најзад нестати. Њима ја одговарам: каква је корист од језика који у целом народу од десет хиљада једва један како ваља разуме и који је туђ матери мојој и мојим сестрама?”

Борис Унбегаун у завршном дијелу овог поглавља истиче да се развој српског књижевног језика могао задржати на Обрадовићевој реформи, али „она је била доведена у питање пре него што је имала времена да се устали”. Кривица за све, констатује Унбегаун, пада на Доситејеве следбенике, нарочито на оне који су тврдили „како су прихватили бакљу коју је запалио Обрадовић”. Реформа Доситеја Обрадовића је била заустављена, али је требало поново створити српски књижевни језик. Тај задатак је извршио Вук Караџић.

У предговору ове књиге из пера академика Павла Ивића, читаоцима је скренута пажња на неке недостатке ове студије. Прије свега, „њен наслов није сасвим тачан. Он запоставља чињеницу, иначе одлично познату Унбегауну, да су Срби и пре XVIII века имали свој књижевни језик, српскословенски, на којем је створена богата српска средњовековна књижевност. Унбегаун се у ствари бави почецима језика којим је писана новија српска литература”. Но, без обзира на неке недовољно засноване тезе, Борису Унбегауну треба одати признање, а то је учињено преводом ове књиге на српски језик.

Драшко Дошљак

ПРЕГЛЕД ИСТОРИЈЕ ЦРНОГОРСKE БИБЛИОГРАФИЈЕ

(Др Душан Мартиновић: ЦРНОГОРСКА БИБЛИОГРАФИЈА,
Централна народна библиотека „Ђурђе Црнојевић”, Цетиње 1992.)

Након дугогодишњег проучавања историје црногорске културе, успешног бављења библиографским радом и уређивањем библиографских публикација, др Душан Мартиновић одлучио се да публикује преглед историје црногорске библиографије. Резултат је књига „Црногорска библиографија: историјски преглед: библиографи”.

Садржај је изложен у два дела. У додатку су објављени документи који сведоче о условима рада на црногорској библиографији и критеријумима по којима се ради ретроспективна национална библиографија под називом „Црногорска библиографија (1494-1994)”. Књига о којој је реч представља тематски зборник радова Д. Мартиновића, од којих су многи током времена објављени или саопштени на стручним скуповима. У њима је аутор учинио неке интервенције ради усклађивања са новом наменом. Пошто су текстови рађени у дужем периоду и са различитим наменама, дошло је на више места до понављања података, а и до тога да се повезани подаци нађу на различитим местима. То је последица замисли књиге као зборника радова о проблемима и историјату црногорске библиографије.

Д. Мартиновић је овом публикацијом учинио на једном месту доступним своја истраживања и сазнања из области библиографије. Аутор је настојао да у овај приручник унесе податке о развоју библиографије у Црној Гори, али и о занимљивим библиографским радовима о Црној Гори насталим ван њених граница, а они нису малобројни. Обједињавање свих тих података утицало је на неуједначеност делова књиге у погледу обима, начина излагања, дубине истраживања појединих сегмената ове проблематике.

Први део књиге — историјски развој изложен је у оквиру три целине. „Кратак преглед ретроспективне библиографије у Југославији” садржи

преглед рада у овој области у бившим републикама СФРЈ, што ће с обзиром на новонасталу ситуацију бити од користи истраживачима разних дисциплина. Корисно је знати податке о библиографијама објављеним у суседним земљама, са којима је Црна Гора имала на плану културе и стваралаштва развијене везе и пре стварања заједничке државе. Овај део сведочи и о неким другим збивањима на тлу СФРЈ. Наиме, преглед показује да су у републикама СФРЈ била наглашена настојања за афирмисањем националних култура и путем прављења ретроспективних националних библиографија. Изнети подаци показују да су све републике писање националних библиографија темељиле на различитим принципима и циљевима. Аутор скреће пажњу и на рад Југословенског библиографског института (Београд) и Југословенског лексикографског завода (Загреб) и даје основне податке о југословенским библиографским публикацијама.

У поглављу „Историјски преглед црногорске библиографије” аутор је у општим разматрањима саопштио основне податке о црногорским штампаријама. Историјат рада на библиографији поделио је на период до првог светског рата, период између два рата и после другог светског рата. То су логичне целине с обзиром на историјски развој Црне Горе. Аутор је обрадио кратак преглед рада на библиографији о Црној Гори по назначеним периодима. У склопу излагања саопштио је масу података о ауторима и издањима из области библиографије. Разумљиво је да је трећем периоду посвећено највише простора, јер се задњих деценија појавило пуно библиографија разних врста. Д. Мартиновић говори о раду на општој ретроспективној библиографији у Црној Гори, раду на општој текућој библиографији, на регионалним, специјалним, персоналним библиографијама, библиографијама чланака и прилога у периодичним публикацијама. И ово поглавље обилује подацима о библиографијама и публикацијама. Поглавље завршава текстом „Концепција и структура Црногорске библиографије (1494-1994), који говори о идеји и реализацији овог значајног пројекта. Капитални пројекат „Црногорска библиографија 1494-1994.” замишљен је у четири тома: I Библиографија монографских публикација, II Библиографија серијских публикација, III Библиографија расправа, чланака и књижевних прилога у серијским публикацијама и IV Библиографија дјела и чланака о Црној Гори и Црногорцима (на страним језицима). Томове чине књиге и свеске, зависно од прикупљеног материјала. Прилози су разврстани у историјским интервалима: 1494-1918, 1919-1944, 1945-1994. До сада је објављено или спремно за штампу двадесетак свесака. Текстови у овом поглављу књиге садрже пуно важних и занимљивих података, али и података који се понављају.

У другом делу књиге објављено је 26 краћих текстова о библиографима који су се у земљи и иностранству бавили, или се још увек баве библиографијом о Црној Гори. И сам аутор каже да је остало још заслужних аутора, којима треба посветити нове текстове и истраживачке напоре. У овом делу аутор је објавио један број већ познатих текстова, али је већина нових. Текстови се односе на библиографе у земљи и иностранству, а значај њиховог библиографског рада креће се од пионирских подухвата до најсавременијих свесака монументалне едиције ретроспективне црногорске библиографије. Поред краћих биографија, у овом делу су изложене значајне информације о великом броју библиографских радова из разних периода и области живота и стваралаштва. Чини се да је Мартиновић извршио избор библиографских радова и података о појединим ствараоцима и да већина прилога нема претензије целовите биобиблиографске студије.

Из ове монографије види се да је завидно интересовање страних библиографа за библиографију о Црној Гори. Оно је условљено и чињеницом да постоји значајан број радова о Црној Гори објављених ван њених граница и од аутора који су са стране, као и тиме што је велики број прилога аутора из Црне Горе објављен ван земље и на разним језицима, а по усвојеним критеријумима и они спадају у ретроспективну националну библиографију. За Црну Гору у области писане речи постојало је велико интересовање. Библиографије то најбоље показују.

У додатку аутор је објавио неколико докумената који се односе на монументалну едицију „Црногорска библиографија (1494-1994)”. Међу њима се истиче пројекат едиције и критеријуми за избор чланака, расправа и књижевних прилога. У овим документима има података који ће бити занимљиви за историчаре нашег друштва и његове културе. На пример, у пројекту читамо: „Сва штампана дјела код нас и у иностранству, које су својом садржином усмјерена против основа социјалистичког друштвеног уређења СР Црне Горе и СФРЈ, против политике братства и јединства, несврстаности и самоуправљања, без обзира што одговарају усвојеним критеријумима за избор дјела за црногорску националну библиографију књига, не могу бити укључена у њу.

Централна народна библиотека води посебну евиденцију за сва таква дјела”. (стр. 178)

На стр. 48 читамо да је Савјет црногорске библиографије поништио овај критеријум, али он остаје као чињеница која сведочи о људима и времену.

Предговор Миодрага Живанова и поговор аутора говоре о разлозима и значају објављивања историје црногорске библиографије. Фотографијама

библиографа и насловних страна одабраних библиографских публикација књига је учињена занимљивијом и информативнијом. Прегледности и практичности исте доприноси и регистар имена.

Рецимо, на крају, да је ова књига др Душана Мартиновића користан информативни приручник из области библиографије и занимљива историја ове дисциплине. Она даје информације заинтересованим, али и одаје дужно признање ствараоцима из ове области, афирмише националну културу, а може бити и користан приручник ученицима и студентима из области библиотекарства. Ипак, овај занимљиви водич кроз историју црногорске библиографије и библиографије о Црној Гори највише је користан информативни библиографски приручник научним радницима и истраживачима.

Здравко Делетић

ШИРОКА ПАНОРАМА ИСТРАЖИВАЊА

(ГОВОРИ ПРИЗРЕНСКО-ТИМОЧКЕ ОБЛАСТИ И
СУСЕДНИХ ДИЈАЛЕКАТА, Зборник радова, Ниш, 1994.)

Резултате рада научног скупа који је одржан у Нишкој Бањи у јуну 1992. године, где су учествовали дијалектолози и лексиколози из наше земље и иностранства, можемо од пре кратког времена да упознамо читајући саопштења објављена у обимном зборнику под насловом *Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката*. Скуп су организовали Филозофски факултет у Нишу, Институт за српски језик САНУ у Београду, Центар за научна истраживања и Универзитет у Нишу.

Намера и жеља организатора била је да се на микродијалекатском нивоу сагледају особине данашњих говора широке зоне коју је проф. А. Белић испитао и представио у чувеном делу *Дијалекти источне и јужне Србије /1905/*, којим је поставио темељ нашој модерној дијалектологији.

На почетку Зборника налази се *Библиографија призренско-тимочких говора*, коју су урадили Н. Богдановић, В. Вукадиновић и Ј. Марковић /обухвата 353 рада/ и која као таква има велики значај уопште а посебно за оне који се баве или ће се бавити даљим истраживањима говора ове зоне. Иза тога дат је *Прилог Библиографији*, који обухвата 31 збирку сакупљених народних речи овог подручја, а потом су наведени радови прочитани на Скупу у Нишкој Бањи /36/ као и радови са *Трећег симпозијума о Флори југоисточне Србије /7/* тако да Библиографија обухвата 427 јединица. Иза свега тога уследио је и Регистар аутора и Тематски регистар као и Напомена којом су приређивачи обухватили објављене радове између времена одржавања Научног скупа и времена када је слог овог Зборника дат штампарији. И ту је шест радова са тематиком из призренско-тимочке зоне.

На поменутом скупу први је поднео реферат академик Павле Ивић са темом *Дијалектолошка проучавања говора призренско-тимочке зоне*, у ко-

јем је обухватио значајније радове и истакао да се овим говорима бавило доста истраживача, међу којима су и четири из несловенских земаља. Реферат садржи и кратко дату оцену радова који се помињу, што је важно за оне који у свом послу користе те радове. Наглашен је значај призренско-тимочких говора за балканологију и упоредну словенску лингвистику, као и то да су ти говори „најособенији у кругу српских дијалеката”. Посебну занимљивост у овом раду представља податак да је француски слависта Пол-Луј Тома одбранио докторску тезу на Сорбони о говору Ниша и околних села. Оваква истраживања каква је обавио Тома, по мишљењу П. Ивића, имају код нас велику будућност, јер се ради о испитивањима социолингвистичке природе.

Поменути француски слависта П. Л. Тома имао је саопштење *Говори Ниша и околних села у социолингвистичкој перспективи*, у којем је за ову прилику само назначио црте које карактеришу говор Нишлија и оне које су одлика говора руралног живља у непосредној близини овога града. Аутор је дошао до закључка да је нишки говор, забележен у делима Стевана Сремца, дакле градски говор, много сличнији данашњем сеоском говору него градском и да је имао мање наноса из књижевног језика него што тога има у данашњем сеоском говору. Као значајне одлике дијалекта с краја прошлог и почетка овог века Тома истиче постојање фонеме d^3 (s) *свезда* — у сеоском говору, а у градском је нема; затим се истиче глаголски радни придев м. р. на — *ја* /*радија*/ у сеоском говору а у урбаном тог облика нема; даље, село чува аналитичку компарацију /*побогат*/ а град за то не зна и сл. Поред других детаља Тома је обратио пажњу на постојање многих примера стандардног језика у градском говору иако су информатори били у поодмаклим годинама и мало или нимало школовани, али прозодија им је далеко од стандардне норме. Наиме, акценат им је померен у духу новоштокавског померања, али природа његова остала је неизмењена — експираторна, на пример *долáзим* > *дóлазим*. Рад француског слависте има значај у смислу како га је оценио П. Ивић.

Андреј Н. Собољев (Санкт-Петербург) у раду *Тимочко-лужнички говори у јужнословенској ч, ц — зони* разматра јужнословенске говоре око српско-бугарске политичке границе, односно учинио је осврт на српски тимочко-лужнички и бугарски белоградички, брезнички и трнски говор.

У саопштењу *Инфинитив + да — субјунктив у формули VELLE — футура* Зузана Тополињска /Варшава/ говори о конструкцијама: *ја ћу/ хоћу/ нећу да пишем, ја ћу/ хоћу/ нећу пишем, ја ће да пишем и ја ће пишем* и истиче да се прва форма јавља у стандардном језику, а за остале налази примере у дијалектолошкој литератури о призренско-тимочким говорима.

Занимљив реферат је подарио и Александар Лома под насловом *Језичка прошлост југоисточне Србије у светлу топономастике*, у којем говори о ишчезлим и преживелим предсловенским идиомима, о Протоалбанцима, Проторумунима, о замени задњег назала, о епентетском л и др. У раду је обиље примера из топономастике који су образложени у вези са настанком и простирањем.

Саопштење Асима Пеца под насловом *Савремена акцентуација говора Пољанице* садржи осврт на казивање Олафа Броха, норвешког слависте, о јужноморавским говорима, о Белићевим констатацијама у *Дијалектима источне и јужне Србије* у вези са акцентом као и о опису говора Пољанице који је дао Владимир Стевановић, а учинио је и осврт на радове Д. Барјакта-ревића о врањском говору и говорима око Прешева и Бујановца подвргнувши их критици у вези са акцентима и, на другој страни, констатује да врањски крај зна само за једноакценатски систем. Дозвољава да је могуће, с обзиром на утицај школе, средстава информисања, технике и др. овде чути дугоузлазни па и дугосилазни акценат, али „ти акценти не чине органско тијело ове говорне зоне”. Овде — истиче Пецо — може бити дугих слогова (сахат — сѣт), али то је последица унутрашњих гласовних промена. Ради бољег сагледавања акценатске ситуације у Пољаници, Пецо је учинио кратак осврт на порекло становништва а потом се задржао на самој акцентуацији изложивши је према структури речи: једносложне /лук, крс, сир/, двосложне /сир, горе, брда, месо/, међу којима има и оних са дугоузлазним, акцентом /млѐко, крѐна, лѣђа/ као и вишесложне /купено, мѣлемо, месимо, вечѐру/.

Прилог Александра Младеновића (Београд), *Напомене о језику неких писаних споменика из Ниша и Пирота у XVIII и XIX веку* има за циљ „да укаже на потребу детаљнијег проучавања језика неких текстова насталих у ранијем периоду на подручју Ниша и Пирота”. Ту се помињу два тефтера до данас сачувана а потичу из двадесетих и тридесетих година XVIII века; затим се помињу две богослужбене књиге писане брзописом на српскословенском језику и све оно што чини језичке одлике ових извора. Рад је значајан за нашу историјску дијалектологију, односно за историју језика.

У саопштењу Слободана Реметића /Београд/ *Акценатски систем у призренском говору* излаже се о акценту у овом крају, а на почетку се осврће на акценатску ситуацију у збирци речи које је сакупио Димитрије Чемери-кић, Призренац пореклом, и акцентовао их тако да се у њима налази квантитет, нарочито код вокала а. Садашња језичка грађа оповргла је Чемери-кићево мишљење у вези са акцентом, јер у призренском говору постоји само један акценат експираторне природе и стабилизovan је на пенултими, а у

косим падежима заменичко-придевских речи наглашен је слог који у номинативу стоји испред отворене ултиме: *балавица, буковина, војвода; бол'ега, грднога, другога* и сл.

Недељко Богдановић (Ниш) поднео је саопштење са темом *Лексичка дисперзија у говорима југоисточне Србије*, у којем је на почетку истакао да оно што се овде схвата као дисперзија пре би се „могло схватити као 'мноштво', 'богатство', 'шаренило', 'разуђеност'... док се сама дисперзија више схвата као ширење од центра ка периферији...” Ипак „толике правилности било у територијалном, било у деривационом или у семантичком смислу нема, и поред постојања извесне систематичности или типичности”. У вези са овим споменуо је да је оправдано што је урађен пројекат за истраживање лексике у југоисточној Србији и у вези с тим истиче да је узето педесет појмова за које у околини Ниша постоји више лексема, а провером у петнаест пунктова на терену тимочко-лужничких, сврљишкозаплањских и јужно-моравских говора показала се разноликост лексема, као на пример: *отац — башта — татко; чича/ чика; стари башта; стари татко; прича; збори; орати; вреви/ вреи/вреји; дума; капија; порта; леса; вратњица/ вратница/ вракњица* и сл.

Саопштења осталих учесника на Научном скупу само ћемо поменути уз напомену да сваки од тих радова представља леп прилог сагледавању данашње дијалекатске ситуације у зони призренско-тимочких говора. То су: Тајјана И. Вендина (Москва), *Призренско-тимотские говоры в южнославянском диалектном контексте*; Славко Вукомановић /Београд/, *Трагови старих именичких облика у призренско-тимочким говорима*; Софија Ракић-Милојковић, (Београд), *Проблем генитива у прелазном говору Доње Мутнице /код Параћина/; Јаворка Маринковић /Врање/, Генерацијска диференцијација као основ дијалекатских разлика у говорима Врањског Поморавља; Љубисав Ђирић, (Неготин), Семантичко-творбени модели секундарне патронимије белопаланачког краја; Вилотије Вукадиновић (Ниш), Структура микротопонимије једног атара; Радосав Ђуровић /Ниш/, Гласови *ћ:ц* и *ћ:ч* у говорима Сукова /код Пирота/, Арбанасца /код Прокупља/ и Бучума (код Сврљига); Јордана Марковић (Ниш), Датив у заплањском селу Велики Крчимир, Драган Лиљић /Пирот/, Властита имена у делима Слободана Цунића; Момчило Златановић /Врање/, Народна песништво и књижевни језик; Станислав Станковић /Скопље/, Треће лице множине презента у говору власотиначког краја; Борислав Првуловић /Ниш/, Лексика боја у говору села Штитарца код Књажевца; И. П. Петлева /Москва/, Значение новых диалектных словарей юго-восточной Сербии для славянской этимологии; Мато Пижурица /Нови Сад/, Значај идентификације тематских области у*

припремама за прикупљање дијалекатске лексике; Марта Бјелетић /Београд/, О неким експресивним глаголским префиксима; Љиљана Недељков /Нови Сад/, Хидронимијски апелативи у топонимији југоисточне Србије; Гордана Драгин, Жарко Бошњаковић /Нови Сад/, Лингвогеографски поглед на ратарску лексику југоисточне Србије; Александар Петровић (Београд) Народни називи за крушке у говорима југоисточне Србије; Драгољуб Петровић /Нови Сад/, О неким карпато-балканским лексичким реликтима у српско-хрватским дијалектима; Снежана Петровић (Београд), Значај дијалекатског материјала за проучавање турцизама у српском језику; Звездана Павловић /Београд/, Топоними са основом на врм-/ врн-; Јасна Влајић-Поповић /Београд/, Биљана Сикимић /Београд/, Слојеви румунских позајмљеница у југоисточној Србији; Вања Станишић /Београд/, О неким призренско-тимочким примерима српско-албанских лексичких односа; Петар Ђукановић, (Београд), Усвајање стандардне акцентуације изван новоштокавског подручја.

На крају рада у завршној речи одата су признања и захвалност организаторима и истакнуто је да ће се у даљим истраживањима рачунати „од нишког скупа надаље“, чиме се посебно наглашава значај овог скупа за нашу језичку науку.

Милосав Вукићевић